

ACTA
REGIAE SOCIETATIS SCIENTIARUM ET LITTERARUM
GOTHENOBURGENSIS

Interdisciplinaria
13

VETENSKAPSRETORIK

Hur vetenskapen övertygar och övertalar

Redaktör: Bo Lindberg

Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället

GÖTEBORG

© Författarna och Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets- Samhället i Göteborg, 2014

Bokomslag: Gunnar Dahlström

Distribution:

Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg
Göteborgs universitetsbibliotek
Box 222 – 405 30 Göteborg
ISBN 978-91-980420-4-7
ISSN 0347-4925

Rundqvists Boktryckeri, Göteborg 2014

INNEHÅLL

Förord	5
<i>Bo Lindberg</i> : Retorik och vetenskap – antagonistiska och oskiljaktiga	9
<i>Mats Rosengren</i> : Sanning och seende – produktionen av vetenskaplig kunskap sedd ur ett retoriskt, doxologiskt perspektiv	21
<i>Olle Josephson</i> : Forskaren, studenten, folkbildaren, humanvetenskapernas retorik – och artikeln	33
<i>Ulrika Knutson</i> : Dåskighetens fördärv: vetenskapsjournalistik och retorik	47
<i>Göran Johansson</i> : Fysikens retorik: formler + bilder + ord	55
<i>Agnes Wold</i> : Medicinsk retorik: från profession till frustration på 30 år	65
<i>Lena Marcusson</i> : Argumentera, övertyga, bestämma. Om språkets roll i rättsvetenskapen	77
<i>Johannes Landgren</i> : Musikalisk argumentation? Retorik i musikvetenskaplig framställning och konstnärlig forskning – en jämförelse	87
<i>Lars Engwall</i> : Ekonomernas retorik	101
<i>Bengt Gustafsson</i> : Om forskningsmarknaden och forskningens retorik	115
<i>Ingemar Nilsson</i> : Retorik i sakkunnigutlåtanden	133
Om författarna	143

Förord

Hur olika vetenskaperna än är till innehåll, teorier och metoder, så är den språkliga framställningen ändå gemensam: forskningsresultaten skall kommuniceras i skrift och/eller tal, det vill säga i skriftliga och muntliga *texter*. Principer för hur texter skall utformas för att bli lästa, nå fram till och övertyga sin publik har sedan antiken kallats *retorik*. Termen *retorik* var under en period starkt negativt laddad, förbunden med otillbörlig övertalning som den blev, det vill säga försök att med olika knep locka publiken att godta en i sak ohållbar argumentation. Den associationen finns alltså kvar, men retorik-termen har numera fått en neutral innebörd och kan avse alla sorters framställning med inriktning på en mottagare. I denna bok, som handlar om vetenskapens retorik, är utgångspunkten denna neutrala betydelse av ordet. Det innebär att retorik kan vara övertygande och fullt förenlig med saklighet och opartiskhet. Men den kan också vara övertalande vilket innebär att den har inslag av strategi och manipulation.

Vetenskapens utövare använder språket i en rad olika sammanhang, vilka har sina särskilda genrer. Kommunikationen av forskningens resultat är det första man tänker på. Den riktar sig i första hand till de professionella kollegerna och sker numera företrädesvis i engelskspråkiga artiklar och forskningsrapporter, i viss men minskande utsträckning också i monografier. Vidare förmedlas vetenskapens rön till olika kretsar utanför professionen: dels avnämare i flera led som antas ha praktisk nytta av resultaten och ibland också beställt dem, dels den diffusa kategorin allmänheten som rymmer olika intressen och förväntningar. Forskningsinformation och populärvetenskap kallas de litteratursorter som tillgodoser dessa behov. Men vetenskapen har också sina interna genrer som används när den skall rekrytera sina utövare. Ansökningar, projektplaner, sakkunnigutlåtanden och intyg har påtagliga retoriska drag, än mer de broschyrer och annonser som skall locka forskare och även studenter. Det akademiska festskalet slutligen är en genre som praktiserats sedan århundraden. Det är den enda genre som betecknats som ett retoriskt konststycke, men också de andra nämnda kommunikationsformerna är alltså retoriska i ordets neutrala mening.

Hur texterna inom dessa genrer ser ut varierar mellan olika vetenskapsområden och även inom dessa. Men de förändras också över tid; vetenskapsretoriken vittnar ofta om förskjutningar i disciplinernas och professionernas innehåll och inriktning. Också förändringarna i hur forskarsamhället i stort ser på sin egen verksamhet och hur samhället i sin tur uppfattar vetenskapen kan avläsas i vetenskapens språkliga former.

De följande uppsatserna illustrerar några av de många aspekter som kan läggas på vetenskapens retorik. Författarna är med ett undantag inte representanter för den akademiska disciplinerna retorik utan skriver utifrån sina erfarenheter av formens betydelse inom deras respektive vetenskap. De applicerar bara i begränsad utsträckning en retorisk begreppsapparat; däremot är perspektivet gemensamt: att vetenskapliga texters utformning är viktig

och beror på vem som skriver för vem och i vilket sammanhang och syfte det sker. Eller uttryckt i kommunikationsteoretiska glosor: på sändaren, mottagaren och kontexten.

Bo Lindberg beskriver förhållandet mellan vetenskapen och retoriken i historisk belysning från antiken till vår tid. Det är en historia som länge handlade om deras konflikt och åtskillnad men under det senaste decennierna lett fram till den ovan nämnda neutrala bestämningen av retorikens plats i vetenskapen.

Mats Rosengren visar med ett exempel från forskningen om de förhistoriska grottmålningarna i Altamira och andra platser hur retoriken inte bara avser framställningssättet utan också vetenskapens utförande: "doxologi" är en teori för ett kunskapssökande där man i förklaringen av resultaten inte kan komma längre än till sannolikhetsbedömningar.

Olle Josephson går vetenskapsretorikens konkreta tillämpning in på livet och undersöker hur vetenskapliga artiklar i humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen ser ut. Det handlar om hur man disponerar texten, ställer sina frågor, gör sina garderingar och reservationer och förhåller sig till tidigare forskning. Allt detta är konventioner som de blivande medlemmarna av en vetenskaplig "praktikgemenskap" efterhand tillägnar sig under sin utbildning till forskare.

Ulrika Knutson diskuterar, med avstamp hos Carl Jonas Love Almqvist, den nivå i vetenskapsretoriken som vetenskapsjournalistiken utgör. Här handlar det alltså inte om hur forskarna skriver populärvetenskap utan om den särskilda kategori av journalister som åtar sig uppgiften att förmedla vetenskapens resultat och perspektiv till allmänheten på ett sätt som ger stoff och stimulans åt diskussionen av viktiga samhällsfrågor.

Göran Johansson skildrar hur nya resultat i hans vetenskap fysik genom olika strategier meddelas först de specialiserade kollegerna, sedan de angränsande disciplinernas forskare och till sist allmänheten. Här diskuteras också det icke verbala språkets – formlernas och bildernas – roll i kommunikationen.

Agnes Wold iakttar hur läkarspråkets förändrats från att vara ett exkluderande skråspråk med starka inslag av latinska och grekiska ord och termer till att vara ett demokratiserat och öppet språkligt medium. Men samtidigt har det blivit glättigt och kundanpassat på ett sätt som vittnar om läkarkårens avprofessionalisering under inverkan av "new public management".

Lars Engwall studerar den vetenskapliga produktionen i ämnena nationalekonomi och företagsekonomi sedan början av 1900-talet med avseende på fördelningen mellan monografi och artiklar och mellan olika språk – från svenska och tyska till dominans för engelskan. Förändringarna relateras till ämnens inre förändringar, från praktisk handelskunskap med nationell tillämpning till teoretisk vetenskap om abstrakta modeller med internationell relevans. Internationalisering innebär numera också att utländska forskare skriver i svenska vetenskapliga tidskrifter.

Lena Marcusson representerar en av retorikens ursprungliga tillämpningar, nämligen juridiken, där åklagare och försvarare försökt övertyga domstolarna alltsedan antikens Grekland. Men hon skriver här inte om domstolsretoriken utan om retoriken i rättsvetenskapen. Där iakttar hon en pågående förskjutning från en ämbetsmannamässig objektivitet till en mer relativiserande stil som tydligare redovisar och diskuterar förutsättningarna för de juridiska bedömningarna.

Johannes Landgren skriver om de problem som uppstår i musikforskningen när man i

den vill inbegripa också själva gestaltandet av musiken. Framförd musik uttrycks ju inte i ord. Inte heller låter sig utövande musikers reflexion över den konstnärliga processen så lätt uttryckas i de traditionella formerna för en akademisk text i humaniora. Här ställs det vetenskapliga framställningssättet inför nya, ännu inte lösta problem.

Det två sista bidragen analyserar retoriken i texter som tillkommer när vetenskapen skall rekrytera sina utövare. Bengt Gustafsson har undersökt dels hur sökande till naturvetenskapliga tjänster beskriver sig själva, dels hur olika högskolor och universitet utmålar sig sig för att värva studenter. Han påvisar kulturbetingade grader av skryt i denna retorik och iakttar också en ökande tendens att sätta sanningsenligheten åsido när vetenskapen påverkas av globala marknadsmekanismer.

Ingemar Nilsson slutligen diskuterar sakkunnigutlåtandenas retoriska funktion, dels med avseende på vilka medel som används för att stärka argumentationen för en viss kandidat, dels med uppmärksamhet på den roll sakkunnigutlåtandena spelar för vilka riktningar som blir dominerande inom vetenskapliga discipliner.

Texterna är frukter av ett symposium som hölls den 8 oktober 2013 i regi av Kungl. Vetenskaps och Vitterhets Samhället i Göteborg (KVVS) under rubriken "Vetenskapsretorik: vetenskapliga framställningsformer och framställningssätt". Vetenskaps och Vitterhets Samhället, grundat 1773, är en akademi för alla vetenskapsområden och strävar i sina arrangemang att finna ämnen med mångvetenskaplig relevans. Ämnet och uppläggningsenheten av symposiet om vetenskapsretorik bestämdes av undertecknad Agrell, som var KVVS' ordförande under 2013.

Göteborg i oktober 2014

Beata Agrell

Bo Lindberg

Bo Lindberg

Retorik och vetenskap – antagonistiska och oskiljaktiga

Abstract

The first part of the paper describes the old antagonism between science and rhetoric from Plato to positivism. The sketch ends in the new neutral evaluation of rhetoric in the latter part of the 20th century, due to the increasing significance of rhetoric in society and the new trends in the theory of science labelled the linguistic turn. The latter part of the paper touches on the role of rhetoric in various genres in the periphery of science, focusing however on some examples of internal rhetoric of science (Galileo, Newton, and Darwin). The conclusion is that the rhetoric of science has a practical importance in the diffusion of knowledge to the public; from a theoretical point of view, however, the study of the rhetoric of science is a moment in the critique of science that started with Thomas Kuhn and has become an ingredient in standard theory of science.

Nyckelord: Platon, positivism, ”dead rhetoric”, metaforer, den språkliga vändningen

Varför koppla ihop retorik och vetenskap? Retorik är ju en tvetydig term som kan ge negativa associationer. Vad ger ordet som går utöver de etablerade ord som finns för den externa och interna vetenskapliga kommunikationen: för kommunikationen med omvärlden finns populärvetenskap, forskningsinformation, vetenskapsjournalistik, folkbildning och pedagogik; för det inomvetenskapliga utbytet finns presentationsteknik, vetenskapligt framställningssätt och det nya ordet design?

Delvis är det ett modefenomen att tala om vetenskapens retorik, en spridningseffekt från samhällsdebatten där retorik blivit ett frekvent ord. Men sammanställningen vetenskap och retorik är också ett symptom på nya aspekter av vetenskapen som etablerat sig i vetenskapsteorin under de senaste 50 åren.

Retorik är förmågan att i varje sak se det som är övertygande, heter det hos Aristoteles.¹ Det är en gammal konst, utvecklad för att användas i domstolar och politiska församlingar i antikens Grekland och beskriven av grekiska och romerska författare på ett sätt som förblev auktoritativt i skolundervisningen till slutet av 1700-talet. De gamle – Aristoteles, Cicero, Quintilianus – beskrev ett brett register av medel som bidrar till att övertyga publiken: vad man skall ta upp i ett tal, hur man vinner publikens förtroende genom att anpassa sig till dess referensram och värderingar, vilka slags argument man skall använda – jämförelser, analogier, exempel, auktoriteter, känslor osv. – vidare hur man disponerar sin framställning, hur man gör den slagkraftig med snygga formuleringar och slående bilder och – om det är fråga om ett tal – hur man skall modulera röst, kropp och gester. Läran om retorik utvecklades i antiken, men retorik avser egentligen allmänmänskliga fenomen som kan beskrivas i andra termer än den klassiska retoriklärans, t.ex. inom ramen för modern kommunikationsteori. Men den klassiska retorikens begrepp är i stor utsträckning fortfarande användbara. Det gäller inte minst indelningen av de tre grundläggande formerna av retorisk påverkan: För det första *logos*, varmed förstås logiska rimlighetsargument av olika slag som syftar

till att undervisa (på latin *docere*). För det andra *ethos*, som betyder förtroendeskapande argument och syftar till att behaga och förnöja (lat. *delectare*). Det syftet låter ytligt; snarare handlar det om att anpassa sig till värderingar och förväntningar och veta vad som är *decorum*. Den tredje formen av retorisk påverkan kallas *pathos* och avser argument som skall röra känslorna (*movere*).

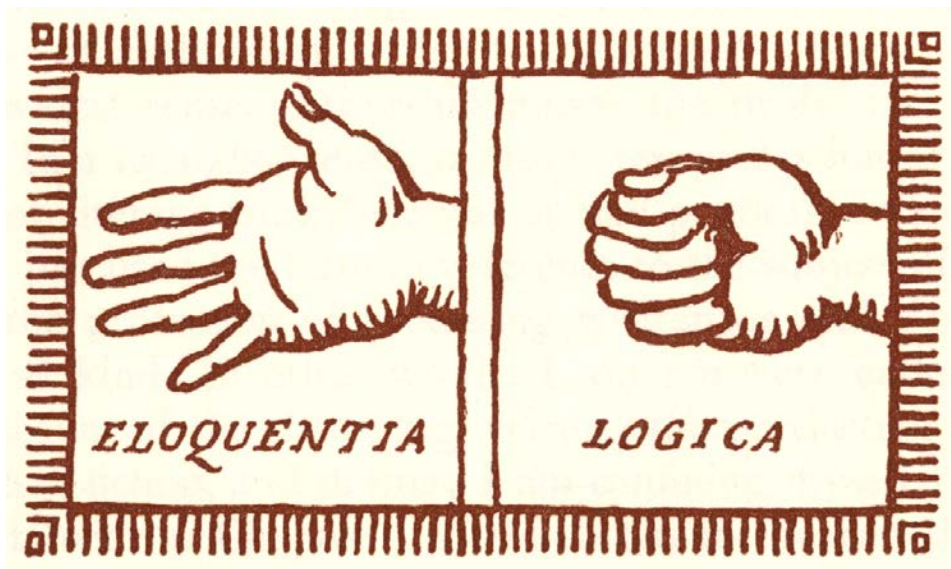
Den marginaliserade retoriken

Vad har då retorik med vetenskap att göra? Retoriken uppkom ju inte i vetenskapen, eller filosofin som vi här måste räkna till vetenskapen, utan i politiken och rättskipningen. Den har helt andra syften och karaktäristika än vad man vanligen förknippar med vetenskapen. Vetenskapen söker sanningen, retoriken bara det sannolika; vetenskapen vill bevisa, retoriken bara övertyga eller övertala; vetenskapen är rationell och objektiv, retoriken är relativistisk och subjektiv; vetenskapen är teoretisk och erkänner värdet av kunskap för dess egen skull, retoriken är praktisk och syftar alltid till handling.

Förhållandet mellan dem ter sig antagonistiskt snarare än komplementärt. Det kan illustreras etymologiskt om vi ser på två engelska ord för övertyga, *convince* och *persuade*. *Convince* kommer av latinets *vincere* som betyder segra; det kan också knytas till verbet *vincire* som betyder fjättra, slå i bojor. Logiken – dvs. vetenskapen – besegrar motståndaren med bindande bevisning som försätter honom i ohjälpliga motsägelser. *Persuade* å andra sidan innefattar ordet *Suada*, som var romarnas namn på vältalighetens personifikation. Och *Suada*, vårt svada, som hos oss har fått en negativ klang, återgår på ett gemensamt indoeuropeiskt ord som betyder söt (*sweet, süss*).² Vältaligheten sockrar budskapet efter mottagarens smak. Logiken-vetenskapen är alltså sträng och omutlig, retoriken konciliant och insmickrande.

Historiskt sett har också relationen mellan retorik och vetenskap varit dålig. Retoriken utvecklades av sofisterna i det klassiska Grekland men den förkastades av Platon. Han ställde de tillfälliga, opportunistiska och förvrängda åsikter som retoriken enligt hans uppfattning befodrar mot filosofins rena kunskap, *doxa* mot *episteme*. Medeltidens skolastiker, som får sägas vara grundare av den europeiska vetenskapliga kulturen, hade ingenting till övers för retorikens övertalningskonst utan bevisade sina påståenden med bindande logiska argument. Ett uppsving fick retoriken dock bland renässansens humanister. De fick upp ögonen för den antika vältaligheten och hävdade att retoriken var nödvändig för att göra kunskapen levande och nyttig; de trodde på språkets makt och fördjupade sig i vältalighetens figurer och troper. De intresserade sig snarare för orden än tingen och leddes den vägen in på skeptiska och relativistiska åsikter i filosofin: hur verkligheten var beskaffad bestämdes i hög grad av hur man talade om den och med vilka ord man betecknade den. Däremot odlade de inte så mycket de rationellt orienterade momenten av logiken som ligger under kategorin *logos*. Följden blev att retoriken fick sin tyngdpunkt i språket och stilen och mindre i de moment som hade bäring på vetenskapen.

Humanisternas bokbundna lärdom kom till korta när 1600-talets empiriska naturvetenskap och rationalistiska filosofi åstadkom vad som brukar kallas för den vetenskapliga revolutionen. Den nya vetenskapens företrädare – en Bacon, Galileo, Descartes, Boyle, Newton – avfärdade den humanistiska retorikens ordkonster tillsammans med den antika

Den slutna och den öppna handen som symboler för logiken/vetenskapen resp. elokvensen/retoriken. Logikens slutna hand är det bindande beviset som sluter (jfr engelska conclude, som har med stänga att göra) resonemanget. Retorikens öppna hand däremot kommunicerar vetandet.

vetenskapen; deras språkliga ideal var det avsmäckade språket som så nära som möjligt skulle avbilda de sanningar de grävde fram. Det fanns en puritansk underton i detta: man skulle inte använda fler ord än absolut nödvändigt och tillämpa en "plain style" som anslöt till hantverkarens och köpmäns språk i stället för de lärdes överlastade prosa.³ En genus-schablon kunde kopplas till kravet på entydig enkelhet; John Locke jämförde retorikens bedrägliga konster med kvinnans förledande skönhet.⁴ Somliga av den nya vetenskapens tillskyndare, som Leibnitz eller vår svenske Christopher Polhem, drömde om den absoluta motpolen till retoriken, nämligen ett exakt universellt symbolspråk, begripligt för forskare i alla länder och helt avskalat de vanliga ordens tvetydigheter.

Under 1800- och 1900-talen etablerade sig så den s.k. positivismen som vetenskapligt ideal. Förenklat uttryckt gick den ut på att forskarna med vetenskaplig metod, grundad i empiriska fakta och experimentellt prövade teorier, kunde nå en kunskap som ägde objektiv sanning. Mest fulländat realiserades detta i fysiken, men också andra discipliner närmade sig detta objektivitetsideal. För retoriken gavs det under en sådan vetenskapsteoretisk regim ingen plats, inte heller i de humanistiska disciplinerna.

Till bilden hör att retoriken i slutet av 1700-talet desavouerades också från humanistiskt håll. Romantikens idealistiska filosofer och esteter ställde det autentiska, äkta och intresselösa mot retorikens förkonstling och förställning. De föraktade det strategiska moment och det nyttyosyfte som övertygandets konst alltid kan misstänkas vara bekajad av. Romantik och retorik hör alltså inte ihop, trots att romantikerna ofta producerade vad vi kallar blomsterspråk.

Resultatet av denna historiska process var att man i början av 1800-talet slutade att lära

ut retorik i skolorna. Kvar fanns gamla och nya sätt att förhöja texters genomslagskraft, men omtalade i andra termer än den klassiska retorikens. Ordet retorik förknippades med tomt prat, ibland också, men inte så ofta, med bedräglig manipulation.

Dess återkomst

I vår tid har emellertid retoriken återkommit och blivit en erkänd om också inte alltid älskad faktor och färdighet i samhället. Det beror på insikten om hur mäktiga och raffinerade de krafter blivit som påverkar människornas åsikter, värderingar och beteenden. Uppmärksamheten har skärpts på de medel som används för att övertyga eller övertala, stimulera eller manipulera. Medvetandet har ökat om hur språket, de ord vi använder för att beteckna tingen, bestämmer den verklighet vi upplever, i viss anslutning till den gamla renässanshumanismens tro på språkets makt. På det filosofiska planet har den upplevelsen ackompanjerats av konstruktivistisk vetenskapsteori och den s.k. språkliga vändningen i humaniora. Ett retoriskt betraktelsesätt håller på att äta sig in i det allmänna språkbruket och även i själva synen på kunskap. Det går inte längre så lätt att avfärda retoriken som tom. Och de som använder den blygs inte heller för det; politiker och marknadsförare talar utan att dölja den retoriska och strategiska avsikten om hur de skall ”få genomslag”, ”marknadsföra sitt budskap”, bättra på sitt ”varumärke” eller hitta en övertygande ”berättelse”. Just detta ord berättelse är signifikant för det retoriska betraktelsesättets utbredning i samhället: vad man säger om något är viktigare än själva saken, det finns inga samhälleliga och kulturella fenomen eller ting numera, det finns bara berättelser om dem.

Retoriken i vetenskapen

Det återuppståndna intresset för retoriken gäller naturligtvis främst dess roll i politik, opinionsbildning, reklam och marknadsföring. Men man har också intresserat sig för de retoriska elementen i vetenskapen. Motivet bakom det intresset varierar. Till en del har det varit praktiskt och syftat till att göra vetenskapens utövare bättre på att kommunicera sina rön. Till en del har det varit teoretiskt och gått ut på att kritisera den hävdvunna antagonismen mellan vetenskap och retorik och visa att vetenskapen minsann är retorisk den också.

Vilken är då retorikens roll i vetenskapen? Ser vi till vetenskapssamhället i stort finns det flera olika genrer som ligger utanför den egentliga forskningen som är påtagligt retoriska. Populärvetenskap, eller forskningsinformation, som torgför vetenskapens resultat och samtidigt bekräftar vetenskapens anseende i omvärlden, är en form av retorik. Att kalla den för retorik uppfattar kanske någon som oförsynt med tanke på ambivalensen i ordet; ordet pedagogik är kanske mer på sin plats, eftersom populärvetenskap uppfattas som renhjärtad upplysning utan intressestyrda avsikter. Men självfallet är populärvetenskapliga framställningar av olika vetenskapsområden retoriska i den meningen att de kan påvisas följa mönster för berättande, disposition och språk som pekats ut i den retoriska traditionen. De är då retoriska i en god, okontroversiell mening. Härtill kommer att populariseringen, när den går under namn av forskningsinformation, ofta har strategiska syften utöver den rena folkkupplysningen, och då kommer aspekter in som det är lätt att kalla retoriska i ordets mer manipulativa konnotation. Retoriska överväganden föregår rimligen lanseringen av vissa veten-

skapliga rön, inte minst på medicinens område. Likaså finns det retorik i debatterna inför allmänheten om kontroversiella vetenskapliga teorier av stor räckvidd, som t.ex. sociobiologin på 1980-talet eller i dagens tvister om klimatförändringens och uppvärmningens realitet. I dessa strider kan också det retoriska momentet pathos, eljest ovanligt i vetenskaplig retorik, ha en plats.

Inom vetenskapssamhället men utanför själva vetenskapen finns det genrer med påtagliga retoriska inslag. Mången akademiker sitter i medvetna eller omedvetna retoriska överväganden under författandet av forskningsansökningar och sakkunnigutlåtanden. De genrererna är med sina standardiserade argument och värdeomdömen tacksamma objekt för retorisk analys.⁵ Akademiska festtal är naturligtvis en annan, explicit retorisk, genre inom vetenskapssamhället.

Men jag hoppar över dessa genrer, som delvis behandlas i andra bidrag till den här volymen, för att i stället se på själva forskningen, där vetenskaperna frambringar ny kunskap och förelägger resultaten i första hand kollegerna. Här är det retoriska inslaget inte lika tydligt. Det ligger nära till hands att anta att retorikens roll är beroende av vilket vetenskapsområde det gäller: större i humaniora där man tolkar enskilda företeelser och sätter in dem i just berättelser som görs meningsfulla med språkets hjälp, mindre i matematiken och i naturvetenskaperna där man med experiment tar fram empiriska data att inordna under givna eller antagna lagbundenheter. Det ligger en hel del i detta. Stilen är ett vetenskapligt verktyg i humaniora, har det sagts, och jag är för egen del benägen att hålla med.⁶ Särskilt historievetenskapen har en gammal relation till retoriken. Den förträngdes under positivismens dominans men har under de senaste decennierna aktualiserats i diskussionen av hur historien skall bli meningsfull och relevant i en tid då värdet av kunskap om det förflutna inte längre är självklart.

Men det går inte att generalisera sambandet mellan vetenskapsområde och graden av retorik. Det finns humanistiska forskningsprodukter, t.ex. filologiska textutgåvor med textkritisk apparat, som är underkastade en sträng konvention utan några inslag som i gängse mening kan kallas retoriska. Å andra sidan finns det fysiker som i spekulativa texter tillåter sig bilder och målande adjektiv för att fånga vad de är ute efter. Gradens av retorisk formgivning av den vetenskapliga texten bestäms snarare av vilken publik man vänder sig till än vilken vetenskap det handlar om. I det perspektivet är humaniora mer retoriska därför att de oftare vänder sig till den bildade allmänheten.

Galileo och Newton

Att publiken är avgörande kan illustreras av en jämförelse inom naturvetenskapernas sfär, nämligen mellan Galileo och Newton. Galileo framlade bevisen för jordens rörelse kring solen i sin *Dialog om de två största världssystemen* (1632). Den är en bitvis ganska roande dialog fylld av konkreta exempel från vardagslivet, snärjande dialektiska knep samt ironier, där en lätt enfaldig företrädare för den gamla aristoteliska världsbilden steg för steg tvingas retirera för motståndarens, dvs. Galileos, argument.⁷ Galileo skrev på italienska i stället för latin och vände sig till en publik som sträckte sig utanför det traditionella lärda skrået, en publik med förankring i handel, hantverk och politik där det fanns ett potentiellt gensvar för implikationerna av den heliocentriska teorin. Denna var ideologiskt kontroversiell och

SAGR. Då vet ni väl också skälet till det andra. Säg mig: vet ni att en sak som rör sig stannar när den möter ett hinder?

SIMP. Det vet jag, om hindret förstås är tillräckligt stort.

SAGR. Vet ni att det är svårare för en rörlig kropp att röra sig på marken, som är skrovlig och hård, än i luften, som är mjuk och eftergiven?

SIMP. Det är just för att jag vet det, som jag vet att trissan går snabbare i luften än på marken. Min kunskap är alltså precis motsatsen mot vad ni trodde den var.

SAGR. Lugn, herr Simplicio. Vet ni att det finns rörelser åt alla håll i de delar av en kropp som snurrar kring sin egen medelpunkt? Så att en del går uppåt, andra nedåt, en del framåt, andra bakåt?

SIMP. Det vet jag, och Aristoteles har lärt mig det.

SAGR. Med vilket bevis? Var snäll och tala om det för mig.

SIMP. Med bevis från sinneserfarenheten.

SAGR. Har Aristoteles då visat er vad ni inte skulle ha sett utan honom? Har han någonsin lånat er sina ögon? Ni menar väl att Aristoteles har sagt er det, varskott och påmint er om det, men inte att han lärt er det. När en trissa snurrar kring sig själv i vertikalplanet, utan att flytta sig, går alltså somliga av dess delar uppåt, och de motsatta nedåt. De övre går åt ett håll, och de nedre åt motsatt. Tänk er nu en trissa som, utan att flytta sig snabbt, snurrar omkring sig själv, hängande i luften, och som, medan den snurrar på detta sätt, får falla lodrätt till marken. När den slår ned på marken, tror ni att den fortsätter att snurra kring sig själv utan att flytta sig, som förut?

SIMP. Nej, min herre.

SAGR. Men vad gör den?

SIMP. Den rullar snabbt på marken.

SAGR. Åt vilket håll?

SIMP. Åt det håll som dess roterande rörelse för den.

SAGR. I dess rotation finns det vissa delar, det vill säga de

En sida av Galileos *Dialog om de två största världssystemen* 1632: dialog, ironi, vardagsspråk - den nya världsbilden har ännu inte slagit igenom, retorik behövs.

logi, erkända auktoriteter och likartade metoder. I sådana texter är retoriska inslag inte att förvänta. Men man kan argumentera för att själva den formaliserade utformningen av texten har en retorisk funktion. Forskarna i en vetenskaplig disciplin utgör en retorisk gemenskap, där det pågår ett samtal som förs mot bakgrund av en gemensam referensram och enligt bestämda formella och argumentativa konventioner som tjänar till att effektivisera framställningen men också till att inge förtroende hos kollegerna. Skribenten demonstrerar sin förtrogenhet med tidigare forskning och anför särskilt den ledande forskaren på området; han beskriver utförligt sina experiment för att visa att han kan sin sak även om beskrivningen inte räcker för att läsaren skall kunna upprepa dem. I argumentationen används analogier, jämförelser och *a fortiori*-resonemang som inte är tvingande logiskt sett men tillhör reper-toaren i en rationell argumentation. I polemik försöker han förringa motståndarens invänd-

bekämpades av motståndarna med stöd av universitetslärdomen som byggde på de antika auktoriteterna.

Galileo använde alltså retoriska medel för att övertyga om sin teori, låt vara att han inte själv kallade det retorik. Ser vi så på Newtons *Naturfilosofins principer*, skriven på latin och publicerad 1687, så saknar den retorisk utrustning. Här finns formler och figurer, ingen dialog med läsaren, ingen motståndare att polemisera mot eller förlöjliga. När Newton skrev var den gamla geocentriska världsbilden övervunnen i avancerade kretsar, vad som återstod var att ge den nya världsbilden en matematisk-fysikalisk förklaring. Det var en uppgift för jämförelsevis specialiserad forskare vilka utgjorde en *scientific community* på området. De var Newtons publik och behövde inte övertygas om den nya världsbildens riktighet, bara om den teoretiska beskrivningen av den.⁸

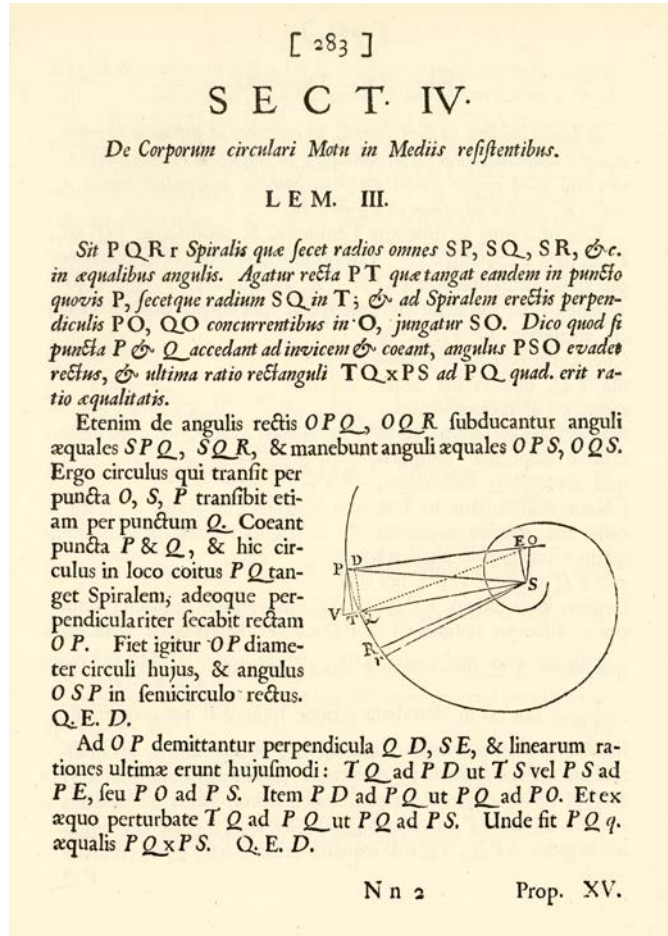
”Dead rhetoric”

Newtons framställning liknar i sin avskärmning från den icke insatte läsaren de texter som produceras inom etablerade vetenskaper, dvs. sådana där det finns en gemensam bakgrundskunskap, gemensam terminologi,

ning; han känner naturligtvis till att den metod han övertagit från A visserligen kritiserats av B men vet också, att C visat den begränsade relevansen av den kritiken. Lägg här till att alla formella konventioner är uppfyllda, att dispositionen följer IMRAD-uppställningen – Introduction, Material and method, Results, And Discussion – och att referenserna är korrekta. De här elementen har inte med stil eller ornament att göra men de visar att författaren vet vad som är *decorum* i disciplinen och är därmed ägnade att övertyga om författarens trovärdighet, det centrala momentet i retoriken som de antika teoretikerna kallade för *ethos*.

Det här slaget av retorik, som består i det förtroendeskapande efterlevandet av genrens konventioner och eliminerandet av alla tydliga retoriska manifestationer, har kallats "dead rhetoric".⁹ Det finns risker eller avarter av den. Ibland förses vetenskapliga texter med mer termer, grafer och tabeller än vad som egentligen krävs för att visa vad man är ute efter.

Det finns en "rhetoric of scientism"¹⁰ där det vetenskapliga fackspråket överdrivs för att stärka förtroendet – ett fenomen som förvisso förekommer också i humaniora. En annan risk är, att den till förtroende och säkerhet syftande "döda retoriken" omvandlas till sin raka motsats, om nämligen någon styr ut sin text i den vetenskapliga genrens kläder men fyller den med nonsens i stället för seriöst innehåll. Den döda retoriken slår då över i parodi. Parodi kan vara roande men också förödande polemisk. Ett berömt exempel härpå är den amerikanske matematikern Alan Sokal, som 1996 lurade redaktionen av den radikala och i postmodern anda konstruktivistiska tidskriften *Social text* att ta in en artikel där han drev tesen att kvantumgravitationen var en social konstruktion och att naturvetenskapliga fenomen inte kan beskrivas isolerade från en helhet och att tolkningen av dem alltid är relationell, kontextuell

En sida ur Newtons *Principia* 1687: den heliocentriska världsbilden är inte längre i frågasatt, nu gäller det att precisera den för forskarkollegerna - då blir det vetenskapligt fackspråk med latin, termer, figurer och formler.

och sista hand subjektiv.¹¹ Parodin byggde på det jag här kallat *dead rhetoric*, oklanderligt utförd, plus ideologiska smekningar av tidningens redaktionella linje. I förlängningen av parodin ligger fusket, den i formell fulländning presenterade falska vetenskapen.

Metaforer

Hittills har jag bara diskuterat retoriken som medvetet eller omedvetet applicerat smörjmedel åt vetenskapen, som dock inte berör själva forskningsprocessen, framtagandet av ny kunskap. Men ett retoriskt moment finns också i själva forskningsmomentet, när man nämligen sätter namn på det fenomen eller den process man vill beskriva och förklara. Här spelar metaforer en roll, dvs. den retoriska trop eller betydelsevändning som gör det okända begripligt genom att man jämför det med något välbekant; metafor betyder ordagrant överförande från ett till ett annat. Tidigare ansåg man att metaforer hörde hemma bara i litterära och poetiska texter och tjänade att försköna språket och stimulera fantasin. Numera ser man metaforer i alla slags texter, också de vetenskapliga.¹² Somliga märker vi inte förrän vid närmare påseende, såsom de centrala fysikaliska begreppen kraft, motstånd, gravitation och tröghet. Andra har blivit kända symboler för hela vetenskaper, såsom maskinen för 1600-talets fysik, den osynliga handen för Adam Smiths ekonomi, utsugningen för Marx' ekonomiska teori och överjaget för Freuds psykoanalys.

Darwin

Ett koncentrat av starka metaforer finner man i Darwins evolutionslära. Darwin är ett favoritexempel bland dem som skriver om vetenskapsretorik, dels därför att han var framgångsrik och seriös som forskare, dels därför att han ger tydliga exempel på flera olika verksamma retoriska grepp, inte bara metaforer. Darwin vände sig till en bildad men inte specialiserad publik, var sparsam med facktermer och bemödade sig om ett resonerande och konciliant tilltal. Han visade ödmjukhet och undvek att dra de religionskritiska konklusionerna av evolutionsteorin. I slutorden talade han om storheten i den vision hans lära frammanade av livet som någonting som i begynnelsen blåsts in i en eller ett par organismformer; i senare upplagor skärptes det till att det är Skaparen som blåst in livet, vilket överensstämmer med ordalydelsen i Gen. 2:7. Han avvärjde också kritik från de vetenskapliga kollegerna genom att anpassa sig till den förhärskande induktivistiska engelska vetenskapsteorin i Francis Baccons efterföljd och ofta hänvisa till empiri och fakta. Detta var tvärt emot vad han i själva verket gjorde, ty han hade inget empiriskt exempel, som kunde illustrera en pågående evolutionsprocess. Och i de opublicerade anteckningsböckerna talade han gärna om obevisade hypoteser och teorier.¹³

Förutom dessa defensiva retoriska manövrer hade han ett mer offensivt retoriskt grepp, alltså metaforerna. Arternas härstamning som liknas vid ett träd var en verksam metafor, och än mer så det naturliga urvalet. Darwin talade själv om att naturliga urvalet är metafor och bad liksom om ursäkt för det, men i själva verket är överförandet av det kända urvalet som uppfödaren gör till det som sker i naturen en grundbult i hans teori. Men naturens urval är så mycket mer omfattande, verkar alltid, använder inre variationer, inte bara de synliga. Darwins metaforanvändning var desto starkare som den refererade inte bara till avelsupp-

födarens konkreta urval utan också till den pågående utvecklingen i 1800-talets industrialiserade England, där konkurrensen på den fria marknaden allt tydligare tycktes vara motorn i samhällets evolution.

Darwins metaforanvändning har givit moderna retorikteoretiker tillfälle att inplantera retoriken i själva vetenskapen som aktivt kognitivt redskap. Vad Darwin gjorde, har det hävdats, innebar inte en upptäckt – *discovery*, ett avtäckande – av en verklighet som funnits där hela tiden men blev känd först genom honom. I stället var det en uppfinning (*invention*) av evolutionens fenomen. Ordet *invention* kommer av latinets *inventio*, som är en term i retoriken under rubriken *logos* och som avser hur man kommer på vad man skall tala om. Hos Darwin innebar denna *inventio* att han beskrev verkligheten på ett nytt sätt. Språket blir då inte en avspeglning av verkligheten, utan en bild, en bild som är beroende av forskaren som individ men också av den tid och det samhälle vederbörande verkar i. Naturen blir som en text man läser och tolkar snarare än ett objekt man fastställer lagbundna samband i. Verkligheten är inte givna fakta som existerar oberoende av iakttagaren utan en mångtydig rikedom av oräkneliga fasetter och möjliga innebörder, som forskarna ger mening åt på olika sätt i olika tider. Darwins teori var en berättelse som ersatte den gamla skapelseberättelsen.

Denna analys av Darwins insats, signerad den holländska vetenskapshistorikern Ilse Bulhof¹⁴, ligger i linje med den postmoderna vetenskapsteori som brett ut sig under de senaste decennierna och som kännetecknas av mer eller mindre starkt formulerad relativistisk och konstruktivistisk syn på vetenskapen. Det var inte vetenskapsretorikerna som satte igång den utvecklingen, snarare hakade de på den diskussion som drogs igång av Thomas Kuhn på 1960-talet och fortsatts av Richard Rorty, Bruno Latour och den oundviklige Foucault, med flera; i deras vetenskapskritik har kunskapspsykologiska, filosofiska och sociologiska argument spelat huvudrollen och gör så alltså i den vetenskapskritiska diskursen. Retorikteoretikerna deltog i den på 80- och 90-talen men tycks sedan dess ha tappat intresset för naturvetenskapens retorik. Detta är en vetenskapshistorisk omständighet som förtjänar att nämnas.¹⁵

I alla händelser har de som diskuterat retorikens roll i naturvetenskapen i regel inte gått så långt att de som Bulhof beskriver vetenskapen i rent litteraturvetenskapliga termer, och de har inte heller förespråkade någon anarkisk relativism. De beskriver vetenskapen som ett rationellt samtal i det vetenskapliga samfundet, bedrivet med argument som hänför sig till *logos* och *ethos* i den retoriska repertoaren. De erkänner inte positivismens postulat om en enda vetenskaplig metod och den vetenskapliga kunskapens särställning, och de erkänner inte den tydliga gräns mellan undersökande subjekt och undersökt objekt som kännetecknat vetenskapen sedan Descartes' dagar. Men de förkastar inte vetenskapen. De talar om en mjuk rationalism som vägleder det deliberativa samtal som kännetecknar forskarsamhället. De talar inte om objektivitet men väl om intersubjektivitet, inte som sanning men om sannolikhet och de framhåller vetenskapens pragmatiska, samhälleliga natur i polemik mot dem som betonar dess teoretiska karaktär och egenvärde i sig.¹⁶

Konklusion

Vilken effekt, vilken nytta har det då till sist att ställa samman retorik och vetenskap? Insikt om det retoriska i vetenskapen kan förbättra vetenskapens retorik och göra forskarna mer

skickade att kommunicera; detta är uppenbarligen ett syfte hos dem som skrivit om retorik och vetenskap. Vetenskapsretoriken kan ha ett praktiskt syfte, och då i första hand i de genrer som riktar sig utåt; populärvetenskapen och forskningsinformationen är rimligen den viktigaste applikationen av vetenskapens retorik.

Men den teoretiska effekten av att retorik har kopplats ihop med vetenskapen är vetenskapskritisk. Inte vetenskapskritik i meningen av förnekelse eller förkastande utan som ökad medvetenhet om vetenskapens både samhälleliga och kognitiva villkor. Retoriken innefattar sociala och emotionella aspekter av kunskapen, vilket svarar mot den samtida upplevelsen att vetenskapen är en så genomgripande företeelse i verkligheten att den inte kan tillåtas existera i ett avskilt rum. Det retoriska perspektivet inför också ett slags misstankens hermeneutik i vetenskapen. Vetenskapens texter läses inte bara på sina egna villkor utan med blick för strategiska avsikter och intressen bakom deras tillkomst och utformning. Allt detta innebär, kan man tycka, en profanering av vetenskapen, att den berövas den nimbus av oegennyttigt sanningssökande till mänsklighetens fromma som den byggt upp sedan den vetenskapliga revolutionen på 1600-talet. Men vetenskapen förkastas inte utan ges bara en rimligare proportionering, en korrigerad beskrivning som måhända inte är definitivt sann men i varje fall tidsenlig.

Noter

- 1 Framställningar av retorikens teori och historia finns det gott om, t.ex. Kennedy 1980, Vickers 1988 och Johannesson 1990.
- 2 Lewis & Short 1984 s. 1770, art. suadeo.
- 3 Ett tydligt uttryck för denna uppfattning ger Sprat 1958 (1667) s. 111ff.
- 4 Locke 1894 s. 146f.
- 5 Se bidraget av Ingemar Nilsson i denna volym.
- 6 Eriksson 1984.
- 7 Galileo 1993 (1632).
- 8 Westfall 1991.
- 9 Kitcher 1991 s. 8ff
- 10 McCloskey 1985 kap. 6.
- 11 Sokal 1996.
- 12 Allra mest har metaforbegreppet utvidgats av Lakoff & Johnson 1980. För en behändig svensk framställning av metaforanvändningen, se Stålhammar 1997.
- 13 Campbell 1987.
- 14 Bulhof 1992 s 84 ff. och passim.
- 15 Bruket att applicera retorik på vetenskapen kritiserades i en artikel av Gaonkar 1997, som hävdade att vetenskapssociologin är ett teoretiskt mer konsekvent och generaliserbart verktyg att förstå vetenskapen med än retoriken, vilket tycks ha haft en dämpande effekt på temat retorik och naturvetenskap.
- 16 Se Rorty 1987, Pera 1991, Shapere 1991 och McCloskey 1985.

Referenser

- Bulhof, Ilse N. (1994), *The language of science. A study of the relationship between literature and science in the perspective of a hermeneutical ontology. With a case study of Darwin's The origin of species*. Leiden: Brill.
- Campbell, John A. (1987), "Charles Darwin: rhetorician of science", i: J.S. Nelson, A. Megill & D. McCloskey, eds, *The Rhetoric of the human sciences*, 1987. Madison University of Wisconsin Press.

- Eriksson, Gunnar (1994), "Om stilens betydelse för humaniora", i *Tvårsnitt* 1984:1.
- Galileo Gailei (1993), *Dialog om de två världssystemen* (1632). Stockholm: Atlantis.
- Gaonkar, Dilip Parameshwar, "The idea of rhetoric in the theory of science", i: A. Gross & W. M. Keith, *Rhetorical hermeneutics. Invention and interpretation in the age of science*. Albany, State University of New York Press.
- Gross, Alan G (1990), *The rhetoric of science*. Cambridge Mass: Harvard U.P.
- Kitcher, Philip (1991), "Persuasion", i: M. Pera & W. R. Shea (eds), *Persuading science: The art of scientific rhetoric*. Canton Ma: Science History Publications.
- Johannesson, Kurt (1990), *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm, Norstedts.
- Johannesson, Kurt (2001), *Vetenskap och retorik. En gammal konst i modern belysning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Kennedy, George A. (1980), *Classical rhetoric and its Christian and secular tradition from ancient to modern times*. London: Croom Helm.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980), *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewis, C & Short LL.D. (1984), *A Latin dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Locke, John (1884), *An essay concerning human understanding* (1690), ed. A.C: Fraser, vol. 2. Oxford.
- McCloskey, Donald (1985), *The rhetoric of economics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Newton Isaac (1927–31), *Naturvetenskapens matematiska principer* (1687), öv. C.V.L. Charlier. Lund.
- Pera, Marcello (1991), "The role and value of rhetoric in science", i: M. Pera & W. R. Shea (eds), *Persuading science: The art of scientific rhetoric*. Canton Ma: Science History Publications.
- Rorty, Richard (1987), "Science and solidarity", i: J.S. Nelson, A. Megill & D. McCloskey, eds, *The rhetoric of the human sciences*, 1987. Madison: University of Wisconsin Press.
- Shapere, Dudley (1991), "On deciding what to believe and how to talk about nature", i: M. Pera & W. R. Shea (eds.), *Persuading science: The art of scientific rhetoric*. Canton Ma: Science History Publications.
- Sokal, Alan (1996), "Transgressing the boarders. Towards a transformative hermeneutics of quantum gravity", i: *Social Text*, Spring/Summer.
- Sprat, Thomas (1958), *History of the Royal society for the improving of natural knowledge* (1667). St Louis Miss.: Washington University Studies.
- Stålhammar, Mall (1997), *Metaforernas mönster i fackspråk och allmänspråk*. Stockholm: Carlsson.
- Vickers, Brian (1988), *In defence of rhetoric*. Oxford: Clarendon Press.
- Westfall, Richard (1991), "Galileo and Newton: different rhetorical strategies, i: M. Pera & W. R. Shea (eds), *Persuading science. The art of scientific rhetoric*. Canton Ma: Science history publications.

Mats Rosengren

Sanning, seende, kunskap

– produktionen av vetenskaplig kunskap sedd ur
ett retoriskt, doxologiskt perspektiv

Abstract

In the late 19th century, prehistoric mural paintings and engravings were discovered in northern Spain and southern France. Using the discipline Cave Art studies as an example of how scientific knowledge is and may be produced, this article inquires into epistemic questions related to images, perception and interpretation that this rich and much debated material has given rise to. It traces briefly the history and development of the cave art studies in order to critically assess the different ways of trying to make sense of this kind of art. The main argument of the article is that we need a rhetorical theory of knowledge and knowing, a doxology of doxa, and not an epistemology of a purported epistemic Knowledge, if we are to understand the intricacies, conditions and limits of how our knowledge is produced.

Nyckelord: Grottkonst, doxologi, vetenskapsteori, David Lewis-Williams, retorik, kunskapsteori

Bakgrund

I mina försök att utveckla en retorisk kunskapsteori, en doxologi, nu senast presenterad i boken *Cave Art, Perception and Knowledge* (Palgrave Macmillan, 2012), har jag diskuterat vilka implikationer en retorisk hållning kan ha när det gäller att bedöma värdet av olika slags vetenskapliga hypoteser.

Men vad innebär detta i praktiken – det vill säga, på vad sätt skiljer sig en doxologisk-retorisk vetenskaplig praktik från de gängse inom human- och samhällsvetenskaperna? Med utgångspunkt i och med exempel hämtade från fältet grottkonstforskning försöker jag här besvara denna fråga.

Den paleolitiska murala konsten

Hur kan man förstå en kultur som fortlevt i över trettiotusen år?¹ Målningarna i den i dag äldsta kända målade grottan, El Castillo i norra Spanien, antas vara minst fyrtiotusen år gamla, den yngsta, Grotte de Mas d'Azil i Franska Ardèche, ungefär tiotusen år. En repetitiv kultur, utan tvivel: samma motiv – främst bison, hästar, stengetter och uroxar, men också renar, mammutar, noshörningar, rovdjur samt, mer sällan, fåglar, fiskar – återkommer i alla grottor, från de äldsta till de yngsta. Handlar det om en enhetlig kultur? Eller om en kedja av repetitioner? Ett återskapande av en och samma praktik, stil, och teknik, utsträckt över en ogripbart lång tidsperiod? Grottorna som arkiv och bildbanker?

Den moderna upptäckten av den paleolitiska murala grottkonsten kan dateras till 1879. Då tog den spanske adelsmannen och amatörarkeologen Don Marcellino Sanz de Sautuola med sin nioåriga dotter Maria till en grotta i Altamira. Medan Sanz de Sautuola sökte efter spår – snäckskal, eldstäder, smyckade verktyg – av de förhistoriska människor som han var

Altamira. Foto: Pedro Saura

övertygad om hade levat i grottan, vandrade Maria, med en lampa i handen, djupare in. Bortom faderns arkeologiska blick såg hon bilderna i grottans tak: ”Titta, pappa, oxar!” Detta räckte för att hennes far också skulle se, och förstå vad han såg – att bisonfigurerna i grottans tak till sin stil liknade de bilder som finns på bärbara objekt från samma tid. Den brittiske arkeologen Paul Bahn menar att Sanz de Sautuola i detta ögonblick tog ett avgörande mentalt språng.²

Sanz de Sautuola presenterade sitt fynd på den internationella antropologikongressen i Lissabon 1880. Mottagandet blev fientligt. Han anklagades för förfälskning. En viss Edouard Harlé, utsänd för att vetenskapligt granska bilderna, lade fram vad som av den samtida vetenskapen uppfattades som ett konklusivt bevis:

Målningarna är nygjorda. Det är troligt att de utförts någon gång i intervallet mellan de Sautolas två första besök i grottan – alltså mellan 1875 och 1879. Om man beaktar det faktum att alla spår av rök från eldstäderna försvunnit, hur kommer det sig då att målningarna finns kvar? Och då dagsljuset inte når fram till platsen för målningarna, och eftersom utförandet av dem måste tagit ansevärd tid i anspråk, så kan de endast ha utförts under en epok då sofistikerad artificiell ljussättning fanns att tillgå. Dessutom är färgen som använts en avancerad produkt. I motsats till den mycket realistiskt avbildade hjorten, är uroxarna endast delvis realistiskt avbildade: konstnären har alltså aldrig sett några uroxar.³

Först 1901 efter ett antal avgörande upptäckter av målade och ovedersägligt paleolitiska grottor accepterades bilderna i Altamira som äkta. 1902 publicerade Emile de Cartailhac, den då ledande forskaren på området, en ”mea culpa” om målningarna och de blev slutligen godtagna som legitima vetenskapliga objekt.⁴ Paul Bahn och Jean Vertut skriver:

Den 14 augusti 1902 begav sig ett antal förhistoriker, bland dem Emile Cartailhac, som deltog i den konferens som det Franska sällskapet för vetenskapernas främjande höll i Montauban, på en utflykt till området kring Les Eyzies för att besöka de dekorerade grottona. Detta markerade det officiella erkännandet av grottkonstens existens från vetenskapens sida.⁵

Genom sitt mentala språng skapade Sanz de Sautuola ett nytt begrepp: paleolitisk mural grottkonst, det vill säga konst som utförts direkt på väggarna, eller i vissa fall golven, i en grotta. Bärbara objekt från perioden var vetenskapligt accepterade sedan åtminstone 1850-talet, men utan ett begrepp för en stationär paleolitisk konst var det uppenbarligen svårt, för att inte säga omöjligt, att se vad som fanns att se i grottona – åtminstone för skolade arkeologer. Indicierna på detta är många. I exempelvis Niaux i Pyrenéerna finns graffiti från 1602 och framåt, och så sent som 1861 skriver förhistorikern Dr. Félix Garrigou i sin dagbok om två besök i Niaux:

7 april 1866, Tarrascon i Alliat (Niaux-grottan)

Korridorformad grotta, 1800 meter fram till en sjö. Mindre korridor till vänster, till höger stor korridor som slutar i en rotunda. På väggarna konstiga teckningar (drôles de dessins) av oxar och hästar????

16 juni 1866, Stora Niauxgrottan

Med den epileptiske guiden i stora Niauxgrottan kommer vi fram till sjön längst in som man inte kan passera.

Mycket sand överallt.

På väg mot ingången finner vi mindre korridorer.

Till vänster en stor korridor brant uppåt som jag redan besökt, och som mynnar i en stor rund sal med konstiga teckningar. Vad är detta? Amatörkonstnärer som tecknat djur? Varför då? Sett detta tidigare.⁶

Garrigous oförmåga att se har förbryllat grottkonstforskarna. Bland andra Anette Laming-Emperaire som i början av 1960-talet en smula frustrerat skriver följande i sin studie av grottkonstens betydelse:

Dessa målningar, i synnerhet de som man finner i Salon Noir [i Niaux- grottan], kan inte undgå någon besökare, hur okunniga de än må vara. Men Dr Garrigou nöjer sig med att skriva ”Det finns teckningar på väggarna; vad kan det vara för nåt?” i sin anteckningsbok.⁷

Vi kan, tror jag, finna en del av förklaringen till Garrigous blindhet i klippkonstforskaren John Cleggs kommentar till svårigheterna med att se australiska klippmålningar:

Om man inte vet vad man har att vänta sig är det nästan omöjligt att se vad som finns där. En viss bekantskap med bildernas stil är nödvändig för att se dem: en guide måste ofta mycket noga visa på en kängurus form innan en ovan besökare alls kan se den. Men så snart besökaren har fått öga för det hela [got their eye in], vet de vad de har att vänta och blir snabbt experter på att se också sådant som inte pekats ut för dem.

Medan barn och oskolade guider tycks ha sett och i viss mån förstått bilderna i grottona, verkar det som om (det vetenskapligt accepterade) begreppet mural paleolitisk grottkonst

Niaux. Foto: N Aujoulat – CNP – MCC

var en nödvändig förutsättning för att arkeologerna skulle "få öga för" vad de såg. Utan detta var de som analfabeter inför en väggtidning.⁸

Så snart den paleolitiska murala grottkonsten vunnit sin status som legitimt vetenskapligt objekt blev frågan om dess mening oundviklig. Försöken att förstå och förklara grottkonsten kretsar dels kring hur praktiken att måla i grottona kunde förbli så enhetlig under så lång tid, dels kring varför målningarna återfinns så djupt inne i grottona. Många ville se grottona som den plats där människan äntligen blev människa. I kraft av sin förmåga att skapa konst skulle hon ha visat sig som vår like; det estetiska uttrycket skulle vara ett vittnesmål om en universell mänsklighet. Grottkonst för konstens och människans skull alltså – i ett förhistorisk arkadien målade människan sin nyvunna mänsklighet.

Jaktmagi, inte konst för konstens skull, hävdade snart andra forskare under 1900-talets första decennier. De som målade i grottona skulle ha bedrivit ett slags estetisk utilitarism – man målade det man ville äta. Stabiliteten och grottkonstens homogena karaktär skulle då bero på att *homo sapiens* under dessa långa år levde som jägare och samlare och därför inte förändrades kulturellt eller till sina grundläggande behov. Men snart fann forskarna att man sällan eller aldrig åt de djur man målade. Däremot åt man regelbundet många djur som aldrig avbildas. Konstens onyttiga bestod.

Det är uppenbart, sade andra, att vi har att göra med tidiga gudabilder, skapade i rituella syften. Man dyrkade djurgudar – exempelvis Georges Bataille menade att gränsen mellan

Grotte Chauvet.

djur och människa fortfarande var oklar för människorna i Lascaux.⁹ De goda gudarna var de som också kunde ätas; de onda var de som åt upp människor – det gällde att besvärja båda, och frammana människan emellan dem. Stabiliteten i bildproduktionen ansågs fortfarande vara ett uttryck för en oföränderlig livsstil, och de återkommande bilderna av rovdjur fick en mer övertygande förklaring. Men varför avbildades inga boplatser, inga floder, skogar, berg? Och varför nästan aldrig några människor?

Strax före andra världskriget bryter strukturalismen in i grottkonst-studiet. Det handlar inte längre om att mimetiskt identifiera de djur som bilderna antogs avbilda (enligt schemat: bild av noshörning = noshörning utanför grottan då bilden målades). Istället ses bilderna nu som uttryck för identitetsskapande. De återberättar myter, vittnar totemistiskt om en sociopolitisk organisation via universella distinktioner – som det manliga (hästar, stenbockar) kontra det kvinnliga (bisonoxar, uroxar). Eller tvärtom – det väsentliga är uppenbarligen de dikotoma principerna. Också de icke-avbildande tecknen kunde därmed få en möjlig förklaring, men tyvärr ingen avkodning. Frågor kring hur bilderna, såväl ristningar som målningar, var organiserade ersatte undran om vad de föreställde – grotterna gavs en syntax (vi har nu nått decennierna efter kriget) men deras semantik förblev ogripbar.

Det senaste i raden av tolkningsförslag är att grottbilderna skulle vara rapporter från shamaner i trans. Denna teori omfattar det mesta som de tidigare teorierna inte lyckats förklara: tecken som en biologiskt betingad del av transupplevelsen, liksom frånvaron av landskap

och boplatser. Shamanen möter djur och andar, inte berg och floder på sina resor. Också grottväggens rent fysiska roll i framställandet av bilderna uppmärksammas – den ses som ett membran mellan världar. Men shamanismen är varken universell eller, där den likväl förekommer, likformig mellan samhällen, kulturer och tider. Inte heller shamanteorin lyckas, föga förvånande, ge en universell förklaring av människans ursprung, mål och bestämelse.¹⁰

Om att validera en tolkning

I det kapitel i *The Mind in The Cave* från 2002 som den sydafrikanske arkeologen och grottkonstforskaren David Lewis Williams ägnar de olika tolkningarna av den paleolitiska murala grottkonsten sammanfattar han ett antal olika kriterier ”som vetenskapsmän använder för att jämföra och bedöma hypoteser”. Dessa måste, enligt Lewis-Williams, uppfyllas för att en vetenskaplig teori skall betraktas som acceptabel.¹¹ Jag kommer att använda Lewis-Williams kriterielista som utgångspunkt för några mer doxologiska resonemang, inte minst eftersom denna lista väl representerar den rådande doxan inom samtida human- och samhällsvetenskap vad gäller synen på hypoteser, fakta och sanningar.

Låt mig inleda med en kort parafraivering av den lista som Lewis-Williams ställer upp, innan jag kommenterar kriterierna var för sig och mer i detalj.

Lewis-Williams inleder med att konstatera att en förklaring av ett fenomen rent generellt måste stämma överens med vedertagna och väl underbyggda resultat liksom med övergripande teoribildningar.

För det andra, fortsätter han, måste en hypotes vara konsistent och koherent, det vill säga att alla dess delar måste bero av samma premisser och att delarna inte får motsäga varandra.

Det tredje kriteriet hävdar att hypoteser som täcker olika evidensfält är mer övertygande än sådana som gäller endast för en viss, begränsad form av evidens.

För det fjärde måste en hypotes vara sådan att man kan sluta sig till verifierbara empiriska fakta på basis av hypotesen, det vill säga att hypotesen måste relatera till observerbara särdrag hos data.

Lewis-Williams femte och sista kriterium är att användbara hypoteser har en heuristisk potential, det vill säga att de leder till vidare frågor och forskning.¹²

På många sätt verkar det nog både vettigt och rimligt att använda dessa kriterier för att bedöma en teori, en hypotes eller ett tolkningsförslag, det må gälla grottkonst eller vilket som helst annat fenomen. Men sett ur ett doxologiskt perspektiv är det inte så självklart hur dessa kriterier skall förstås. Hur skall vi, till exempel, hantera de implicita åtskillnader mellan tolkning och fakta, förklaring och tolkning och evidens och illusion som genomsyrar Lewis-Williams resonemang? Alla dessa distinktioner tycks oproblematiske för honom, åtminstone på denna programmatiska nivå, men de måste alla preciseras innan de kan accepteras och användas som doxologiska verktyg. Låt oss därför titta närmare på kriterierna var för sig.

Den första delen av det första kriteriet – alltså att en förklaring av ett fenomen ’rent generellt måste stämma överens med vedertagna och väl underbyggda resultat’ – passar väl samman med den doxologiska utgångspunkten att man inom vetenskaperna måste utgå från, och i den meningen anpassa sig till, den alltid redan existerande kunskapen inom ämnet eller fältet. Med kunskapsteoretikern och kemisten Ludwik Flecks ord:

Grotte Chauvet.

I den jämförande kunskapsteorin betraktas kunskap inte som en tvåställig relation mellan subjekt och objekt, mellan den som antar och det som återstår att lära känna. Den redan förefintliga kunskapen är en grundläggande faktor i varje ny kunskap och den tredje parten i relationen.¹³

Den andra delen däremot – alltså att förklaringen måste stämma överens med vedertagna och väl underbyggda resultat 'liksom med övergripande teoribildningar' – är mer problematisk. Att döma av det exempel som Lewis Williams anför ('man kan inte förklara avvikelser i en planets omloppsbana genom att hänvisa till laserstrålar som levande varelser i närheten av Alpha Centauri riktar mot den'¹⁴) så är denna del av kriteriet helt avhängig av en specifik version av det som man skulle kunna kalla vetenskaplig common sense i den anglo-saxiska världen i början av det 20:e århundradet. Att man 'inte kan' anföra laserstrålar riktade mot en planet från levande varelser i närheten av Alpha Centauri är helt enkelt fel – naturligtvis *kan* man anföra en sådan förklaring. Men de flesta av oss skulle hålla med Lewis-Williams om att det är en dålig förklaring, eller kanske till och med hävda att den är uppenbart felaktig – men detta är *i sig* inte skäl nog för att avfärda den. Vi behöver bara tänka på Michel Foucaults ord om Mendel, han som sade sanningen men som inte inkluderades i det sanna inom det senare 1800-talets biologiska diskurs,¹⁵ för att inse hur osäkra och missledande sådana självklarheter kan vara. Doxologiskt sett kan inte anförandet av laserstrålar från Alpha Centauri avfärdas endast genom hänvisning till övergripande teorier –

man måste visa varför, i just detta specifika fall, just denna specifika förklaring är otillräcklig eller oacceptabel i förhållande till det kunskapsanspråk som framförs. Ett doxologiskt förhållningssätt medför alltså inte nödvändigtvis en förändring i vad som uppfattas som en acceptabel förklaring av ett faktum eller som en acceptabel lösning på ett problem, men det medför en förändring i attityd i förhållande till det som framstår som uppenbart fel. Grunden för doxisk kunskap kan aldrig bestå i (en upplevelse av) evidens eller av (en hänvisning till) givna fakta – en sådan grund måste varje gång skapas inom det specifika epistemiska fältet, med hjälp av fältets specifika metoder, tankestilar, diskurser och praktiker, hela tiden i medvetenhet om att konstruktionen kunde varit annorlunda, och kan komma att förändras inom en snar framtid.

Det andra kriteriet (att en hypotes måste vara konsistent och koherent) är också det acceptabelt inom en doxologisk vetenskapssyn (jag kan inte ens tänka mig vad det skulle innebära att *inte* acceptera ett sådant kriterium) – med det väsentliga tillägget att man inte kan behandla begreppet konsistens som något absolut. Vad som är respektive inte är konsistent beror bland annat på hur brett eller smalt man väljer att definiera sina termer (eller i förekommande fall praktiker, handlingar och begrepp) i en specifik epistemisk situation. För en viss typ av filosofi är det helt inkonsistent att hävda att Sokrates är både människa och odödlig; för en annan är det helt acceptabelt – allt beror på hur snävt eller öppet man väljer att förstå (eller kanske definiera) odödlighet. Hur man förstår ett begrepp och vilka skäl man har för att välja den ena eller andra definitionen beror alltid på fältets doxa, ämnets tankestil, ens position i fältet liksom av vilken anledning man definierar begreppet, handlingen, vanan etcetera i fråga – det vill säga det beror på vad du vill åstadkomma med definitionen eller begreppet. Oavsett om konsistens är ett väl och otvetydigt definierat begrepp inom vissa delar av de vetenskapliga domänerna, så måste det varje gång och i varje enskilt fall sättas i relation till de ständigt föränderliga doxiska villkoren och den specifika situation som villkorar kunskapen inom det aktuella fältet.

Det tredje kriteriet – att 'hypoteser som täcker olika evidensfält är mer övertygande än sådana som gäller endast för viss, begränsad form av evidens' – är på ett intressant sätt ett retoriskt kriterium. Det skiljer sig från de övriga två genom att påstå något om vad som är 'mer övertygande', det vill säga att det gör ett allmänt, för att inte säga universalistiskt, antagande om de förmodade effekterna av ett visst slags hypotes på varje slags publik. Inte heller på denna punkt är jag i sak oense med Lewis-Williams. Man kan utan tvivel visa, såväl historiskt som i samtida vetenskap, att denna typ av hypoteser har varit, och är, mer allmänt accepterade än hypoteser med mindre räckvidd. Men vad betyder detta? Lewis-Williams ger ett talande exempel:

"Om gravitationsteorin bara gällde för själlösa ting, som tennisbollar, och inte för levande varelser, som människor, så skulle dess förklaringsvärde vara så begränsat att vetenskapsmännen skulle förkasta den."¹⁶

Detta exempel säger något som säkert är sant om en viss typ av publik (vetenskapsmän) i relation till en specifik förklaring av varför 'what goes up must come down'. Men exempellets styrka – dess övertygande effekt på oss som läser Lewis-Williams – beror på våra (förmodade) förutfattade meningar om vilken typ av intressen vetenskapare har. Vi har en tendens att (eller antas ha en tendens) att tänka på vetenskapare som personer som är intresserade av att formulera allmänna lagar, giltiga för allting överallt – och att detta är an-

ledningen till att de inte skulle nöja sig med en förklaring som endast gällde för 'själlösa ting'. Därmed visar det sig också att kriteriet, som först framstod som universellt giltigt, i själva verket endast gäller i relation till en viss uppfattning om vetenskap och om vetenskapsmän – vilket återigen ger anledning att påminna om de doxologiska begreppens *situationering*, beroende av historiska såväl som disciplinära *villkor* samt om specifika *intressen* hos de olika aktörerna när det gäller att bedöma hypoteser.¹⁷ För att tala klarspråk: En smal, begränsad hypotes kan vara precis lika övertygande som en mer omfattande – allt beror på den aktuella situationen; fältet; doxan; aktörerna; fälthistorien, på aktörernas personliga historia; på den alltid redan befintliga kunskapen; på vem som formulerar hypotesen (talaren); på vem som tar emot den (publiken); på dominansrelationerna mellan alla dessa faktorer, och så vidare.

Det fjärde kriteriet är ett klassiskt empiriskt kriterium. Man måste kunna sluta sig till "verifierbara, empiriska fakta" från en hypotes, den måste "relatera till observerbara särdrag hos data." Detta kan tyckas okomplicerat. Hypotesen tänks säga något om världen som kan verifieras genom att granska världen och se hur det ligger till. Men för doxologin finns det inget sätt som världen är, *i och för sig*. Retoriken lär oss att vad vi ser när vi granskar något formas av oss själva, våra kroppars perceptionsorgan, våra begrepp, våra fördomar och våra intressen. Vi har ingen möjlighet att avgöra när eller om våra hypoteser korresponderar med världen som den är, tagen för sig. Därför måste detta kriterium förstås som en utsaga om de krav som eventuellt gäller, eller som man vill införa inom det specifika fältet, disciplinen och/eller doxan ifråga – men inte som ett påstående om vetenskap eller forskning i allmänhet. Det kan mycket väl vara så att alla de så kallade empiriska vetenskaperna omfattar en eller annan variant av detta kriterium. Likväl måste tillämpningen av kriteriet bestämmas och diskuteras i förhållande till varje enskilt fall.

Därför är doxologin inte heller en relativism i den klassiska, traditionella meningen. Också ur ett doxologiskt perspektiv måste vi skilja mellan fakta och gissningar, sanningar och illusioner, vetande och tro – men vi måste vara fullt medvetna om att dessa distinktioner är våra egna konstruktioner; fabrikationer som vi använder för att handha den mänskliga värld som är vår. Deras giltighet är, och har alltid varit, begränsad till vår version av världen, skapad med våra mänskliga doxiska mått.

Låt mig dröja en smula vid skillnaden mellan doxologi och relativism och se hur vetenskapsteoretikern David Bloor presenterar en klassisk relativistisk ståndpunkt:

Sedd från en naturalistisk och relativistisk ståndpunkt är kunskap en form av kollektiv 'anpassning' till verkligheten. Överensstämmelsen mellan tanke och verklighet har utvecklats genom trial and error. Och eftersom denna anpassning är ett historiskt resultat av komplicerad kausal interaktion så kan den aldrig vara annat än provisorisk.¹⁸

Trots de många likheterna mellan doxologin och Bloors version av relativismen, så över-skrider doxologin relativismen just genom att inte acceptera ens en provisorisk anpassning till en given, redan existerande verklighet. Istället fokuserar doxologin formerna och villkoren för produktion (och reproduktion) av det som uppfattas som verkligt inom ett specifikt fält eller kultur vid en viss tid. Därför måste, återigen, betydelsen av ord som 'verifierbar' och 'observerbar' bestämmas inom den specifika domänen i fråga (som alltid består av ett eller flera tankekollektiv, med sina specifika och ömsesidigt beroende tankestilar och dis-

kurser) och i medvetenhet om att varje fält konstruerar sin egen epistemologi genom konstant konfrontation och Kooperation med omgivande fält och världar.

Lewis-Williams femte kriterium är av ett lite annat slag – det säger att en användbar hypotes skall ha ”en heuristisk potential”, det vill säga leda ”till vidare frågor och forskning”. På sätt och vis är detta ett mycket doxologiskt kriterium, eftersom betydelsen av såväl ’användbar’ som ’vidare frågor’ måste bestämmas i relation till inte bara en redan existerande kunskapsmängd, utan också i relation till specifika intressen och begär inom och mellan discipliner, epistemiska fält, aktörer, kulturer och så vidare. Vad som är och inte är en fruktbar hypotes måste i varje enskilt fall, och med en blick på såväl historien som mot framtiden, bestämmas genom en så klar uppfattning som möjligt av de möjligheter och begränsningar som den rådande doxan erbjuder. Måttstocken för att avgöra om en hypotes har en heuristisk potential eller ej består alltid i att testa den inom en disciplin eller epistemiskt fält och se vilka resultaten kan bli. Dess eventuella användbarhet kan, i lyckliga fall, avgöras helt och hållet inom disciplinen eller fältet. Men oftast är dess förmodade användbarhet ett resultat av en sammanjämkning av och förhandling mellan vetenskapliga, personliga, ekonomiska, politiska och institutionella intressen. Spåren av sådana förhandlingar och sammanjämkningar syns snart sagt överallt inom akademierna, liksom i samhället i stort.

Om man omformar Lewis-Williams fem kriterier för att bedöma hypoteser på detta sätt så är jag övertygad om att de kan fungera också inom en retorisk-doxologisk kunskaps- och vetenskapssyn. Och det är här som det retorisk-doxologiska perspektivet i mina ögon har sin största potential och samtida relevans inom vetenskaperna – det visar oss att det är möjligt, som Chaïm Perelman en gång formulerade det, att bevara en mångfald sätt att vara förnuftig utan att hemfalla till en steril relativism.

Noter

- 1 Del 1 av denna artikel utgår delvis från min text ”de Sautuolas språng”, Glänta 4.07, 2007.
- 2 Paul Bahn, 1998, s 60.
- 3 Citerat och översatt efter Marc Groenen ”Introduction” i André Leroi-Gourhan, 1992, s 71.
- 4 Emile Cartailhac, 1902, ss 350–352.
- 5 Bahn och Vertut, 1997, s 22
- 6 Översatt och citerat efter det fotografi av Garrigous dagbok som guiderna i Niaux lät mig se vid ett besök i grottan.
- 7 Laming-Emperaire, 1962, s 38–39.
- 8 Om allt detta se den betydligt mer omfattande diskussionen i Rosengren 2012.
- 9 Se Georges Bataille, 1955/1979.
- 10 Även här vill jag hänvisa till den betydligt mer fullödiga diskussionen i Rosengren 2012.
- 11 Lewis-Williams, 2002, s 48.
- 12 Lewis-Williams 2002, s 48–49.
- 13 Fleck, 1997, s 48.
- 14 Lewis-Williams 2002, s 49.
- 15 I Foucault, 1971, s 36).
- 16 Lewis-Williams, 2002, s 48.

- 17 För allt detta (i synnerhet för publikens roll i vetenskaplig argumentation), se Perelman o Olbrechts-Tyteca, 1958/1970.
- 18 "From a naturalistic and relativist standpoint, knowledge is a form of collective 'adaptation' to reality. The correspondence between thought and reality has evolved by trial and error. As the historical product of a complicated, causal interaction, this adaptation can never be more than provisional" Bloor, 2007, s 266

Referenser

- Bahn, Paul. (1998), *The Cambridge illustrated history of prehistoric art*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.
- Bataille, Georges (1955/1979) "Lascaux ou la naissance de l'art" [first publ. 1955] in *Œuvres Complètes*, volume 9, Paris: Editions Gallimard.
- Bloor, David (2007), "Epistemic grace. Antirelativism as theology in disguise" in *Common knowledge* 13:2–3
- Cartailhac Emile. (1902), "Les cavernes ornées de dessins. La grotte d'Altamira, Espagne. 'Mea culpa' d'un sceptic". *Anthropologie*, XIII, 1902
- Fleck, Ludwik (1997), *Om uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum*. Stockholm/ Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Laming-Emperaire, Anette (1962), *La Signification de l'art rupestre paléolithique*, Paris: Editions A. et J. Picard.
- Lewis-Williams, David (2002), *The mind in the cave*. London: Thames & Hudson.
- Leroi-Gourhan André. (1992) *L'art pariétal – langage de la préhistoire*, Grenoble: Editions Jérôme Millon.
- Perelman, Chaïm o Lucie Olbrechts-Tyteca (1958/1970), *Traité de l'argumentation – la nouvelle rhétorique*. Bryssel: Editions de l'institut de sociologie, 2:a ed.
- Rosengren, Mats (2012), *Cave art, perception and knowledge*. Palgrave Macmillan.

Olle Josephson

Forskaren, studenten, folkbildaren, humanvetenskapernas retorik – och artikeln

Abstract

The research scholar, the student, the popular writer, the rhetoric of human sciences – and the research article.

The article takes its point of departure from the concepts of *practice communities* and *mediating tools*. Following Swales 1990 and Blåsjö 2004, it is argued that an academic discipline constitutes a practice community, developing specified and standardized mediating tools for the purpose of internal communication. Genres and linguistic features discussed at some length are research article introductions, in relation to the CARS model (Swales), and different kinds of hedges. The dialogical nature of these tools is underlined. The student's approach to academic writing is analysed in terms of conflicting practice communities, the student's and the research scholar's. Finally, some attention is paid to the research scholar writing for a general public readership; the lack of well defined practice communities forces the writer to rely on the general discourse on the subject in question – examples are drawn from linguistics. The conclusion is the need for a deeper textual awareness among research scholars.

Nyckelord: akademiskt språk, vetenskapsretorik, genreanalys, medierande redskap

”Vetenskapliga framställningsformer och framställningssätt” är underrubriken till symposiet Vetenskapsretorik. Den framställning som följer här handlar i huvudsak om den vanligaste av forskningens framställningsformer i skrift: artikeln i den vetenskapliga tidskriften. Min utgångspunkt är forskarvardagens; jag vill visa hur det retoriska hantverket ser ut bakom den – åtminstone till synes – relativt enkelt hopsnickrade artikeln. Med *retorik* avser jag i denna text alltså inte något mer sofistikerat än att skriva så att läsarna övertygas om det skribenten eller skribenterna vill att de ska övertygas om. Mitt bidrag tar dock inte uteslutande upp forskningsartikeln. Inledningsvis diskuterar jag dess ställning i forskargemenskaperna i förhållande till andra textgenrer, och mot slutet prövar jag ett student- respektive folkbildarperspektiv. Jag skriver i huvudsak om humaniora och samhällsvetenskap, även om innehållet också har viss relevans för andra discipliner.

Praktikgemenskapen och medierande redskap

Vill man förstå produktionsvillkoren för den vetenskapliga texten kan man starta i ett begrepp som ofta används inom kommunikationsetnografen: *diskursgemenskap* eller *praktikgemenskap* (till exempel Swales 1990:24–27, Blåsjö 2004:17). Därmed avses, enkelt talat, en grupp som hålls samman av en gemensam verksamhet. Begreppet kan naturligtvis problematiseras på många sätt. Det är inte syftet här, utan jag nöjer mig med att konstatera att det är fruktbart att betrakta en akademisk disciplin, eller subdisciplin, som en praktikge-

Tabell 1. Artikel- och konferensämne: psykologi. Antal publikationer av forskare verksamma vid svenska lärosäten 2000–2012. Procentuell andel publiceringsspråk. (Salö & Josephson 2013)

	Antal	Andel svenska	Andel engelska	Andel övriga språk
Tidskriftsartikel	1 581	5,2	94,3	0,4
Konferensbidrag	710	8,2	91,7	0,1
Bokkapitel	409	33,3	64,5	2,2
Doktorsavhandlingar	281	5,3	94,7	0,0
Rapporter	195	73,3	26,7	0,0
Böcker	74	63,5	31,0	5,4
Alla typer	3 250	14,9	85	0,1

Källa: Swepub

Anmärkning: Sökkategorin benämns i Swepub *psykologi* och inkluderar kategorierna *kognitionsforskning*, *miljöpsykologi* och *tillämpad psykologi*. Antalet icke-medräknade övriga publikationstyper är 104.

menskap. Flera faktorer håller samman praktikgemenskapen (jfr Swales a.a). Medlemmarna är i vid mening överens om ett gemensamt mål, exempelvis att ta fram ny, vetenskapligt grundad kunskap om psykologi, företagsekonomi eller slaviska språk. De har också en någorlunda gemensam uppfattning om praktikgemenskapens historia: vad det innebär att studera psykologi vetenskapligt, hur länge man har kunnat göra det i Sverige, var man kan göra det, vilka huvudriktningar som utkristalliserat sig med mera. Vidare kan man inte bli medlem i praktikgemenskapen hur som helst; det krävs någon form av kvalifikation. Det kan vara att ha disputerat, att ha genomfört en presentation på ett visst antal vetenskapliga konferenser, att ha blivit publicerad i en fackgranskad tidskrift osv. – kraven växlar mellan discipliner och tidpunkter, men de finns där.

Men viktigast i detta sammanhang är att en praktikgemenskap – särskilt om en stor del av verksamheten är skriftspråksburen – kännetecknas av ett väl utbyggt system för kommunikation mellan medlemmar. Det innefattar bland annat ett knippe väldefinierade textgenrer, en terminologi och en uppsättning språkliga redskap, eller hellre *medierande redskap* (Blåsjö 2004:30–31 efter Wertsch), som används för att förmedla det man vill säga. Somliga av dem är just i strikt mening språkliga, det vill säga verbala, såsom noten, pro et contra-resonemanget eller materialbeskrivningen inom många vetenskaper. Andra är mer visuella som tabellen, formeln, figuren, eller blandar det visuella och verbala såsom matrisen. Några är gemensamma för många discipliner. De nästan fetischistiska övningarna i not- och referensskrivande i gymnasiets högskoleförberedande skrivundervisning bygger på föreställningen att noten är det vetenskapliga skrivandets medierande redskap framför andra – men bortser från att nottekniken och notens uppgift varierar starkt mellan olika ämnen. Andra redskap kan vara mycket ämnesspecifika; inom språkvetenskapen kan man till exempel

Tabell 2. Bokämne: historia. Antal publikationer av forskare verksamma vid svenska lärosäten 2000–2012. Procentuell andel publiceringsspråk. (Salö & Josephson 2013)

	Antal	Andel svenska	Andel engelska	Andel övriga språk
Bokkapitel	1 458	57,7	34,6	7,6
Tidskriftsartikel	1 014	45,6	46,3	8,0
Recensioner	471	64,1	27,2	8,7
Konferensbidrag	406	22,4	71,9	5,7
Doktorsavhandlingar	318	78,9	19,8	1,3
Böcker	298	71,2	24,8	4,0
Alla typer	3 965	54,5	38,6	6,8

Källa: Swepub

Anmärkning: Sökkategorin benämns i Swepub *historieämnen* och inkluderar kategorierna *agrarhistoria*, *bok- och bibliotekshistoria*, *ekonomisk historia*, *idé- och lärdomshistoria*, *kyrkohistoria*, *medicinens historia*, *rättshistoria*, *teknik och kultur*, *teknik- och industrihistoria*, *teknikhistoria* och *vetenskapshistoria*. Antalet icke-medräknade övriga publikationstyper är 442.

peka på de speciella träddiagram som förekommer flitigt i texter inom generativ grammatik men inte annars. Likaså kan redskapen vara mer eller mindre iögonfallande. Om man redan vid en ytlig bläddring i en facktidskrift ser formelns betydelse för den nationalekonomiska facktexten, kan det ta längre tid att upptäcka det litterära citatets betydelse för att bygga upp den litteraturvetenskapliga framställningen.

Genresystemet: artikelämnena och bokämnen

Varje akademiskt ämne kan alltså ha sin genreuppsättning och sina typiska medierande redskap. Olika genrer utnyttjas i mycket olika utsträckning. Med en kraftfull förenkling kan man tala om å ena sidan artikel- och konferensämnen, å andra sidan bokämnena. Inom de förra dominerar det vetenskapliga utbytet av tidskrifts- och konferensvolymartiklar (många gånger publicerade enbart digitalt). Inom de senare har monografier och antologier en starkare position. Det är självklart en glidande skala. Som två exempel kan man jämföra siffrorna för vetenskapliga publikationer inom psykologi respektive historia – se tabell 1 och 2. Sammanställningen har gjorts utifrån databasen Swepub av Linus Salö vid Centrum för tvåspråkighetsforskning, Stockholms universitet (Salö & Josephson 2013: 6–7). Sambandet mellan publiceringsform och publiceringsspråk framgår också av tabellerna.

Psykologi är ingalunda ett extremt artikel- och konferensämne. I jämförelse med många andra ämnen är till exempel rapporter inte helt ovanliga; de riktar sig mestadels till läsare utanför universitetsvärlden, till exempel i klinisk verksamhet. Men tidskriftsartiklarna står för nästan hälften av alla publikationer; tillsammans med konferensbidragen blir det två tredjedelar. Böckerna utgör bara drygt två procent. Engelska är dominerande språk utom i de fåtaliga rapporterna och böckerna.

Inom de ämnen som räknats in under samlingsbegreppet historia är tidskriftsartiklar också vanliga, men de står för en fjärdedel av alla publikationer, inte hälften. Drygt en tredjedel av alla publikationer består av bokkapitel, som är den vanligaste publikationsformen. Och böckerna, dvs. monografierna, är relativt sett nästan tre gånger vanligare än i psykologi. Böckernas starka ställning framgår också av att recensioner är en ganska vanlig publikationsform. Liksom i psykologin gynnas engelskan av genrer som konferensbidrag och tidskriftsartiklar, men det är bara inom den förra som den dominerar.

Något tillspetsat kan man alltså säga att i historia medverkar man med ett kapitel i en bok – eller skriver till och med en hel bok själv – och blir recenserad eller recenserar själv. Så ser det vetenskapliga utbytet ut, och det sker på svenska. Inom psykologi reser man på konferens och skriver tidskriftsartiklar, och man gör det på engelska.

Skillnaderna i publiceringskulturer är välkända, om än inte kartlagda i detalj, och de är grundligt diskuterade (t.ex. Myrdal 2009, Hasselberg 2012, Jarrick 2013). Till en del kan de bero på ämnesstraditioner och inget annat, men i allt väsentligt ligger orsakerna djupare: det vetenskapliga uppdraget ser olika ut, språkets roll i forskningsprocessen varierar etc. Det är kort sagt olika praktikgemenskaper. Därom är nästan alla som diskuterat publiceringskulturer överens. De är också överens om att det är bokämnen som är satta under press. Artikel- och konferensämnenas publiceringskultur bildar norm med bibliometriska utvärderingar och citeringsindex som främsta styrredskap. Hade tabellen över historieämnet bara gällt 2012, så hade andelen tidskriftsartiklar varit högre. Här tänker jag inte gå vidare med den diskussionen och vad den eventuellt kan innebära av omgestaltningar av hela universitetsämnen, kunskapsförluster, globalisering och mycket annat. För vissa universitetsämnen är frågan i dag av avgörande betydelse för den vetenskapliga framtiden. Jag nöjer mig ändå med att konstatera att den vetenskapliga artikeln, publicerad i en refereegranskad specialtidskrift, är på stark frammarsch som kanonisk form för vetenskaplig publicering. Återstoden av min artikel ägnas i huvudsak denna genre. Inte heller fördjupar jag mig i den lika viktiga och nära sammanhängande frågan om förhållandet mellan svenska och engelska i vetenskapliga publikationer (jfr Salö & Josephson 2013). Mina exempel är fortsättningsvis i huvudsak på svenska, men det de illustrerar har räckvidd också för engelskspråkig text.

Dialogicitet, retoriska steg och epistemiska markörer

Forskningsartikeln är en hårt modellerad genre. Det gäller inte bara den övergripande IMRAD-strukturen. Många studier visar hur en forskningsartikel kan beskrivas som en serie retoriska steg, ibland ända ned på meningsnivå med mer eller mindre givna formuleringar. Mest bekant är nog den brittiske textforskaren John Swales modell för artikelinledningar, kallad CARS-modellen ("Create a research space", Swales 1990:137–166). Den är alltså inte normativ utan empiriskt grundad. Jag återger den här i svensk översättning, med fingeerade svenskspråkiga exempel (se tablå 1).

Även om artikelinledningar kanske är särskilt tacksamma för en retorisk draganalys, kan liknande uppställningar som i tablå 1 göras för till exempel det abstract som alltid åtföljer artikeln, för materialredovisningen, för avslutningen etc. (Se till exempel Stålhammar 1998 och 2002 för besläktade analyser av doktorsavhandlingar och avhandlingsabstract vid svenska universitet.) Sådana modeller är en viktig beståndsdel i undervisningen i akademiskt

Drag och steg	Typisk formulering
Drag 1: Etablera fältet	
Steg 1: hävda centralitet	Under senare år forskningen alltmer kommit att uppmärksamma...
och/eller Steg 2: generalisera om ämnet	Framför allt har man sökt visa...
och/eller Steg 3: tidigare forskning:	X visade i en känd artikel att... och Y kunde göra troligt...
Drag 2: Etablera en lucka	
Steg 1 a: säga emot	Det finns dock skäl att ifrågasätta...
eller Steg 1 b: visa en lucka	Emellertid har man inte närmare...
eller Steg 1c: ställa en fråga	Gäller detta också för...
eller Steg 1 d: lägga till	Studier av B står nu på tur...
Drag 3: Lägga beslag på luckan	
Steg 1 a: syfte	I den här artikeln ska jag...
eller Steg 1 b: bekantgöra pågående forskning	I ett större projekt sysslar jag för närvarande med...
Steg 2: förebåda huvudresultat	I den här artikeln visar jag att...
Steg 3: artikelns disposition	I den här artikeln redogör jag först för.. och diskuterar sedan... för att därefter... och slutligen... C däremot berörs endast flyktigt...

Tablå 1. Artikelinledningar. CARS-modellen. Efter Swales 1990

skrivande som blir alltmer utbredd – exempelvis vid Stockholms universitet är en kurs om 7,5 hp i ”Academic English” obligatorisk i alla masterprogram vid filosofisk fakultet. Vid en särskild textanalys och uppställda som ovan kan de frilagda retoriska stegen ge ett cyniskt intryck: man får en känsla av att artikelförfattaren manipulerar läsarna med vissa välkända retoriska knep. (Hädanefter skriver jag *artikelförfattaren* i singular, även om delat författarskap dominerar i de flesta discipliner. Det går bra att läsa singularformen som plural, om så önskas.) Det är en felsyn. Man bör snarare se uppställningen som en modell över ett funktionellt fackspråk, som vuxit fram som en vedertagen metod att kommunicera inom forskarvärlden.

Swales påpekar att cars-modellen bygger på en ekologisk metafor: artikelförfattaren gör plats för sin forskning i det omgivande vetenskapliga landskapet. Det kan göras mer eller mindre aggressivt. De olika alternativa stegen för att utföra drag 2 är ordnade efter fallande aggressivitet. Den som kungör att den aktuella artikeln presenterar resultat som går på tvärs mot tidigare forskning kan sägas göra anspråk på ett större utrymme än den som säger sig vilja undersöka samma sak som tidigare forskning men med ett något annat material.

Naturligtvis följer inte alla artikelinledningar cars-modellen. Andra mönster kan förklaras av specifika drag i praktikgemenskapen. Stålhammars undersökning (2002) av avhandlingsabstract tyder på att nya discipliner ofta följer mindre fasta mönster. Swales visar själv i en

artikel från 1994 hur svenskspråkiga artiklar inom nordisk språkvetenskap från 1980-talet ofta saknar drag 2, att etablera en lucka (Fredrickson & Swales 1994). Förklaringen skulle vara att så få forskare ägnar sig åt detta ämnesområde, varför någon egentlig konkurrens inte råder mellan dem. Tvärtom välkomnas varje nytt bidrag med förtjusning. Då behöver man inte röja sig någon lucka; alla inblandade är ändå överrens om att det mesta är ogjort. I ett senare verk, *Research genres* (2004), föreslår Swales ett alternativ till cars-modellen för artikelinledningar inom just sådana mindre konkurrensinriktade praktikgemenskaper. Han kallar den OARO-modellen, "open a research option" (2004:244). Den rymmer fyra drag:

1. locka till läsning, kanske med ett roande exempel
2. skapa trovärdighet, exempelvis genom att motivera varför forskningsområdet är angeläget
3. föreslå en undersökningsmodell
4. introducera ämnet för artikeln

Oaro-modellen skulle alltså vara vanligare i ämnen där forskningen är mindre internationa- liserad och språket inte nödvändigtvis engelska. Jag har provat hypotesen med en mycket hastig analys av artikelinledningarna i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2013/2. Den gav un- gefär lika många cars- som oaro-inledningar i olika varianter, cars-inledningarna dock alltid av det mindre aggressiva slaget.

Ytterst kan de retoriska dragen och utformningen av dem föras tillbaka på det veten- skapliga skrivandets starkt dialogiska natur. Artikelförfattaren för ett samtal med praktik- gemenskapen och positionerar sig i förhållande till samtida och äldre forskare.

Dialogiciteten syns också på andra sätt (Blåsjö 2004, särskilt s. 36–42). Tydligast är kan- ske de explicita referenserna till annan forskning i form av noter, referat och citat – hur dessa tre verktyg utnyttjas skiljer sig alltså mellan olika praktikgemenskaper. En dialogisk funktion har också de formuleringar som uttrycker epistemiska graderingar (Blåsjö 2004:58–59). Förenklat kan man här tala om tre slags språkliga uttryck: referat- och rap- portverb, garderingar och säkerhetsmarkörer. Kategorigränserna är oklara; rapport- och re- feratverben fungerar som garderingar eller säkerhetsmarkörer, och redan det att man explicit markerar att något är säkert, innebär faktiskt en gardering: författaren visar sig medveten om att säkerheten kan ifrågasättas. (I den engelskspråkiga litteraturen är *hedges* ofta sam- lingsbegrepp för hela företeelsen.)

Referat- och rapportverben är av typen *visar*, *har funnit*, *påstår*, *framhåller*, *föreslår*, *fö- refaller*, *tyder på*, *drar slutsatsen att*, *tydliggör*. Det är ju skillnad mellan att skriva "i den här artikeln visar jag att", respektive "i den här artikeln försöker jag göra troligt att ...". Också verbets tempusform signalerar nyanser av epistemisk säkerhet. I valet mellan "X framhöll i en artikel 2008 att ..." och "X framhåller i en artikel 2008 att ..." markerar den senare formuleringen lite mer av solidaritet från författarens sida med vad X framhöll 2008. (Stålhammar 1998 visar dock att tempusväxlingar ibland kan vara mer slumpartade.)

Garderingarna kan – förutom verb – vara enkla modaladverb som *sannolikt*, *rimligen*, *troligen*, *nog*, *kanske*, *möjligen*, *förmodligen* men också så kallade huvudsatsmatriser som garderar påståendet i den efterföljande att-bisatsen: *det mesta talar för att, man skulle kunna*

hävda att (mer gardering än *man kan hävda att*), *mycket pekar på att* – eller ännu mer utbyggt *trots det begränsande materialet går det att göra sannolikt att...*, *med alla reservationer vågar man ändå att påstå att...*

Säkerhetsmarkörerna är alltså, ytligt sett, motsatsen till garderingar men hör hemma inom samma grammatiska kategorier. Typiska modaladverb är *entydigt, uppenbart, otvetydigt, utan tvivel, förvisso, med all sannolikhet* m.m. Typiska huvudsatsmatriser är *vi visar* (eller i perfekt mot slutet av artikeln *vi har visat att...*), *det går att fastställa att, allt talar för att, resultaten gör klart att*. Syntaktiska varianter är självständiga huvudsatser som *Ett tydligt mönster avtecknar sig* eller det mer polemiska *Min poäng är en annan*.

Ord och fraser av detta slag har naturligtvis i första hand just en epistemisk uppgift: att ange hur säker eller osäker författaren är på sina påståenden. Men de har också en social funktion. En författare kan vara aldrig så säker på sina påståenden, men kan ändå känna det förmätet att hävda dem ogarderat inför praktikgemenskapen. Bättre då att skriva *mycket talar för att...* Man kan tänka sig att unga forskare med osäker position garderar mer än andra, men man kan också tänka sig motsatsen: yngre forskare skulle ha ett större behov att hävda sig. Jag känner inte till några ordentliga empiriska undersökningar på den punkten, men individuella skillnader finns. Ken Hyland, troligen den internationellt mest kända garderingsforskaren, har gjort en rolig undersökning av två ledande textforskare, varav den ena är just John Swales och den andra feministen Deborah Cameron. Den förre, en brittisk gentleman, garderar mycket flitigare än den senare (Hyland 2010). Och det är välkänt (för att använda en säkerhetsmarkör) att bruket skiljer sig mellan olika ämnen. Näslund (1996) visar (referatverb!) att över en nittioårsperiod (1895–1985) ökar garderingarna i svenskspråkiga artiklar i ekonomi, medicin och teknik, men de är hela tiden vanligast inom ekonomiämnet.

Kombinerar man analysen av medierande redskap, retoriska steg och epistemiska markörer kan man alltså få en ganska god bild av rådande språkbruk inom ett ämne eller en praktikgemenskap. Den grundligaste undersökningen av det slaget på svensk mark är Mona Blåsjös studie av nationalekonomi och historia, *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer* (2004) – som titeln anger är huvudsyftet att ta reda på hur studenterna tillägnar sig ett vetenskapligt språk. Blåsjö kartlägger hur de nationalekonomiska texterna byggs upp av medierande redskap som modellen, antagandet, prognosen, kurvan, formeln och matematiska symboler. Centralt är det matematisk-logiska resonemanget där det ena stadiet härleds ur det andra. Typiska sambandsmarkörer blir därför ord som *since, hence, so, because, thus, which means* (naturligtvis på engelska som är helt dominerande språk). Teoretiska påståenden garderas, men inte empiriska. (Empirin är ofta statistik som sammanställts av helt andra institutioner.)

I historia är det annorlunda. (Till skillnad från tabell 2 ingår bara det akademiska ämnet historia, inte idéhistoria etc. i Blåsjös undersökning.) Typiska medierande redskap är kartläggningen med hjälp av beskrivningar, tabeller, kartor och figurer. Källkritiken och narrativen är också viktiga, men Blåsjö finner att de är nedtonade hos mer etablerade forskare; det är nybörjarna som ger stort utrymme i sina texter åt dessa elementära beståndsdelar. Jämförelsen och det kritisk-dialogiska resonemanget kännetecknar däremot historietexten. Viktiga sambandsord blir följaktligen *dock, men, däremot, å andra sidan* (på svenska som är dominerande språk). Empiriska påståenden garderas, inte teoretiska. (Historikern har ofta själv tagit fram mycket ny empiri, men hämtat teorin från annat håll.)

Än en gång vill jag betona att karaktäristiker som dessa inte handlar om något slags ytliga övertalningstrick som konventionaliserats inom respektive disciplin och som kan läggas på ett färdigt innehåll som grädden på tårtan. De är tvärtom fast sammantvinnade med hela sättet att tänka och arbeta inom respektive ämne. Blåsjö har i sin studie också följt föreläsningar, lektioner och seminarier inom nationalekonomi och historia och kan visa hur den muntliga argumentationen och analysen ger uttryck för samma tänkesätt som texterna.

Utvikning: den nya highlightgenren

Men det betyder inte att de ständigt pågående små förskjutningarna i den vetenskapliga retoriken enbart drivs av den inomvetenskapliga utvecklingen. Samhälleliga, vetenskapssoциologiska krafter verkar också. De vetenskapliga tidskriftsförlagen är styrande för många genrekonventioner med utförliga författarinstruktioner. De introducerar också nya genrer. Ett exempel är så kallade *highlights* som efterfrågas av allt fler vetenskapliga tidskrifter. Två citat får visa hur denna nya genre håller på att ta form. De är hämtade internationell språkvetenskaplig tidskrift, *Journal of Second Language Writing*, men kunde, med vederbörliga ändringar, ha tagits från åtskilliga andra tidskrifter. På förlagets hemsida finns instruktionen:

Highlights are mandatory from this journal. They consist of a short collection of bullet points that convey the core findings of the article and should be submitted in a separate file in the online submission system. Please use "Highlights" in the file name and include 3 to 5 bullet points (maximum 85 characters, including spaces, per bullet point). See <http://www.elsevier.com/highlights> for examples.

Exemplen som ges är korta påståenden på något olika generaliseringsnivå om empiriska resultat, utan vare sig garderingar eller säkerhetsmarkörer. Men går man sedan till autentiska exempel kan det se annorlunda ut. Texterna är ibland betydligt längre än 85 nedslag per punkt. Nedan ett exempel ur en artikel om datorstödd skrivinläring där jag kursiverat garderingarna som har formen av referat- och rapportverb.

- Increasing task structure in a communicative task conducted online led learners to pay more attention to language form (as measured in the incidence of language related episodes).
- Analysis of transcript and interview data *supports* this finding and *reveals* how increased structural support eased online processing demands, allowing learners to focus on discussing meaning and form, rather than managing their performance.
- Providing pre-task language support also increased the incidence of language related episodes, *suggesting* greater attention to linguistic form.
- For both high task structure and language support, the effect of these implementation variables *may be* to free attentional resources needed for learners to focus not just on communicating meaning but to also focus on how they express that meaning in a computer-mediated writing environment.
- The findings of the current study *raise concerns* about the applicability of the Cognition Hypothesis to second language tasks conducted in computer-mediated contexts.

Man kan lägga märke till att de fyra första punkterna gäller empiriska resultat, medan den femte pekar ut studiens teoretiska betydelse. Kanske känner författarna att detta retoriska drag – för att tala med Swales – är nödvändigt för den som vill göra sig gällande inom den aktuella praktikgemenskapen. Men exemplet är inte representativt. Det finns nämligen

inget representativt exempel. Kravet på highlights tycks ha införts under 2010 i Journal of Second Language Writing, och ännu så länge varierar texterna avsevärt. Läser man dem kan man se hur en genre håller på att formas i samspillet eller konkurrensen mellan förlagets allmänna krav och den specifika praktikgemenskapen.

Studenten

Av det hittills sagda borde det stå klart att studenternas tillägnelse av vetenskapligt skrivande inte kan skiljas från tillägnelsen av vetenskapliga kunskaper och färdigheter inom ett visst ämne, en praktikgemenskap. Det handlar i första hand inte om att inom en särskild genre och på ett särskilt innehåll tillämpa några allmänna skrivfärdigheter, som man kanske lärt sig mer eller mindre bra redan som gymnasist (jfr Hyland 2011). Nej, man ska delta i ett gemensamt kunskapsbygge och för detta ändamål ta i bruk lämpliga medierande redskap. Studenten som ska skriva sin första uppsats, eller kanske forskarstudenten som ska skriva sitt första papper, befinner sig i en ganska svår situation. På ett oklart sätt är man på väg mellan två praktikgemenskaper, från studentens till forskarens. Läget kan kompliceras ytterligare av att studenten kanske inte ens vill ta sig in i forskargemenskapen; man har en instrumentell syn på uppsatsskrivandet som en station före yrkeslivets gemenskaper (jfr Blåsjö 2004:288–90). Men också när studenten verkligen önskar kvalificera sig för forskarnas praktikgemenskap, kan texten präglas av motsättningarna mellan var man kommer ifrån och vart man är på väg. Motsättningarna sammanfattas i tablå 2.

Studenten har alltså många gånger deltagit i en praktikgemenskap där positionen i första hand är elevens. Den dominerande skrivuppgiften har varit inlämningsuppgiften. När man skriver en inlämningsuppgift är syftet oundvikligen att i första hand följa instruktionerna och skriva så man blir godkänd. Visst kan uppgiften ha formulerats så att skribenten avkrävs argumentation, redovisning av nya data och tydliga ställningstaganden. Men skribenten vet ändå att den inte skriver för en forskargemenskap som ska övertygas utan för en lärare som

Praktikgemenskap	Elevers	Forskarens
Dominerande genrer	Inlämningsuppgift	Vetenskaplig uppsats
Syfte	Strategiskt (bli godkänd)	Kommunikativt (driva sina teser)
Överordnad språkbehandling	Rapportera, beskriva	Argumentera
Medierande redskap	Används för att demonstrera behärskning	Används i förh. till syfte, ämnestradition, argumentation etc.
Register eller stil	Vardaglig prosas relativt verbala stil	Fackprosans hårt komprimerande nominalstil

Tablå 2. Studenttextens motsättningar.

ska bedöma. Det gäller alltså att visa vad man kan. Habermas (1988) distinktion mellan kommunikativt och strategiskt handlande kan användas i detta sammanhang, även om den är starkt idealiserande. Kommunikativt handlande kännetecknas av att deltagarna är primärt inriktade på ökad inbördes förståelse, medan strategiskt handlande primärt är riktat mot ett mål som går utöver självförståelsen och som gör mottagarna till instrument för den egna framgången. Det vore förljuget att hävda att den vetenskapliga artikeln enbart är ett uttryck för kommunikativt handlande. Men inslaget av strategiskt handlande är påtagligare i inlämningsuppgiften: det gäller att bli godkänd oavsett hur mycket nytt man förstått.

I och med att syftet snarast är att visa upp vad man kan så blir den överordnade språkhandlingen mer att beskriva och rapportera sina kunskaper än att argumentera. Som handledare för magister- och masteruppsatser i nordiska språk har jag till exempel ofta erfarenheten att avsnitten med forskningsöversikt och teoretiska utgångspunkter blir alltför långa. Författaren rapporterar allt den har läst sig till i stället för att inrikta framställningen mot den tes uppsatsen – i bästa fall – ska driva. De medierande redskapen – och forskningsöversikten kan ses som ett sådant – tas i bruk för att demonstrera behärskning, inte för att lösa en uppgift.

Ungefär där brukar skiljelinjen gå mellan duktiga och mindre duktiga studenter. Alla kan i och för sig beskriva och till och med använda praktikgemenskapens medierande redskap. Men bara de förra kan också tala om varför de gör det. Förmågan kan övas upp. Kuteeva (2013) rapporterar från en undersökning med 32 studenter i fyra humanistiska ämnen vid Stockholms universitet, vilka inom ramen för en kurs i akademiskt skrivande analyserade vetenskapliga texter inom varandras ämnen. Alla kunde göra korrekta iakttagelser, men bara en mindre grupp kunde relatera beskrivningen till artikelförfattarens specifika syften, mottagargrupp och retoriska val. I denna grupp var historiestudenterna överrepresenterade. Kuteevas förklaring är att de tidigare under sin utbildning fått mer träning än andra i att anpassa och reflektera över sitt skrivande i förhållande till det kunskapsbygge de deltog i. Intressant är att förmågan tycks i princip språkoberoende. Övningarna på Kuteevas kurs utgick alltid från engelskspråkiga texter, som historiestudenterna var mindre vana vid än andra deltagare. Men den generella förståelsen av de medierande redskapen var alltså viktigare än språk-specifika färdigheter.

Slutligen kan det för mer oerfarna studenter också vara en fråga om att byta register eller ändra stil. Genom hela gymnasiet och även vid grundkursernas inlämningsuppgifter kan man klara sig med en vardaglig, resonerande, talspråksnära prosa. Om den är korrekt brukar den accepteras, även om den är ovanlig i de texter som får de högsta betygen. När man ska skriva vetenskaplig uppsats räcker det dock inte längre. I vetenskapliga framställningar måste fakta koncentreras, annars blir det oändligt pratigt och författaren kommer ingen vart. Det kräver ett mer hårdpackat språk. Språkvetare talar numera gärna om så kallade grammatiska metaforer som ett kännetecken på avancerad prosa, det vill säga grammatiska redskap som substantiveringar, sammansättningar och satsförkortningar som koncentrerar framställningen (Magnusson 2011). Traditionellt har man annars i Sverige brukat ställa vardaglig verbalstil mot den kvalificerade sakprosans nominalstil (ursprungligen efter Hultman & Westman 1977). Verbalstilen domineras av verb och pronomen, nominalstilen av substantiv. De två registren kan illustreras med två citat, det ena autentisk verbalstil från en kandidatuppsats i litteraturvetenskap, det andra min omskrivning till nominalstil av samma innehåll.

I Ture Sventon-böckerna hör vi hur duktig han är från honom själv och barnen som bevitnar hans genialitet. Vi får även höra det från de andra vuxna som är involverade i de olika fallen, men inte från herr Omar. (39 ord, 8 substantiv, 6 verb, 11 pronomen)

I Ture Sventon-böckerna lovordas huvudpersonens genialitet av Sventon själv, andra vuxna och barnen, dock ej av herr Omar. (18 ord, 9 substantiv, 1 verb, 2 pronomen)

Vilket stilläge som erbjuder den trevligaste läsningen och möjligen är mest kongenialt med innehållet kan diskuteras. Men den platsbesparande nominalstilen är det effektivare redskapet för vetenskaplig fackprosa. Det finns också ett tydligt samband mellan att behärska nominalstilen och att behärska andra medierande redskap för den vetenskapliga texten, eftersom det vetenskapliga tänkandet kräver abstrakta, semantiskt komprimerade begrepp. Som sagt är verbal- och nominalstilen främst ett pedagogiskt problem på grundnivå inom högskolan; på avancerad nivå och forskarutbildningsnivå har studenterna mestadels erövrat nominalstilsregistret.

Folkbildaren

Slutligen kan jag inte avstå från några ganska lösa och spekulativa tankar om folkbildarens text. Med *folkbildaren* avser jag här närmast forskaren som själv vänder sig till en bredare publik, just i folkbildande syfte. Det finns ju många andra slags populärvetenskapliga texter, till exempel vetenskapsjournalisternas.

Om studenten som ska bli forskare befinner sig mitt emellan två praktikgemenskaper, så är folkbildarens dilemma större: finns det över huvud taget några praktikgemenskaper? De är svårare att urskilja. Att ringa in genresystem eller kvalifikationskrav, såsom jag prövade för några akademiska discipliner i början av denna artikel, ställer sig mycket vanskligt. Det kunde vara frestande att tänka sig att det var lättare för femtio till hundra år sedan när folkrörelser, föreläsningföreningar, folkhögskolor och folkbildande skriftserier bildade stommen i synliga, relativt lätt avläsbara praktikgemenskaper (se t.ex. Josephson 2001 för textanalys i ett sådant perspektiv). Antagligen är det en illusion; det är inte säkert att folkbildningsvärlden var enklare att överblicka för. Det kan också förklara att forskningen om den folkbildande eller populärvetenskapliga texten varken är lika överskådlig eller lika livaktig som forskningen om det akademiska skrivandet. Därför följer här bara några reflektioner i anslutning till mitt eget ämnesområde.

Sedan 2007 finns en mycket framgångsrik populärvetenskaplig tidskrift om språk, *Språktidningen*. I nästan varje nummer publicerar en eller ett par aktiva forskare egna artiklar. Läser man igenom dem kan man se att författaren ofta intar en av två retoriska positioner, eller ibland båda på en gång. Den ena kan rubriceras som *roliga upptäckter*. Författaren meddelar fakta om ord, uttal eller grammatiska konstruktioner som tillhör vår språkliga vardag men som vi inte reflekterat över. Det behöver inte alltid röra så centrala förhållanden, men det ska helst vara roligt, gärna på ett paradoxalt vis. ”Det är något konstigt med vissa uttrycksätt” är en typisk artikelinledning (i detta fall handlar det om frasen ’höll jag på att säga’; *Språktidningen* december 2013:29).

Den andra hållningen kan rubriceras som *mytkrossaren*. Författaren talar om att de språkliga reflektioner vi faktiskt gör inte stämmer. ”Att dagens ungdom särskriver mer är alltså

en myt” (mars 2013:18). Just den föregivna myten att ungdomen leder språkförändringar tycks för övrigt vara den som den folkbildande författaren allra helst vill krossa: ”Här är det verkligen inte fråga om en ungdomstrend, utan det verkar vara uttalsmässiga faktorer som ligger bakom” står det i en helt annan artikel, om uttalsförändringar, i samma nummer (mars 2013:41).

De lustfyllda upptäckterna och de krossade myterna är möjligen vanliga grepp i populärvetenskaplig journalistik över huvud taget. Men den kan rymma också andra retoriska positioner: ”så här fungerar det”; ”vetenskapen har löst X:s gåta”; ”nya fakta om X”; ”dessa utmaningar väntar oss” – för att slagordsmässigt nämna några andra möjligheter. Det är inte oväsentligt att den folkbildande språkvetaren i avsaknad av tydlig praktikgemenskap – och i den mån mina iakttagelser stämmer – ansluter sig till just mytkrossar- eller upptäckardiskurserna. Att läsa *Språktidningen* räcker naturligtvis inte för att ringa in den folkbildande språkvetarretoriken. Man kan också läsa ett par relativt välbesökta språkvetar drivna bloggar, som bildar gränssnitt mellan forskare och det som kallas den intresserade lekmannen, *passvenska.nu* och *lingvistbloggen.ling.su.se*. Bilden blir mer sammansatt än i *Språktidningen*, men också på bloggarna hittar man mytkrossandet och roliga upptäckter.

På så vis bidrar den folkbildande språkvetaren till ett sätt att tala om och tänka på språk i offentligheten. Det har sina goda sidor, men också begränsningar. Bland annat ligger det långt från de avgörande språkpolitiska frågor som sedan något årtionde är alltmer framträdande både inom språkforskning och politik: Sverige som mångspråkigt samhälle med cirka 200 modersmål eller engelskans ställning som dominerande språk inom några viktiga samhällsområden (t.ex. SOU 2008:26). Förståelsen för dem fördjupas kanske inte av upptäckter och krossade myter.

Skilda textvärldar?

Det är lätt att bli dystopisk. Man skulle önska ett kommunikativt paradisi, i habermasisk mening: alla kommunicerar med alla i enda syfte att nå djupare förståelse, och vi förstår alla att utnyttja alla relevanta medierande redskap. I stället ser vi vad som verkar vara motsatsen. Den inomvetenskapliga retoriken styrs allt hårdare av strikt definierade praktikgemenskapers mycket speciella krav och hårt mallade genremönster. De är svåra att erövra för studenten och obrukbara i folkbildande sammanhang som får lita till en helt annan retorik. Vår förståelse av människan och samhället fragmenteras.

Det är möjligt att beskrivningen har giltighet för några humanvetenskapliga ämnen; jag kan tänka mig till exempel historia och litteraturvetenskap. Men inom många ämnen är denna fragmentering och specialisering ett grundläggande villkor sedan mycket lång tid tillbaka. Den som tror att till exempel språkforskarna skrev bredare förr rekommenderas att en hundraårig doktorsavhandling av hög kvalitet, Ernst Wigforss *Södra Hallands folkhäl* (1913). Författarens skrivförmåga, samhällsorientering och förståelse för breda folklayers behov i allmänhet är det som bekant inget fel på. Men nästan varje sida i avhandlingen är oläslig förutom av en liten grupp specialister.

Uppgiften för den som värnar om humanioras och samhällsvetenskapens språk kan inte vara att söka något slags universalprosa. Den ska ställas annorlunda, och man måste till en början acceptera fragmenteringen.

I Sverige, liksom i nästan alla andra länder, skrivs det i dag mer än någonsin. Vardagen fylls av vad textetnograferna gärna skrifthändelser (t.ex. Karlsson 2006), från twitter till utredningsrapporter. Alla dessa texter har sina särskilda krav på stilnivå, textmönster och struktur utifrån de retoriska grundförutsättningarna syfte, mottagare och ämne. Många gånger klarar vi skrivuppgiften utan att vara explicit medvetna om kraven; vi har successivt erövrat nödvändiga uttrycksresurser. Men när mönstren friläggs och synliggörs ökar nästan alltid förståelsen för varför texterna ser ut som de se ser ut och vad de kan användas och inte användas till. Varje genre behöver därför sina Swales, enkelt uttryckt.

Visst önskar jag på några punkter förändrade villkor för det vetenskapliga skrivandet. Engelskans tilltagande dominans som enda skriftspråk innebär till exempel på sikt ett hot om kunskapsförluster inom humaniora och samhällsvetenskap. Men från mitt språkvetenskapliga perspektiv är ändå inte uppgiften i första hand att ändra humanisters, samhällsvetares och andra forskare skrivande. Metoden att hålla ihop det fragmenterade textsamhället är inte att försöka få alla att skriva likadant. Däremot vill jag ändra vad man kan kalla textmedvetenheten. Vilket arbete utgör en text? Och varför har den just den form den har? Om forskare, studenter och andra bättre vet att svara på frågor av detta slag, både i allmänhet och mer specifikt, då kan vi bättre begripa vetenskapens retorik, och då kan samtalet om människa och samhälle fortsätta.

Referenser

- Blåsjö, M. (2004), *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer*. (Stockholm studies in Scandinavian philology. 37) Diss. Acta universitatis stockholmiensis.
- Fredrickson, K. & Swales, J. (1994), "Competition and discourse community: introductions from *Nysvenska studier: Text and talk in professional contexts*. Red. Britt-Louise Gunnarsson, Per Linell & Bengt Nordberg. (ASLA:s skriftserie. 6). Association Suédoise de linguistique appliquée (ASLA). s. 9–22.
- Habermas, J. (1988). *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Hasselberg, Y. (2012), *Vetenskap som arbete. Normer och arbetsorganisation i den kommodifierade vetenskapen*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Hultman, T. & Westman, M. (1977), *Gymnasistsvenska*. (Skrifter utgivna av Svenskläraryöreningen. 167). Lund: Liber läromedel.
- Hyland, K. (2010), "Community and individual: Performing identity in applied linguistics." *Written communication*. Vol 27 s. 159–188.
- Hyland, K. (2011), "Writing in the university: education, knowledge and reputation." *Language teaching*. <DOI:10.1017/S0261444811000036>
- Jarrick, A. (2013), "Publiceringskulturernas selektionsprocess." *Curie*. <http://www.tidningencurie.se/22/ovriga-sidor/publiceringskulturernas-selektionsprocess.html> access 131104
- Josephson, O. (2001), "Verdandisvenska". *Verklighetens texter. Sjutton fallstudier*. Red., Björn Olsson & Björn Melander. Lund: Studentlitteratur. s. 237–273.
- Karlsson, A-M. (2006), *En arbetsdag i skriftsamhället. Ett etnografiskt perspektiv på skriftenvändning i vanliga yrken*. (Skrifter utgivna av Språkrådet, Institutet för språk och folkminnen. 2.) Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Kuteeva, M. (2013), "Graduate learners' approaches to genre-analysis tasks: Variation across and within four disciplines." *English for specific purposes* Vol. 32. s. 84–96.

- Magnusson, U. (2011), *Skolspråk i utveckling. En- och flerspråkiga elevers bruk av grammatiska metaforer i senare skolor.* (Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap. 17.) Diss. Göteborgs universitet.
- Myrdal, Janken (2009), *Spelets regler i vetenskapens hantverk. Om humanvetenskap och naturvetenskap.* Stockholm: Natur och Kultur.
- Näslund, H. (1996), "Med viss reservation" – om garderingar i vetenskapligt språk. *Språk & stil*. Tidskrift för svensk språkforskning. Ny följd. 6. s. 153–162.
- Salö, L. & Josephson, O. (2013,) *Parallelspråkighet vid svenska universitet och högskolor.* http://nordisk-parallelsprogsnet.blogs.ku.dk/files/2013/04/Landrapport-Sverige_2april1.pdf. Access 131104. Även i Gregersen, Frans (red.): *Hvor parallelt. Om parallelspråkighet på Nordens universitet.* Tema Nord 2014:535. Nordiska ministerrådet: Köpenhamn. s. 261–322.
- SOU 2008:26 *Värna språken – förslag till språklag.* Stockholm.
- Stålhammar, M. (1998) "Doctoral dissertations in different disciplines". *LSP Identity and interface, research, knowledge and society*. Vol II. Copenhagen: Copenhagen Business School, 1998. s. 761–770.
- Stålhammar, M. (2002) "Abstracts of doctoral dissertations in the humanities and social sciences." Koskela, M., Laurén, C., Nordman, M. & N. Pilke (red.): *Porta Scientiae* Vol.I. Vasa: Vasa universitet, 2002. s. 264–275.
- Swales, J. (1990), *Genre analysis. English in academic and research settings.* Cambridge University Press.
- Swales, J. (2004), *Research genres. Explorations and applications.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Wigforss, E. (1913), *Södra Hallands folkmål. Ljudlära.* Del 1. Vokalismen. Diss. Stockholm.

Ulrika Knutson

Dåskighetens fördärv Vetenskapsjournalistik och retorik

Abstract

Carl Jonas Love Almqvist was Sweden's first modern author and journalist in the 1830's. Using examples from Almqvist I compare rhetoric in science with rhetoric in scientific and cultural journalism. I focus on rhetoric features like hyperbole, the concrete example and anecdote in journalistic prose. Rhetorical standards sometimes differ considerably between science and scientific journalism. This has more to do with different goals than with different ethical values. Journalistic rhetoric, also in scientific and cultural journalism, aims to form and partake in the public, ongoing conversation in civic society.

Globally, the media landscape is now undergoing a dramatic change. This situation affects the relation between academic society and scientific journalism. Scientists and scholars are depending on journalism, as professionals and as citizens. What questions could the academic world contribute to illuminate the current crisis? And what do the crisis of journalism and the crisis of the humanities have in common?

Nyckelord: Carl Jonas Love Almqvist, det konkreta exemplet, anekdoten, det medborgerliga samtalet, medielandskapets förändring, akademiens och medias relationer

Sveriges första moderna rapporter på 1830-talet var Carl Jonas Love Almqvist. Han blev det av nödtvång, efter att ha straffat ut sig som präst, forskare och rektor för Nya Elementarskolan i Stockholm. Men han saknade verkligen inte naturlig fallenhet för murvelyrket. Almqvist menade att tråkigheten var en dödssynd för journalister:

"Det triviala, dåskiga och ledsamma ligger aldrig i något ämne själv: det är betraktarens fel. Icke en enda sten vid vägen är trivial, ingen stuga lumpen, och intet förhållande opoetiskt, det vare vilket som helst, högt eller lågt..."

Almqvists eget liv var inte dåskigt. Det hände alltid så mycket runt honom. Om han inte skapade rubriker som journalist, så gjorde han det som privatperson. Folk i hans närhet gick i ån, begick dubbla självmord, hittade arsenik i havresoppan.

Hans karriär blev en katastrof, vållad av honom själv.

Vem var han? Älsklig och enkel – eller manipulativ och demonisk? Alla som träffade honom vittnar om hans dubbelhet, inte minst han själv. Han försökte skriva sin självbiografi, men fick ge upp.

Manipulativ var han nog. Så här säger en av hans romanfigurer:

"Menniskor hafva den likheten med fortepianos, att gerna gifva ifrån sig den ton, man slår an."

I sin stora biografi över Almqvist konstaterar Johan Svedjedal att så snart Love ville få

kollegan Atterbom att göra något – han var hypokondriker – brukade Love inleda sina brev med beklagande frågor om skaldens sjukdomar.

Almqvists retoriska strategier är noga avhandlade. Att inte vara "dåskig" var alltså huvudregeln. Alla journalistikens goda föresatser om att skriva sant relevant och intressant, om faktakoll och källkritik, måste stå tillbaka för detta enda: icke vara dåskig. Inte tråkig.

Aristoteles definierar retorik som konsten att övertyga. Så kan både vetenskapens och journalistikens utövare tolka saken. Men de har delvis motstridiga mål.

Som ung reporter om sommaren blir man alltid utskickad till årets arkeologiska grävningplats för att prata med arkeologen. Arkeologer saknade, åtminstone när jag var ung, helt självbevarelsedrift. Detta var förstås innan de skickades på kurs för att försöka förstå Tredje Uppgiften.

– Vad har ni hittat? Vad har hänt här? Hur levde folk här förr i tiden?

Så frågar journalisten, men det vill arkeologen inte ut med. Som om han fruktade att den vulgära allmänheten kunde bli intresserad! Han törs inte säga någonting alls med säkerhet, för då måste han generalisera och förenkla – och riskera att hans illvilliga kollegor hugger honom i ryggen! Följden blir ett trist ställningskrig vid grävningplatsen. Reportern frågar och arkeologen hummar – och ruvar som en drake över sina trista stolphål!

I skriften *Vad är god forskningssed?* utgiven av Vetenskapsrådet 2005 skrivs under rubriken Tredje uppgiften och massmedia:

"Enligt högskolelagen är en av universitetens huvuduppgifter att informera allmänheten om forskning. Detta sker oftast och enklast via våra media. Det är viktigt att forskaren här förstår hur dessa fungerar. De är inriktade på att leta och förmedla nyheter... För dem är det naturligt att försöka förmå forskare att "avslöja" nya fynd och upptäckter. *Det finns också en tydlig tendens till att betona det dramatiska, det avvikande, gärna också det personliga och sådant som direkt kan engagera den enskilda läsaren, tittaren eller lyssnaren.*" (min kursivering)

Ve och fasa! Detta är ju alldeles riktigt.

VRs handledning slår nu på blåljusen och varnar:

"Dessa mekanismer bör forskaren vara medveten om. Det kan kännas lockande att gå detta medietryck till mötes... Forskaren bör dock stå emot dessa lockelser"

Som kulturjournalist arbetar jag ofta med material som forskare i humaniora och samhällsvetenskap tillhandahållit. Det händer också att jag recenserar avhandlingar, och jag har då och då själv bedrivit forskningsliknande verksamhet.

Många gånger, när jag på några dagar har kokat upp och kryddat en akademisk avhandling som någon arbetat med i flera år, kan jag få dåligt samvete. Nyanserna går i papperskorgen, perspektiven, värdefulla resonemang. Man känner sig som ett slaktarbiträde. Ur den aspekten är det förstås inte någon skillnad på att journalistiskt massakrera ett vetenskapligt verk, eller ett poetiskt.

Som litteraturkritiker var Almqvist också flitig i Aftonbladet och en rad andra tidningar, inte minst med att översvallande berömma sina egna böcker, och att ge sina konkurrenter ett tjuvnytt. Konkurrenterna var oftast kvinnor. En av hans roligaste artikelserier är Tråkigheten, stadd på uppvaktningar, där Tråkigheten är en envis gubbe som erbjuder svenska författare sina tjänster. Den snälla mamsell Bremer tar emot, därför att Tråkigheten hade tagit

Porträtt av Carl Jonas Love Almqvist. Oljemålning av C P Mazér, 1836. Ingår i Nordiska Museets samlingar.

på sig en gudlig uppsyn, "fällde en blågrå tår och hälsade från de fattiga."

Om Tråkigheten blir artigt insläppt hos Fredrika Bremer, så kammar han noll hemma hos Emilie Flygare-Carlén. Där blir han över huvud taget inte insläppt, vilket är högt beröm från den dokumenterat avundsamme Almqvist. Men tråkigheten blir ändå mottagen bakvägen, av författarinnans make, revolutionären Johan Gabriel Carlén, "vilken jag räknar till damerna", skriver den infame Almqvist.

En stor retorisk skillnad i vetenskapligt och journalistiskt framställningssätt ligger i exemplets, anekdotens roll. Det abstrakt generaliserbara är normen i forskarens text, det konkreta exemplet i journalistens. Och då så färgstark, dramatisk och personlig som möjligt, tack. I forskarens text kan det tvärtom gå så långt att konturstarka anekdoter stuvas ner i fotnotens anonymitet.

Skräcken för det konkreta exemplet märks inte bara i motsättningen journalistiskt/akademiskt skrivsätt, utan gör sig gällande även inom och mellan akademiska discipliner. På senare år har det gnisslat hörbart i relationerna mellan till exempel genusteoretikerna å ena sidan, och empiriskt-historiskt baserade forskare i litteratur och andra estetiska ämnen. Vilket värde har genusteorin om den inte kan appliceras på fysiska texter? Och har kanon-kunskapen, alltså kännedomen om historiens fysiska texter och objekt spelat ut sin roll?

Man önskar att man kunde övertyga någon om att det inte är så. Vem skall vetenskapsjournalisten övertyga – om vad?

I Nobelpristider ska de naturvetenskapligt inriktade vetenskapsjournalisterna förstås – så snabbt som möjligt – informera om och förklara de belönade forskarnas insatser, om möjligt bedöma om pristagarna är relevanta. Med Nobelpriset i litteratur förhåller det sig lite annorlunda. Här kan journalisterna – med större självförtroende, i mån av egen beläsenhet – bedöma prisets relevans. Själva den konstnärliga bedömningen är subjektiv till sin natur och här jämförs helt ojämförliga kategorier med varandra – litterära genrer som skönlitterär prosa, essäistik, lyrik och dramatik samsas i samma bedömningsfälla. Men det finns en stor tolerans för aparta åsikter om nobelpristagaren i litteratur, eftersom sådana vädras varje år av alla, till stor förnöjelse för många.

Frågan "vem" som ska övertygas är intressant, och ständigt under omstöpning, i takt med förändringarna i medielandskapet. Så sent som för trettio år sedan skulle nog vetenskapsjournalisten kunna hävda att han eller hon vände sig till en bildad allmänhet, och i någon mån se den framför sig; lärare och andra professionella personer med postgymnasial utbildning. Men finns de längre? Som till exempel Ylva Hasselberg, ekonomhistoriker i Uppsala, påpekar i sin bok "Vem vill leva i kunskapssamhället?" avprofessionaliseras stora grupper i rasande takt; lärare, journalister, konstnärer och forskare. Allra snabbast går den här utvecklingen vid universitet och högskolor, där de professionellas frihet beskärs och bildningsambitionerna avtar.

Men det finns rester kvar av den bildade, eller bildningsintresserade, allmänheten. Idag ofta synliga inte minst i sociala medier, twitter och facebook. Kultur- och vetenskapsjournalisten får förhålla sig pragmatiskt till publikerna, där de finns. För den som är verksam i radiomediet finns det olika sätt att erfara om det sitter någon där ute i mörkret som lyssnar. Exakt hur de har lyssnat, exakt vad som har gått in har ingen mätning eller undersökning någonsin lyckats fånga. Men människor fäster sig vid röster, rytmer och språk. Radiolyssnare har mycket starka sympatier och antipatier, de är alltid djupt subjektiva, och har sällan några objektiva kriterier för att avgöra kvalitet hos enskilda radioröster.

Min egen retorik har jag dimmiga begrepp om. En stilistisk analys av mina texter skulle förmodligen avslöja ett stiliserat talspråk, med rätt många personifieringar, medvetna stilbrott, halvt dolda citat, och en svaghet för paradoxer. Kanske också ett överdrivet bruk av kursiveringar och utropstecken. Mina texter av debattkaraktär utmärks av några försiktiga ironier, ofta av gammalfeministisk art, en extrem strävan efter konsensus, med vädjande tonfall om humanistiskt allmängods, för den känslige rentav med litet kristlig anstrykning. Predikoton tycker hon om! Enligt Lars Noréns dagbok, del I, tycker jag även själv att jag är rolig. Det går väl upp och ner med den saken.

Texter som ska framföras i radio ställer särskilda krav. De kan alltid vara kortare. Exempler skärs ner, substantiv och verb får färg av tonfallet i stället för av adjektiv och adverb.

Stora murvelpolkan dansas i Folkets röst, en av Aftonbladets argaste konkurrenter. Här är det just Aftonbladets redaktör Hierta som blåser i pipan, och får de liberala mössen, eller apekatterna, att dansa med slängande svansar. Bland skribenterna märks C J L Almquist i prästkrage och den svenska pressens första kvinnliga kulturredaktör, Vendela Hebbe.

Både i radio och tv använder man många fler icke-verbala grepp, än vad någon är medveten om, inte ens man själv.

Det viktigaste som man försöker övertyga sina läsare och lyssnare om är till syvende och sist, att här pågår ett samtal som det är värt att delta i.

Recenserade och anförda böcker, romaner, essäer, avhandlingar är byggstenar i den långsamma argumentationen för det pågående samtalet; om jagets interaktion med samhälle och medmänniskor, om omvärldens förändring, om konstanta värden eller värdens förändring, om nya rön i vetenskap och konst, om konsten att vara människa. Att detta samtal ständigt pågår, kan avbrytas, och påbörjas, av olika röster, med olika förståelse för ämnet, är själva fundamentet för demokratin som vi känner den. Forskaren, vetenskapsmannen, kan vila i sin tradition – hans tänkta målgrupp är forskarkollegerna som kan verifiera, eller falsifiera hans utsagor. Men journalisten måste i varje enskild text på nytt påminna om varför man upptar den läsandes tid och uppmärksamhet. Och det gör man genom att påminna om detta viktiga stora samtal, och försöka illustrera detta samtal med exempel från olika genrer, olika epoker, olika bildningstraditioner. Det är därför exemplen och citaten är så viktiga. Det räcker inte med ett objekt, du måste redovisa alternativ, variationer på temat.

Kultur- och vetenskapsjournalisten fungerar som cirkusens inoppare: – Kom och se, världens åttonde underverk, dvärgar, tigrar och damen utan underkropp! Också detta som ett led i att övertyga om det nödvändiga samtalet. Jag talar nu om den retoriska grunden för kultur- och vetenskapsjournalistik, inte alls om avarterna.

Svenska Dagbladet fick våren 2013 mycket klander för en artikel om skannade hjärnor och "ondskan i pannloben". Intervjun med den kontroversielle amerikanske hjärnforskaren Adrian Raine trycktes utan besvärliga följdfrågor eller källkritiska värderingar. Tidningens dåvarande ansvariga utgivare Lena K Samuelsson slingrade sig som en orm, men undslapp sig en ledtråd: Forskaren Raines rön om att kunna urskilja framtidens psykopater redan i vaggan, skulle ju bli tv-serie! Fiktiv tv-serie. Och om nånting kommer i tv så har det odiskutabel aktualitet. Det är en svensk medielag.

Vaccin är ett annat aktuellt ämne. Svenska Dagbladets medicinreporter Inger Attestam fick en fjäder i hatten genom sin kritiska granskning av massvaccineringen i svininfluensans spår. Attestams kritik styrktes på flera punkter, bland annat av Läkemedelsverket.

Nu tycks blotta ordet "Vaccin" trigga journalistkåren. För en tid sedan väckte ett annat vaccin panik, nämligen Gardasil, som används för att vaccinera tonårsflickor mot livmoderhalscancer. Den ena redaktionen efter den andra tappade huvudet. Med usel källkritik skrämde man upp tonårsflickor och deras föräldrar.

Som en naturlig följd av detta ropades det om vetenskapsjournalistikens förflackning. Inte minst vetenskapsjournalisterna själva skrek på förstärkning. Behjärtansvärt, förstås – men är det detta saken gäller?

På vilket sätt hade bättre vetenskapsjournalistik hindrat Svenska Dagbladets klavertramp om att läsa massmördares hjärnor i vaggan? Vad vi såg var inte ett exempel på vetenskapsjournalistikens kris, utan underhållningsvåldets triumf.

Även i den allra bästa journalistiken tvingas man hårdra, utesluta, spetsa till, generalisera och förminska. Det ligger i verksamhetens natur.

Går det alls att beskriva en annan människa? Varje beskrivning kan ses som en sorts övergrepp. Man berövar en människa hans eller hennes röst och översätter den till sin egen. Medvetet eller omedvetet använder man människan för sina syften. Något ska illustreras, något bevisas, något säljas – om också en behjärtansvärd sak som det långsamma, pågående samtalet om att vara människa.

När jag för drygt tio år sedan arbetade som kulturredaktör på MånadsJournalen, en nu nerlagd tidskrift, fick jag en vänlig fråga av författaren Birgitta Trotzig:

– Vad ska egentligen MånadsJournalens stora personporträtt tjäna till – det är en svår genre. Jag menar, hur man än gör är det ju ljug alltihop. Kan det bli någonting annat än en sämre sorts litteratur?

Först tänkte jag, är hon är galen? Har hon har suttit för länge i elfenbenstornet och tappat all verklighetskontakt. Men så var det förstås inte alls. Och frågan var vänligt ställd. En fråga att fundera över ett helt yrkesliv. Var går skillnaden mellan en sämre sorts litteratur och en bättre sorts journalistik? Går det alls att överskrida den gränsen?

Min retoriska strävan handlar ytterst om att försöka övertyga läsaren och lyssnaren om att det pågår ett gemensamt samtal, som vi alla har rätt att delta i som medborgare, efter förmåga. Forskare och konstnärer är oss högst behjälpliga i detta samtal, på olika sätt.

* * *

Här skulle jag vilja kunna sluta, men det finns en coda, en dyster coda. Medielandskapet som vi känner det, i stort sett sedan sjuttonhundratalet, genomgår nu genomgripande förändringar, av närmast eruptiv karaktär. Här samverkar lågkonjunktur, teknikskifte och den

klassiska affärsmodellens sammanbrott. Framförallt är krisen ekonomisk. Hittills har en kombination av prenumerationer och annonsintäkter finansierat den privata journalistiken. Men dagens annonsörer väljer andra kanaler, nätets sökmotorer främst, som Google och andra.

Alla tidningar sparar, drar ner, gör sig av med personal. Lars Linder, redaktör på Dagens Nyheters kulturredaktion konstaterade att besparingarna kommer att krossa det klassiska redaktörsskapet, ett journalistiskt hantverk. En "tyst kunskap" som forskarna borde försöka ringa in, innan det är för sent.

Journalistikens kris borde även oro akademien, inte bara med tanke på den "tredje uppgiften". Har det akademiska samhället reflekterat över hur forskare och akademiska lärare ingår i det långsamma samtalet? I vilken relation står forskaren/medborgaren till det gemensamma samtalet och till den journalistiska retoriken? På vilket sätt ingår forskaren i den bildade allmänheten? Hur förhåller sig universiteten, akademien, till det faktum att redaktionerna som fristående intellektuella miljöer rustas ner i snabb takt?

De senaste åren har medie- och kommunikationsforskningen exploderat vid svenska universitet. Det är en paradox att man snart kan gödsla med medieforskare, medan utövare av kvalitetsjournalistik nästan är utrotningshotade.

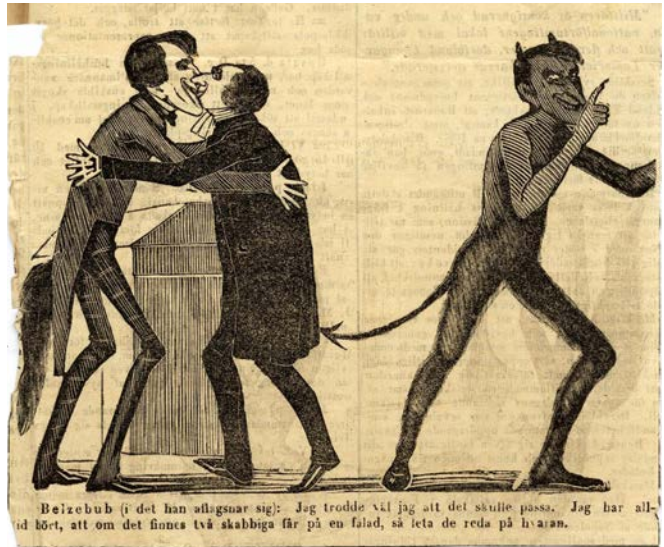
Journalistutbildningarna går för övrigt inte opåverkade ur mediekrisen. Nyligen såg jag den här talande annonsen på Blocket:

"STUDENTLITTERATUR TILL SALU"

Jag säljer min media och journalistiklitteratur. Har inte strukit under någonting i böckerna och vissa är helt oanvända. Kan gå ner i pris vid snabb affär."

Den storartade murveln Carl Jonas Love Almqvist hade inte kommit långt utan sin redaktör, Lars Johan Hierta. Det var han som startade det liberala Aftonbladet 1830. Hierta var desutom riksdagsman och ivrig entreprenör, i gjuteribranschen och det nya gasverket, som framgångsrik förläggare av romaner, och som redare, både på Stockholms ström och i ostindiefarten.

Som det fria ordets förkämpe visste Hierta att det fria ordet behövde finansiering. Han fann till slut sin guldgås i Liljeholmens stearinfabrik. De materiella stearinljusen fick bekosta det inre, liberala ljuset i Aftonbladet. Det var genialt, eftersom folket gärna läste Hiertas tidning och Hiertas romaner i skenet av Hiertas ljus!

Skribenten Almqvist och redaktören Hierta var lika hjärtligt hatade, både av de konservativa och av många liberala konkurrenter. Här är det Djävulen själv som sammanfört Satansprästen och Aftonbladets avskydde redaktör: "Finns det två skabbiga får på en falad, nog finner de varandra!"

Man kan ställa frågan, apropå dagens tidningskris: Vem vill bekosta framtidens tidningar? Var finns framtidens Hierta, och framtidens stearinljus? Om finansieringsmodellen för redaktionellt vetenskapligt och kulturellt journalistiskt arbete bryter samman, vilka effekter får det för den akademiska världen? Både för forskarnas möjligheter att sprida kännedom om sina villkor och sina rön, och om forskarnas/medborgarnas villkor att delta i det gemensamma medborgerliga samtalet. Vilka relevanta frågor är det forskningen borde ställa till kvalitetsjournalistikens kris? Kan det rentav finnas likheter mellan medias kris och humanioras kris?

Med dessa frågor vill jag ge sista ordet åt Almqvist.

Som få av sina samtida gillade han verkligen att röra sig i samhällets alla skikt. Retoriskt skicklig gjorde han sin påtvingade fågelfria tillvaro till en dygd:

"Det har något eget uti sig, att den ena middagen sitta bredvid Grefinnan NN och äta ananas; den andra middagen sitta på ett omåladt kistlock och förtära sura limpör med oskalad potatis, omgifven av skånska gräbbor och paukar: – den ena natten sofva i gäsande ejderdunsbolster, den andra på en fessing, fylld med halm och hackelse. Men – man mår förträffligt deraf; man känner sig så fri, glad och oberoende av hvad som möter. Man blir som fogeln, den ena stunden hackande på en sophög, den andra svigtande på en caprifoliöranka."

Referenser:

- Almqvist, Carl Jonas Love: *Journalistik*, band II 1846–1851. Hedemora: Gidlunds 1989.
- Lauritzen, Monica: *En kvinnas röst. Emilie Flygare-Carléns liv och dikt*. Stockholm: Bonniers 2007.
- Lönnroth, Ami & Mattsson Per Eric: *Tidningskungen. Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken*. Stockholm: Wahlström&Widstrands 1996.
- Svedjedal, Johan: *Rosor, törnen: Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1833–1840*. Stockholm: Wahlström&Widstrands 2008.
- Svedjedal, Johan: *Frihetens rena sak: Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1841–1866*. Stockholm: Wahlström&Widstrands 2009.
- Vad är god forskningssed? Synpunkter, riktlinjer och exempel*/Bengt Gustafsson, Göran Hermerén, Bo Petersson. Vetenskapsrådets rapportserie. Vetenskapsrådet, 2005.

Fysikens retorik = Formler + Bilder + Ord

Abstract

In this text, I discuss the rhetoric currently used in the field of physics. To give a background, physics in general and solid-state physics in particular are first introduced, as well as my own scientific background. Different audiences require different rhetorical forms. As an illustration, I explain a physical phenomenon called the dynamical Casimir effect (DCE), and how it was demonstrated at Chalmers University of Technology in 2011. The effect concerns the creation of photon pairs out of the quantum mechanical vacuum using a mirror moving at velocities close to the speed of light. This is a scientific result that I know well and I have also presented this work before many different audiences. In particular, I describe the theoretical publication demonstrating the feasibility of the experiment, the experimental publication reporting on the observation, and the press release connected with the latter. The first addresses physicists, the second science scholars in general and the third the general public. In particular, I compare the differences in text length, the use of mathematics, the number and quality of figures and illustrations, as well as the amount of "sales pitch" used.

Nyckelord: retorik, kvantfysik, relativistisk fysik, dynamisk Casimireffekt, fotonpar, vakuum

Inledning

Retorik är enligt nationalencyklopedin "... dels vältalighet i praktiken, dels teorin om denna." Då jag till yrket är teoretisk fysiker, kommer denna text inte att handla om vältalighetens teori, utan utgör snarare en reflektion kring hur man som fysiker arbetar med olika kommunikationsmedel för att nå olika målgrupper.

Orden *retorik* och *vältalighet* för tankarna till en förmåga att med konstfulla medel övertyga en publik, även om de sakliga argumenten inte är helt korrekta. Vetenskap i stort och fysik i synnerhet vill naturligtvis inte alls förknippas med denna form av övertygande som snarare är övertalning. För en vetenskapsman är drivkraften att förstå hur världen omkring oss fungerar och sedan att förmedla denna kunskap så exakt och korrekt som möjligt. Den största delen av forskningsarbetet innebär alltså att skapa bitar av välgrundad kunskap som andra forskare sedan kan bygga vidare på. Det är alltså mycket viktigt att kunna förmedla resultaten till kollegor inom samma forskningsfält på ett effektivt och korrekt sätt, som både underlättar utvecklingen av resultaten och övertygar om deras riktighet. Förstådd på detta sätt är retorik alltså en viktig och naturlig del av forskarens verksamhet. För fysiker är sättet att kommunicera oftast en blandning av engelska och matematik. Mycket ofta används även figurer och bilder för att beskriva systemet som studeras eller för att illustrera matematiska samband som är alltför komplexa för att sammanfattas i en formel.

Vad är fysik och var hittar man fysiker?

Vad är det då för resultat som vi fysiker kommunicerar? Fysikforskning är ett brett begrepp,

men kretsar till stor del kring mycket väl kontrollerade experiment, där man isolerar och manipulerar väl avgränsade delar av verkligheten.

Högenergifysik

Ett mycket välkänt exempel på fysikexperiment är partikelacceleratorer, där man får partiklar att kollidera med mycket höga hastigheter, så att en mängd nya partiklar skapas. Genom noggranna mätningar av vad som kommer ut ur dessa kollisioner får man reda på mer om hur materien är uppbyggd i sitt innersta. Det är just genom sådana experiment man på CERN förra året verifierade existensen av Higgsbosonen (även kallad "Higgspartikeln"), vilken var den sista av de 61 partiklarna i den så kallade standardmodellen för materiens uppbyggnad.

Fasta tillståndets fysik

Inom andra delar av fysiken försöker man förstå och beskriva egenskaperna hos de material vi har omkring oss, till exempel hållfasthet och elektrisk ledningsförmåga. Dessa kunskaper kan sedan också användas för att skapa och isolera material med nya och förbättrade egenskaper.

En grupp av material som lockat många forskare under senare tid är så kallade högtemperatursupraleddare. Supraleddning är egenskapen att kunna leda elektrisk ström helt utan motstånd. Tidigare trodde man att denna egenskap främst uppstod hos metaller när de kylades ned till nära den absoluta nollpunkten, det vill säga 0 grader Kelvin (-273 grader Celsius). Men 1986 upptäckte två forskare ett material som blev supraleddande vid hela 35 grader Kelvin, vilket ledde till en febril forskningsaktivitet där det naturliga målet var att ta fram ett material som leder ström utan resistans vid rumstemperatur. Än så länge har man inte nått ända fram och rekordet ligger nu vid 138 Kelvin, eller -135 grader Celsius. En mycket intressant aspekt av denna forskning är att man ännu inte har en mikroskopisk förklaring av vad det är som orsakar supraleddningen i dessa material.

Mikroteknologi och nanovetenskap vid Chalmers tekniska högskola

Själv arbetar jag på Chalmers tekniska högskola i Göteborg, närmare bestämt på Institutionen för mikroteknologi och nanovetenskap. Denna institution bildades runt år 2000 i samband med uppförandet av ett stort renrum på Chalmers. Renrummet är som namnet antyder ett stort rent rum, där man kan tillverka material som har strukturer på mikro- och nanometerskalan. En viktig anledning till att man då behöver ett rent rum är att damm i dessa sammanhang är stora partiklar. Den största kommersiella användningen av renrum är vid utveckling och tillverkning av de mikroprocessorer som är hjärtat i våra datorer.

På Chalmers används renrummet av ett stort antal grupper som utnyttjar mikro- och nanostrukturer för att undersöka och utveckla så skilda företeelser som halvledarlarvar för fiberkommunikation, detektorer för biologiskt aktiva molekyler, mikrovågskretsar för radar, högtemperatursupraleddning och kvantinformation.

Kvantinformation och relativistisk fysik i supraleddande kretsar

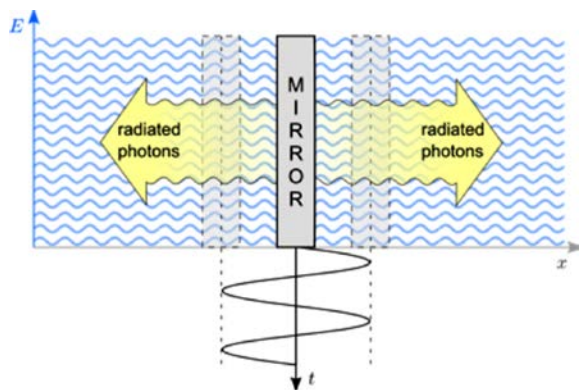
Jag är själv fysiker i botten och min egen verksamhet gäller främst teori för kvantinformationsbehandling med supraleddande kretsar. Kvantinformation är ett relativt nytt fält inom

fysiken där vi arbetar med att skapa en dator som arbetar enligt kvantfysikaliska principer, en kvantdator. De grundläggande informationsbärarna i en sådan dator kallas kvantbitar, bitar som kan vara i en kontrollerad *superposition* av två tillstånd, kallade noll och ett, *samtidigt*. Detta till skillnad från våra normala klassiska datorer, där de minsta informationsbärarna, bitarna, *antingen* är i tillståndet noll *eller* ett, aldrig båda två samtidigt. Detta gör att en kvantdator utför beräkningar på ett sätt som är massivt parallellt. Man har redan bevisat teoretiskt att en kvantdator kan utföra vissa beräkningar mycket snabbare än en klassisk dator, men ingen har hittills lyckats bygga en tillräckligt stor kvantdator för att demonstrera detta experimentellt. Ett stort problem är att när kvantbitarna observeras så är de tvungna att välja ett av tillstånden och den parallella beräkningen kollapsar. Det gäller därför att bygga datorer där kvantbitarna både är kontrollerbara och samtidigt mycket väl isolerade.

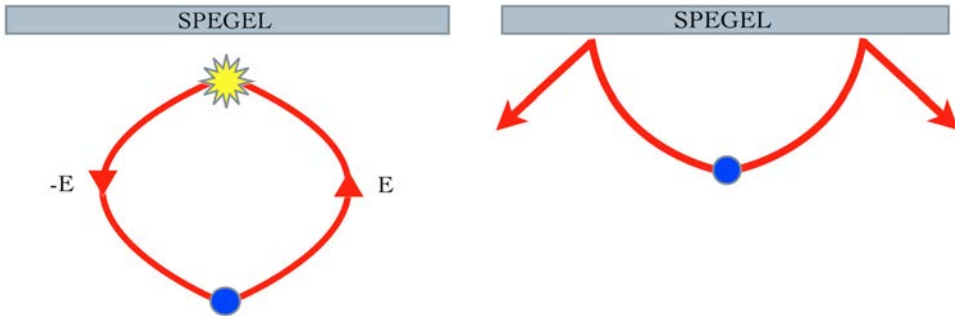
Idag försöker man bygga kvantdatorer med så vitt skilda tekniker som enstaka joner fångade i fällor i vakuum, enstaka elektronspinn i diamanter samt strömmar och laddningar i supraledande mikrovågskretsar, nedkylda till temperaturer nära den absoluta nollpunkten. På Chalmers kombinerar vi en tradition av forskning på supraledande material och komponenter med möjligheten att tillverka avancerade elektriska kretsar i renrummet. Detta har gjort det möjligt för oss att ta aktiv del i forskningsfronten kring just supraledande kvantdatorer, med start runt år 2000. Eftersom informationen i dessa mikrovågskretsar lagras i form av enstaka mikrovågsfotoner, så har detta drivit en snabb teknikutveckling där man idag på Chalmers och i många andra laboratorier runt om i världen har möjlighet att snabbt skapa, manipulera och sedan läsa ut enstaka mikrovågsfotoner (Devoret, 2013).

Exempel på fysikforskning – Den dynamiska Casimir-effekten

För att illustrera hur vi presenterar ett och samma resultat på olika sätt för olika mottagare använder jag ett uppmärksammat resultat där jag själv bidragit i både forsknings- och kommunikationsprocessen. Det gäller den första experimentella verifieringen av den dynamiska Casimireffekten (DCE), som genomfördes på Chalmers 2011 (Wilson, 2011). DCE förut-sades teoretiskt 1969 i en doktorsavhandling av Gerald T. Moore (Moore, 1970) och innebär enkelt uttryckt att en spegel som svänger fram och tillbaka i ett mörkt, lufttomt rum kommer att skapa ljus, om den rör sig med hastigheter som närmar sig ljushastigheten. I figur 1 ses en schematisk bild av en spegel som svänger fram och tillbaka och som därigenom skapar ljuspartiklar, det vill säga fotoner, som rör sig bort från spegeln. Detta är en effekt av att det lufttomma rummet, eller vakuum som man också säger, inte är helt tomt.

Figur 1. När en spegel rör sig i vakuum skapar den fotoner. Detta kallas den dynamiska Casimireffekten.

Figur 2. Vakuumsfluktuationer kan förstås som en partikel och en antipartikel som bildas spontant och sedan förintar varandra. Om en spegel kommer in mellan partikeln och antipartikeln innan de förintas så skapas reella partiklar.

Kvantfysiken säger att vakuum kan förstås som en mängd små så kallade vakuumsfluktuationer. Det är partiklar och antipartiklar som hela tiden bildas och sedan förintar varandra igen. Dessa kallas virtuella partiklar, eftersom de inte kan observeras direkt. Men om man tillför energi till dessa vakuumsfluktuationer kan man bilda reella partiklar. I fallet med DCE är det fotoner som skapas och dessa är sina egna antipartiklar. När virtuella fotonpar bildas framför en rörlig spegel, kan det hända att spegeln hinner röra sig in mellan fotonerna i paret, så att de inte kan återförenas. De kommer då att röra sig bort från spegeln i form av verkliga observerbara fotoner (se figur 2).

Energien kommer från spegelns rörelse och DCE gör det alltså lite trögare att röra spegeln. För att detta skall kunna ske i någon större utsträckning måste spegeln röra sig med en hastighet som är jämförbar med partiklarnas, det vill säga ljusets hastighet. Detta förklarar varför vi inte har någon vardaglig erfarenhet av detta fenomen. Namnet kommer från den relaterade statistiska Casimireffekten, vilken innebär att två speglar i vakuum dras mot varandra. Denna förutspåddes 1948 av den holländske fysikern Hendrik Casimir och verifierades experimentellt på 90-talet.

Hur många fotoner blir det?

Om man tänker sig att spegeln rör sig med en enkel harmonisk rörelse (se figur 1) så når den sin största hastighet v precis mitt emellan de två vändpunkterna. Det totala antalet fotoner som produceras av spegeln under tiden T ges då av (Lambrecht, 1996)

$$N = \frac{fT}{3} \left(\frac{v}{c}\right)^2,$$

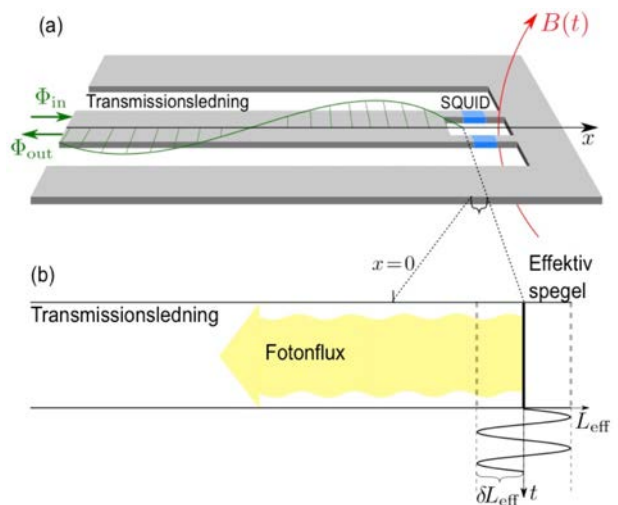
där f är frekvensen för spegelns rörelse och c är ljushastigheten. Eftersom inget kan röra sig snabbare än ljuset är kvoten v/c alltid mindre än ett. För massiva speglar skulle det krävas mycket stora energier för att skapa en svängningsrörelse där v närmar sig c och fotonproduktionen blir därför försvinnande liten i realistiska experiment. Om man till exempel svänger en spegel för hand med amplituden 1 meter och frekvensen 1 Hz så skapar detta $\sim 2 \cdot 10^{-18}$ fotoner per sekund, vilket motsvarar ungefär en foton sedan universums uppkomst.

(Relationen mellan maximal hastighet (v) och amplitud (A) vid en harmonisk svängning med frekvensen f ges av $v=2\pi A f$.) Man kan använda sig av modern nanoteknik för att skapa en spegel som svänger med frekvensen 1 GHz, men svängningens amplitud är då bara 1 nm vilket resulterar i $\sim 2 \cdot 10^{-9}$ fotoner per sekund. Detta är i och för sig en miljard gånger mer än för den handviftade spegeln, men motsvarar ändå bara en foton vart femtonde år. Om man vill observera den dynamiska Casimireffekten bör man alltså hitta en masslös spegel. Man kan notera att redan Moore insåg detta då han skrev "By 'ideal mirrors' we mean mirrors which are perfectly conducting and whose effects may, therefore, be described by means of appropriate boundary conditions on the electromagnetic field...". För att experimentellt påvisa den dynamiska Casimireffekten bör man alltså leta efter ett system med ställbara randvillkor för det elektromagnetiska fältet. Det är här de supraledande kretsarna kommer in.

En supraledande elektriskt ställbar spegel

I försöken att skapa en supraledande kvantdator har man som sagt utvecklat ställbara mikrovågskretsar som kan skapa och manipulera enstaka mikrovågsfotoner. Dessa kretsar skapas på kiselchip med litografiska metoder. På ett sådant chip kan man skapa en transmissionsledning för mikrovågor, något som enklast kan liknas vid en tillplattad koaxialkabel. Denna består av en centerledare som omgärdas av jordplan, se figur 3.

Transmissionsledningen karaktäriseras av sin kapacitans och induktans per längdenhet, C_0 och L_0 .¹ Mikrovågsfotonerna färdas längs centerledaren, precis som de färdas genom koaxialkablar i våra hem. Skillnaden är att det supraledande chipet är nedkylt till c:a 10 mK, det vill säga tio tusendels grader över absoluta nollpunkten. Vid denna temperatur finns det inga termiska mikrovågor på de aktuella frekvenserna. Om man kortsluter ena änden av en koaxialkabel så reflekteras mikrovågorna precis som från en spegel. Om man istället jordar centerledaren via en induktans L , så får det samma effekt som att kortsluta på ett avstånd $L_{eff}=L/L_0$, det vill säga en spegel på avståndet L_{eff} . Om man hittar en ställbar induktans, innebär det alltså att man har hittat en rörlig spegel.

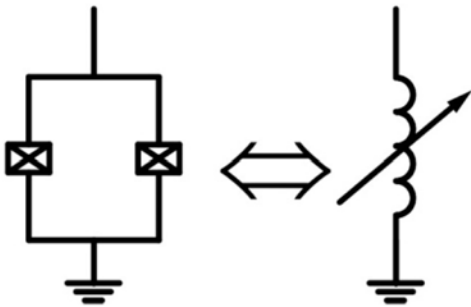
Figur 3: Mikrovågor kan färdas i båda riktningarna i denna transmissionsledning, som har en bestämd kapacitans och induktans (L_0) per längdenhet.

När centerledaren jordas via en ställbar induktans $L(B)$, i form av en SQUID, så reflekteras mikrovågsfotonerna på exakt samma sätt som från en spegel på det effektiva avståndet $L_{eff}(B)=L(B)/L_0$ från SQUIDens verkliga plats.

En SQUID är en ställbar induktans

Detta är precis vad man utvecklat, bland annat för att skapa artificiella supraledande atomer med ställbara energinivåer (resonansfrekvenser). Den viktigaste komponenten i den ställbara induktansen är en så kallad Josephson-övergång. Den består av två supraledande ledare, av till exempel aluminium, som separeras av ett mycket tunt isolerande skikt, av till exempel aluminiumoxid. Elektronerna rör sig lätt genom ledarna, men tar sig endast med svårighet, genom så kallad kvantmekanisk tunnling, genom isolatorn. Den brittiske teoretiske fysikern Brian Josephson förutsade 1962 i sin doktorsavhandling att när ledarna kyls ned och blir supraledande kan det flyta en ström helt utan motstånd, inte enbart genom ledarna utan dessutom genom isolatorn. Denna så kallade Josephson-effekt observerades experimentellt redan 1963 och ledde till att Josephson tilldelades Nobelpriset 1973.

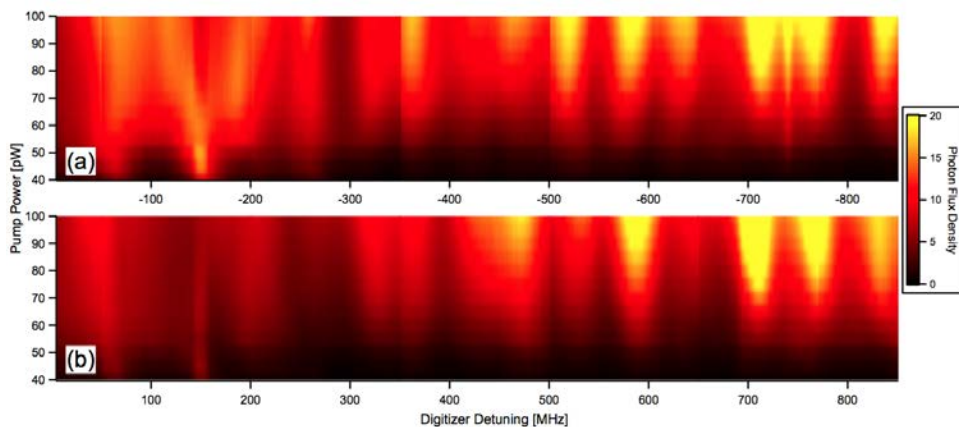
Josephsonövergången har dessutom egenskapen att dess induktans ökar ju mer ström som går igenom den. Den rörliga spegeln skapas av två Josephson-övergångar i en ledande ring (se figur 4).

Figur 4. Placerar man två Josephsonövergångar (markerade som lådor med kryss i) i en ring så fungerar de som en ställbar induktans, där värdet på induktansen bestäms av magnetfältet genom ringen.

Genom att leda ett magnetfält genom ringen så tvingar man en elektrisk ström att cirkulera i ringen. Ju större cirkulerande ström, desto större induktans får ringen. Magnetfältet skapas i sin tur genom att en ström skickas genom en spole i närheten. Denna komponent kallas på engelska Superconducting Quantum Interference Device – SQUID och används bland annat som en mycket känslig magnetfältsdetektor. Genom att sätta en sådan SQUID mellan transmissionsledningens centerledare och jord, så får man alltså en spegel, vars effektiva position bestäms av magnetfältet genom ringen (se figur 3).

Tekniken för supraledande kvantdatorer använder sig av en del kommersiell utrustning som används i vanlig trådlös mikrovågs-kommunikation. Det är en av anledningarna till att frekvensen man arbetar vid brukar ligga mellan 5 till 10 GHz. Det är alltså relativt enkelt att röra spegeln med en frekvens på 10 GHz. Den effektiva amplituden på rörelsen ges som en bråkdel av ljusets våglängd vid den relevanta frekvensen, vilket i det här fallet blir någon millimeter. Den maximala effektiva hastigheten blir alltså upp emot 20% av ljushastigheten, vilket skulle ge i storleksordningen 10^8 fotoner per sekund. Denna möjlighet att realisera och verifiera den dynamiska Casimir-effekten i en supraledande krets beskrev vi i ett papper som publicerades i tidskriften *Physical Review Letters* 2009 (Johansson, 2009). Medförfattare på pappret var min industri-doktorand Robert Johansson från RIKEN utanför Tokyo och hans chef Franco Nori, samt Chris Wilson från Per Delsings grupp. Detta förslag var en relativt naturlig utveckling från tidigare arbeten på Chalmers av bland andra Vitaly Shumeiko och Per Delsing (Wallquist, 2006; Sandberg, 2008; Wilson, 2010).

Figur 5. Det experimentellt uppmätta flödet av DCE-fotoner som funktion av frekvens. Den övre panelen (a) visar ett frekvensband om 800 MHz under halva drivfrekvensen ($5,15 \text{ GHz} = 10,3/2 \text{ GHz}$). Den undre panelen visar ett lika stort frekvensband över halva drivfrekvensen. Tendensen att fotonerna skapas i par, symmetriskt kring halva spegelns drivfrekvens är tydlig.

Experimentet

Chris Wilson började genast driva arbetet med att genomföra experimentet i praktiken och för att göra en lång historia kort, så detekterades de första fotonerna genererade från den dynamiska Casimireffekten under våren 2011 och resultaten publicerades i november i tidskriften *Nature*. Huvudargumentet i artikeln var en figur som visade hur många fotoner som uppmättes per sekund i det detekterbara frekvensintervallet, som funktion av amplituden på spegelns rörelse (se figur 5).

Vi visade vidare att flödet kunde modelleras teoretiskt, med den modell vi publicerat tidigare. Dessutom mättes korrelationen i fotonflödet vid två frekvenser placerade symmetriskt kring spegelns halva drivfrekvens. DCE-fotoner skapas ju alltid i par (se figur 2), så flödet vid dessa två frekvenser skall i princip vara identiskt. Dessutom skall fluktuationerna kring medelvärdet vara identiska, vilket också kontrollerades experimentellt. Som avslutning är det roligt att notera att detta experiment rankades som nummer fem på Physics Worlds lista ”Top 10 breakthroughs for 2011”, samt att Gerald Moore skickade ett e-brev till Chris och gratulerade.

Reflektion kring olikheter och likheter i retoriken för olika publikter

Oavsett fysikalisk gren så är de experimentella metoderna alltid kvantitativa och man söker i princip alltid en matematisk beskrivning av de experimentella resultaten. Detta i kombination med att de objekt man studerar oftast är sådana som vi inte har någon vardaglig erfarenhet av, som t. ex. elementarpartiklar, gör att modern fysikforskning ofta formuleras i matematiska termer. Den blir därigenom också svår att ta till sig för personer som inte är direkt inblandade. Det finns därför ett stort behov av att även kunna formulera resultaten

på ett sätt som kan nå utanför kretsen av forskarkollegor. Ett viktigt skäl till det är att kunna etablera tvärvetenskapliga samarbeten med andra fält. En annan anledning är att en stor del av forskningsfinansieringen fördelas genom så kallad peer-review, där kollegor bedömer forskningsförslag. Dessa kollegor är ofta fysiker, men arbetar inte i exakt samma fält och det gäller då att förklara både mål och genomförande på rätt nivå, gärna utan alltför ingående och specialiserad matematisk beskrivning. Det är naturligtvis också viktigt att förmedla kunskapen till en bredare allmänhet, inte minst för att återgälda det förtroende från samhället som visas genom forskningsfinansieringen. Många fysiker jobbar därför även med någon form av populärvetenskaplig beskrivning av sin forskning. Detta är en konstform där det gäller att kommunicera essensen av resultaten, utan att använda sig av matematik. I synnerhet ställer det stora krav på bilder och väl fungerande metaforer.

Det är intressant att jämföra hur vi kommunicerade arbetet med den dynamiska Casimireffekten på dessa tre nivåer. Den första teoretiska publikationen i *Physical Review Letters* riktade sig till kollegor inom samma fält. Titeln är relativt konkret, och trycker inte på något spektakulärt: "Dynamical Casimir Effect in a Superconducting Coplanar Waveguide". Artikeln innehåller tolv matematiska ekvationer, varav en är

$$\Phi(x, t) = \sqrt{\frac{\hbar Z_0}{4\pi}} \int_0^\infty \frac{d\omega}{\sqrt{\omega}} (a_\omega^{\text{in}} e^{-i(k_\omega x + \omega t)} + a_\omega^{\text{out}} e^{-i(k_\omega x + \omega t)} + h.c.),$$

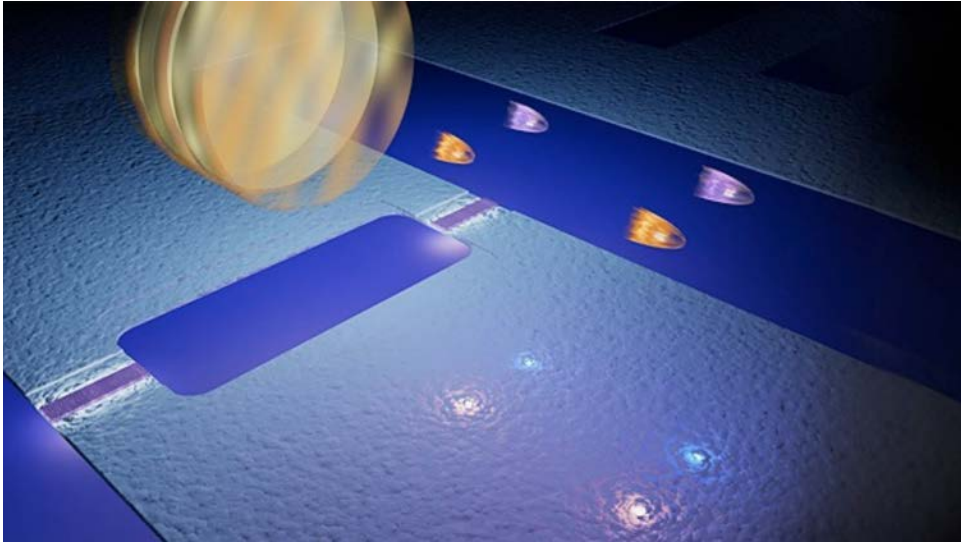
och den innehåller även tre figurer, varav en var mycket lik figur 3 ovan.

Artikeln som beskriver experimentet publicerades i *Nature* och riktar sig alltså till andra naturvetare, inte enbart fysiker. Titeln är fortfarande relativt konkret, "Observation of the dynamical Casimir effect in a superconducting circuit", medan den första meningen i introduktionen är mer säljande: "One of the most surprising predictions of modern quantum theory is that the vacuum of space is not empty." Artikeln innehåller enbart två mindre ekvationer. Detta beror på att experimentella data oftast presenteras bäst genom figurer, men också på att ekvationer används medvetet sparsamt för att inte skrämja bort läsaren. Störst utrymme ges följaktligen till tre stora figurer, där figur 5 ovan är en av delfigurerna.

Som exempel på populärvetenskaplig kommunikation kan vi ta Chalmers pressmeddelande, i samband med publicering i *Nature*². Titeln är här medvetet säljande: "Chalmers scientists create light from vacuum". Den inledande meningen trycker på att det är 40 år sedan DCE förutsades: "Scientists at Chalmers have succeeded in creating light from vacuum – observing an effect first predicted over 40 years ago." Pressmeddelandet innehåller naturligtvis inga ekvationer, men inte heller någon figur med experimentella data, utan istället en konstnärlig vision av experimentet (se figur 6).

Sammanfattning – Avslutning

Förhoppningsvis har den läsare som orkat ta sig så här långt nu fått en viss förståelse för fysikens retorik och hur den kan variera beroende på avsedd mottagare. I princip all kommunikation sker på engelska. De flesta fysikaliska resultat publiceras enbart inom smalare fysiktidskrifter, som till exempel de olika tidskrifterna i serien *Physical Review*, eller *New Journal of Physics*. Inom dessa tidskrifter kan man använda all nödvändig matematik och figurerna behöver inte vara överdrivet konstnärliga. Vissa resultat har ett större allmän-

Figur 6. En konstnärlig vision av experimentet. Till vänster ses en mikroskopisk bild av SQUIDen i en artificiell blå färgskala. Den svängande spegeln illustreras av den suddiga gula cirkeln. De lila och orange DCE-fotonerna ger sig parvis av från spegeln och rör sig åt höger i bilden. (Philip Krantz, Chalmers)

intresse och kan då publiceras i bredare tidskrifter, som *Nature* och *Science*. För dessa tidskrifter bör man vara sparsam med matematik och figurerna bör hålla en viss estetisk nivå. Ibland ägnar sig fysiker också åt populärvetenskap och då är utmaningen att kommunicera helt utan matematik. Detta är också i praktiken den enda formen där man ibland använder det svenska språket.

Avslutningsvis kanske det är passande med några reflektioner kring den presentation av min forskning som gjorts ovan. Hur skall den beskrivas? Till vem vänder den sig? Den är skriven på svenska och använder därmed det språk som brukar reserveras för populärvetenskap. Samtidigt innehåller den både matematiska formler, teknisk terminologi, schematiska figurer och abstrakt-saklig argumentation utan 'säljande' inslag, vilket hör hemma i en vetenskaplig framställning. Det retoriskt speciella med denna framställning är att den vänder sig till en vetenskaplig publik som representerar samtliga forskningsområden, inte bara naturvetenskap och teknik utan även samhällsvetenskap och humaniora. Framställningen gör alltså anspråk på vetenskaplighet i övergripande mening, samtidigt som det forskningsområde som presenteras är mycket speciellt. Retoriskt sett är detta en kanske omöjlig men inte ovanlig uppgift. Tvärvetenskap som korsar fakultetsgränser anbefalls numera från högsta ort, sponsras gärna och pågår redan internationellt mellan exempelvis neuromedicin och humaniora³. Och vem vet – i framtiden kanske vi får se teoretiska fysiker och litteraturteoretiker samarbeta i projekt som vi ännu inte kan föreställa oss?

Fotnoter

1. Kapacitans avser förmågan att lagra elektrisk laddning, medan induktans avser förmågan att lagra elektrisk energi i form av ett magnetfält.
2. <https://www.chalmers.se/en/news/Pages/Chalmers-scientists-create-light-from-vacuum.aspx>
3. Se t.ex. Anthony Hagouel, "Duke program blends neuroscience and humanities", *The Chronicle*, 9.11 2012, <http://www.dukechronicle.com/articles/2012/11/09/duke-program-blends-neuroscience-and-humanities>, access 140225. Vidare P. B. Armstrong, P. B. (2013) *How literature plays with the brain: the neuroscience of reading and art*, JHU Press; H. Allen, H. (2011) *Experiencing literature—learning from experience: the application of neuroscience to literary analysis by example of representations of German colonialism in Uwe Timm's Morenga* (Doctoral dissertation, University of Manitoba); A. Stiles, Finger, S., & Boller, F. (2013). *Literature, neurology, and neuroscience: historical and literary connections*, Elsevier.

Referenser

- Io-Chun Hoi, C. M. Wilson, G. Johansson, T. Palomaki, B. Peropadre, and P. Delsing, "Demonstration of a single-photon router in the microwave regime". *Physical review letters* 107, 073601 (2011).
- J. R. Johansson, G. Johansson, C. M. Wilson, F. Nori, "Dynamical casimir effect in a superconducting coplanar waveguide". *Physical review letters* 103, 147003 (2009).
- C.M. Wilson, T. Duty, M. Sandberg, F. Persson, V. Shumeiko, P. Delsing, "Photon generation in an electromagnetic cavity with a time-dependent boundary". *Physical review letters* 105, 233907 (2010).
- M. Wallquist, V. S. Shumeiko, G. Wendin, "Selective coupling of superconducting charge qubits mediated by a tunable stripline cavity". *Physical review B* 74, 224506 (2006).
- M. Sandberg, C. M. Wilson, F. Persson, G. Johansson, V. S. Shumeiko, T. Duty, P. Delsing, "Tuning the field in a microwave resonator faster than the photon lifetime". *Applied physics letters* 92, 203501 (2008).
- M. H. Devoret, R. J. Schoelkopf, "Superconducting circuits for quantum information: An outlook", M. H. Devoret, R. J. Schoelkopf, *Science* 339, 1169 (2013).
- G. Moore, "Quantum theory of the electromagnetic field in a variable-length one-dimensional cavity". *Journal of mathematical physics* 11, 2679–2691 (1970).
- A. Lambrecht, M.-T. Jaekel, and S. Reynaud, "Motion induced radiation from a vibrating cavity". *Physical review letters* 77, 615 (1996).

Agnes Wold

Medicinsk retorik

Från profession till frustration på 30 år

Abstract

For a long time, a secret language enabled doctors to speak to one another without being understood by the patient. This traditional medical language was dotted with Greek and Latin terms, but also with pseudo-latin and various idiosyncrasies. The peculiarities of this professional language are exemplified in this chapter. Today, due to general democratization, doctors are no longer allowed to talk over the heads of patients. Furthermore, New Public Management has dethroned the medical profession and the doctor has become an employee among others. The modern goal, as formulated by New Public Management, is to promote "health" in the general population. "Health" is a term unknown to the medical profession, whose priority has mainly been to reduce the suffering of chronically ill patients. Our discussion concerns how the bureaucratic and medical perspectives collide and how this rivalry manifests itself in modern medical language.

Nyckelord: profession, läkarrollens förändring, informationsmonopol, New Public Management, de-professionalisering

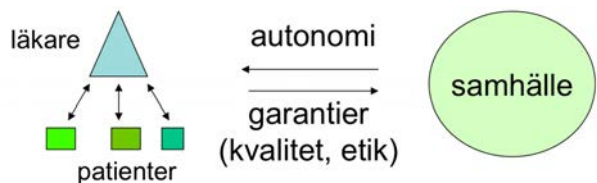
Läkaryrket – en av de äldsta professionerna

Ordet profession kommer av latinets *profiteor*, som betyder att bekänna eller avge ett offentligt löfte. En profession är en yrkesgrupp som avlägger ett löfte om att tjäna samhället och allmänhetens behov, i utbyte mot autonomi (bild 1). En profession utlovar alltså att sköta sitt viktiga arbete på bästa sätt, i utbyte mot att själv få bedöma hur detta bästa sätt ser ut. Det är underförstått att innehållet i yrket är så komplicerat att det endast kan bedömas av dem som själva ingår i professionen.

Autonomin innebär att professionen själv reglerar:

- innehåll i utbildningen och regler för examination
- legitimering och bestraffning genom delegitimering
- regler för uppförande (etiska regler)
- uppdatering av den kunskap som behövs i yrket

Figur 1. Professionskontraktet. Professioner kräver autonomi från samhället. För läkarens del består autonomi i att själv styra över sin relation till patienterna. I utbyte mot denna autonomi lovar professionen att sköta sitt yrke (för läkarens del att vårda patienterna) på ett sätt som garanterar hög kvalitet och etik. Vad som kännetecknar kvalitet och etik avgörs av professionen själv, men kan inte skilja sig för mycket från vad samhället anser, för då bryts professionskontraktet.

Professioner kännetecknas av kollegialitet – man håller ihop utåt och skvallrar inte på sina kollegor. Genom att inte visa upp några sprickor gör man det omöjligt för andra att ifrågasätta professionens krav på makt. Men det är bara ett fåtal som får uttala sig i professionens namn, medan övriga är underordnade ett starkt skiktat och auktoritärt system.

Endast yrkesgrupper som framgångsrikt kan argumentera för att deras privilegier är nödvändiga, kan överleva som professioner. Man kan iaktta hur läkarprofessionen argumenterar för sin autonomi i ett dokument från World Medical Association (Internationella läkarsällskapet):

- [P]rofessional autonomy [is an] essential component of high quality medical care and therefore a benefit to the patient ... [and] an essential principle of medical ethics.
- [A] central element of professional autonomy [is] that individual physicians have the freedom to exercise their professional judgement in the care and treatment of their patients.
- Included in this ... responsibility is the necessity to monitor advancement in scientific medicine.

Här finns alla centrala element i läkarprofessionens syn på autonomin: att den är ett måste för att upprätthålla hög kvalitet och etisk standard och att den därför inte är ett självändamål utan ger patienterna den bästa vården. Man framhåller också att det hör till professionens skyldighet att hålla sig uppdaterad om de senaste vetenskapliga rönen.

Hippokrates ed

Läkaryrket räknas till de äldsta professionerna. Den mest kända av antikens läkare var Hippokrates (460–370 f.v.t) som drev en läkarskola på den grekiska ön Kos. Eleverna avlade en ed som under namnet Hippokrates ed överlevt ända in i vår tid. Den vittnar om att alla de element som kännetecknar en profession fanns på plats redan då.

Sålunda avger läkaren ett löfte:

”Jag svär vid Apollon, läkaren ... samt vid alla gudar ... denna min ed och ... förpliktelse”

Kollegialiteten betonas:

”Den som lärt mig denna konst skall jag akta lika högt som mina föräldrar, dela med honom vad jag äger och ... hjälpa honom; hans söner skall jag anse som mina bröder ...”

Man lovar att hålla i fortbildningen och att utesluta obehöriga:

... om de önskar lära denna konst skall jag undervisa dem däri utan lön ... allt vad till undervisningen hör skall jag meddela ... de lärlingar som avgivit ... edlig förpliktelse enligt läkarbruk, men icke åt någon annan.

Man lovar att alltid se till patientens bästa:

Efter förmåga och omdöme skall jag vidtaga ... anordningar till gagn för de sjuka, och vad som kan skada ... skall jag söka avvärja. Jag skall inte ge någon gift, om man ber mig därom, ej heller råda någon till dylikt ...

och uppträda oklanderligt:

I de hus jag ingår vill jag ... hålla mig fjärran från ... orätrådighet, särskilt från könsligt umgänge med kvinnor och män

Tystnadsplikten finns med redan för 2000 år sedan:

Vad jag under utövandet av mitt yrke ... sett eller hört ... skall jag förtiga ...

liksom den höga värderingen av den egna professionen:

Håller jag nu denna min ed ... må det vara mig förunnat att njuta av livet och min konst, alltid och av alla ärad och aktad! Överträder jag den ... må motsatsen bli min lott!

Hippokrates ed avläggs i många länder av dem som genomgått läkarutbildningen – i det mer prosaiska Sverige utfärdas dock läkarlegitimationen av Socialstyrelsen efter att man skickat in de nödvändiga dokumenten och någon ed förekommer inte.

Patienten

Patienten är läkarens *raison d'être* och det nav kring vilket sjukvården snurrar. Patient betyder "en som lider" (lat. *patiens*, lidande).

Centralt för läkarprofessionen är den långvariga kontakten med patienter med kroniska sjukdomar. Det är sjukdomar som inte låter sig botas, men som kan hållas något så när i schack genom olika mediciner och kirurgiska ingrepp. Även om sjukdomen leder till döden skall läkaren vara där vid patientens sida. Det är därför ovanligt att man frankt förklarar att sjukvården inte har mer att bjuda inför en döende patient – att ta ifrån patienten hoppet anses som ett mycket olämpligt beteende av en läkare.

En regel som ofta tillskrivs Hippokrates lyder: "ibland bota, ofta lindra, alltid trösta". Det är emellertid inte alls Hippokrates som hittat på sentensen. Originalen är på franska: "Guérir quelquefois, soulager souvent, consoler toujours" och talesättet finns första gången belagt i en bok med anekdoter och ordstäv om sjukdomar från 1909 (Gaietez d'Esculape av Witkowski och Cabanès; Esculape är det franska namnet på Asklepios, Apollons son och läkekonstens gud). "En läkare är bra att ha" lyder ett av ordstäven, och författarnas förklaring är den berömda, att han "ibland botar, ofta lindrar och alltid tröstar" (Payne, 1967).

Uttrycket: "ibland bota, ofta lindra ...", har blivit omåttligt populärt, inte minst på sjuksköterskeutbildningar där man omväxlande tillskriver det Hippocrates och Florence Nightingale. I dessa sammanhang brukar ordstävets dessutom ha ett tillägg: "aldrig göra skada", som inte finns i originalet. Andra som felaktigt givits äran för sentensen är Ambroise de Paré (fransk 1500-talskirurg) och den amerikanske tuberkulosläkaren Edward Livingstone Trudeau; det senare beror på att han blev så förtjust i förhållningsregeln att han lät gravera in den på sin spiselkrans, vilket i sin tur ledde till att man graverade in den på sockeln till den staty som restes till hans ära efter hans död (Payne, 1967).

Läkarspråket

En sluten yrkesgrupp skaffar sig naturligtvis ett eget, hemligt språk. Det är nödvändigt för att hålla obehöriga på avstånd och förläna ett mystiskt skimmer åt den egna professionen. Läkarspråket är ett utmärkt exempel på ett sådant språk. Vi skall här titta lite på dess speciella kännetecken.

Att läkare håller sig med en mängd latinska och grekiska ord är känt av alla. Vissa sjukdomsnamn härrör från grekiskan, andra från latinet som också oftast används för att beteckna kroppsliga strukturer och organ. Att alla läkare över hela världen använder samma språk är naturligtvis en fördel när man skall kommunicera över språkgränserna.

Men läkarspråket kännetecknas också av ett excessivt bruk av latin, eller pseudolatin, för helt vardagliga, icke-medicinska företeelser, vilket ju knappast kan vara till för att öka

Läkarspråk	Vanlig svenska
Patienten har gått ad mortem	Patienten har dött (gått bort)
Patienten försörjer sig per os	Patienten äter (dricker)
Prognos pessima	Dålig prognos
Expectans	Vänta (och se hur det går)
Moribund	Döende, dödsmärkt
Terminal sjukdom	Sjukdom som snart leder till döden
Lucid	Klar och redig
Etyl?	Alkoholist?

Tabell 1. Några termer på läkarspråk och deras betydelse

precision eller begriplighet i en global värld. Hit hör att säga initialt (i stället för ”i början”), basal (i stället för grundläggande), multipel/multipla (många), primärt (i första hand), sekundär till (som följd av/efter).

Läkare är naturligtvis inte ensamma om att hitta på sådana hemligaspråk-termer för sådant som det redan finns vanliga ord för – tänk på ordet kontext (i stället för sammanhang) som med stor förtjusning används inom humaniora. Men just valet av hemligt-språkord kan direkt avslöja vilken profession en anonym skribent tillhör; att den person som skriver så här i kommentarsfältet till en blogg, är läkare, går inte att ta miste på:

”Att det rör sig om medicinskt oskolade rättshaverister utan minsta basal kunskap i vare sig infektion, immunologi, bakteriologi, patofysiologi eller neurologi torde vara uppenbart”

Läkarspråket håller sig också med en del ganska egendomliga fraser där latin eller pseudolatin blandas med vanlig svenska. Några exempel ges i tabell 1. Många av dem har naturligtvis syftet att inför patienten dölja vad det är fråga om (till exempel omskrivningen ”etyl” för alkohol och alkoholist, som kan härledas till ”etylalkohol” som var det gamla kemiska namnet för etanol).

En intressant term som betyder något annat på läkarspråket än vanlig svenska är ordet ”kollega”. För de flesta icke-läkare betyder ”kollega” en person som arbetar på samma arbetsplats som man själv, oavsett deras yrke. Men för en läkare betyder ordet ”kollega” samma sak som läkare, oavsett var denne jobbar. En läkare på Sahlgrenska sjukhuset är alltså kollega med läkarna i Aten eller Kapstaden. Men inte med dem som arbetar på den egna avdelningen utan att vara läkare. De kallas nämligen ”personalen” av läkarna. Till personalen hör exempelvis sjuksköterskor, röntgenassistenter och biomedicinska analytiker. Detta särskilda bruk av ordet ”kollega” vittnar om läkaryrkets långa tradition som profession, där kollegialiteten är central och begränsad till medlemmarna i professionen.

Organiska och funktionella sjukdomar

Vi minns att redan Hippokrates lovade att arbeta till gagn för de sjuka, att inte dra fördel av deras utsatta position genom att inleda otukt med deras familjemedlemmar och att aldrig

berätta om dem för obehöriga. Läkare är vanligen beredda att gå ganska långt för att underlätta livet för sina patienter. Men detta gäller under en förutsättning – att de verkligen är patienter, alltså lider. Detta innebär att de har en verklig sjukdom, inte en inbillad. Och i enlighet med professionstanken är det läkarkåren själv som bestämmer vad som är en sjukdom och inte.

Det finns ett särskilt ordpar som används som kodord för om patienten har vad läkarna anser vara en verklig sjukdom, eller lider av någonting annat. Ordet organisk används om riktiga sjukdomar, alltså sådana som beror på en verklig skada på celler, vävnader och organ. Funktionell använder man däremot om tillstånd där man inte kan hitta något objektivt tecken på skada eller avvikelse. Eftersom man inte kan hitta något ”organiskt” fel, så vet man oftast inte heller vad man skall göra åt åkomman. Och att göra något är själva essensen i medicinen. Man vill behandla. Funktionella besvär är mycket vanliga – ungefär halva befolkningen lider av tarmbesvär och ryggbesvär som betecknas som funktionella, alltså vanligt ”ont i magen”, respektive ”ont i ryggen”. Den medicinska professionen är högradigt ointresserad av sådana tillstånd som motsvarar det man i vanligt tal kallar krämpor, besvärliga och otrevliga, men inte farliga och något man får leva med.

Ointresset för funktionella åkommor beror inte i första hand på att de inte går att behandla, utan på att de inte låter sig diagnosticeras på korrekt vis. Många organiska sjukdomar går inte heller att behandla, men möts ändå med respekt av läkarkåren. En riktig diagnos kräver att det finns objektiva tecken på skada som kan uppmätas. Det behöver inte vara biomedicinska parametrar, utan det räcker med karakteristiska symtom. Schizofreni är alltså en organisk sjukdom.

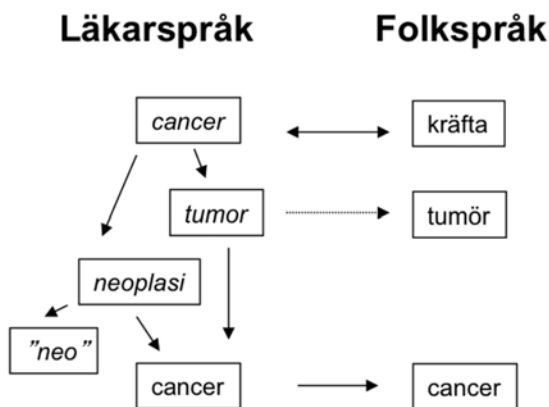
Ordet funktionell skall inte blandas ihop med idiopatisk, som betyder att sjukdomens orsak är okänd (av grekiskans *idios*, egen, *pathos*, lidande). Begreppet används om organiska sjukdomar, där man inte känner till den utlösande faktorn. Exempelvis idiopatisk levercirrhos (skrumplever som inte orsakas av alkohol eller infektion, utan av en okänd faktor).

För 30 år sedan gjordes vissa försök att förbättra de mer diffusa sjukdomstillståndens status genom att införa begreppet ”psykosomatiska sjukdomar” (av *psyche* – själ och *soma* – kropp). Men intresset hos läkarkåren var måttligt och den stora grupp människor som mår dåligt utan att den moderna medicinen kan hitta något organiskt fel, söker sig till alternativmedicinen där de välkomnas och ges olika diagnoser.

Från patriarkal auktoritet till storasyster – läkarrollens förändring

För 50 år sedan var läkaren en distanserad patriark som talade sitt hemliga språk högt över huvudet på (de lidande) patienterna. I veckotidningarnas läkarpalter kunde man läsa frågor som: ”Min man dog för ett år sedan. Det stod *hemorrhagia cerebri* på dödsattesten: Vad dog han av?” Svaret var alltid kort och avmätt: ”Hjärnblödning”, eller ”slaganfall”. Inga vidare förklaringar gavs.

Det förekom ofta att man dolde diagnosen för patienten, framför allt om den var otäck. Hur beteckningarna för cancer vandrat runt visas i bild 2. Cancer är det latinska ordet för kräfta (som sjukdomen hette bland vanligt folk). Cancer fungerade säkert bra som hemligt uttryck, men snart begrep alla vad som åsyftades och ordet malignitet (av *malignus*, elak-artad, till skillnad från *benignus*, godartad), som förkortning av begreppet ”malign tumör”

Figur 2. Kräftans rundgång. Det folkliga ordet "kräfta" motsvarar latinets cancer. En mängd svårbegripliga termer, baserade i latinet, har använts av läkarkåren för att skriva om patientens otäcka diagnos. Nu är vi tillbaka till ordet cancer, som numera blivit ett svenskt ord. Ett försök från språkvårdare att införa en svensk stavning - cancer - misslyckades.

började användas. *Tumor* (latin för svullnad, svulst) var en annan omskrivning, men denna term försvenskades snabbt till tumör. Omskrivningen neoplasi lånades från patologin där man studerar vävnader och celler i mikroskop. Termen betecknar celler som uppenbarligen brutit sig ur den normala kontrollen. Genom användningen av kortformen neo kunde man skapa verkligt hemliga ord, till exempel prostataneos (alltså prostatacancer).

Dagens patienter finner sig inte i att läkarna pratar obegripligheter över huvudet på dem. Cancer har blivit cancer, både i läkarens och folkets terminologi (bild 2) och termen ingår nu i den normala svenskan.

Idag har läkarens tilltal totalt förändrats. Läkare som utbildats länge och erhållit praktisk inskolning i läkarrollen ännu längre måste nu prata på ett helt nytt sätt. Patienterna vill begripa allt som sägs och skrivs om dem. Ofta har de själva läst ganska mycket på nätet innan de dyker upp på läkarens mottagning.

Läkaren har nu fått rollen av en bussig storasyster som sitter ned med patienten och läser och förklarar. Det gamla hemliga språket har man inte stor nytta av – kanske kan det fungera som skojspråk i kafferummet mellan kolleger för att signalera att nu kan man koppla av, nu är det inga patienter som lyssnar. När det hemliga språket inte längre har någon funktion, kommer ord som neo, lucid, etyl och ad mortem snart att försvinna.

Och nu kommer ännu ett hot – politikerna vill att alla patienter skall få tillgång till sina journaler via nätet. Uppsala landsting har infört e-journaler där patienterna kan gå in och läsa vad läkaren skrivit om dem. Politikerna uttrycker förvåning över de starka reaktionerna från läkarkåren. De förstår inte att de plockat bort läkarprofessionens säkerhetsventil där de kan låta sin frustration över jobbiga patienter pysa ut i form av intrikata formuleringar som bara kollegorna förstår. De vill öppna professionens hemliga rum till allmän beskådan. Det är klart att många läkare känner sig ytterst trängda. De anser dessutom, rätt eller fel, att de begriper mycket bättre än politikerna, vad patienterna vill ha och behöver. Och de flesta av dagens läkare tycker inte att patienterna behöver läsa sina journaler.

Tredje uppgiften och läkaren i offentligheten

Av tradition är läkare inte särskilt bekväma ute i offentligheten och samhällsdebatten. I enlighet med professionens starka hierarkiska uppbyggnad har det varit självklart att gemene läkare inte pratar i media, uttrycker egna politiska åsikter (utöver att vården bör få mer resurser och

att läkare bör ha hög lön) eller deltar i samhällsdebatten. Läkarförbundet brukar ibland klaga på att det finns väldigt få läkare i riksdagen och andra politiska församlingar, och det är säkert sant. Om man ägnat många långa år åt att lära sig oceaner av specialtermer på latin och finslipa sitt hemliga språk, är det inte lätt att ställa om sig till ett liv i offentligheten.

När journalister ringer, vill de flesta läkare inte uttala sig. Man är rädd för media – för att de ska förvränga, överdriva och hänga ut läkarkåren. Läkaren trivs bäst med att kommunicera i det lilla sammanhanget. Med patienterna. Med kollegorna. Ibland även med "personalen". Åtminstone om de "normala" förhållandena råder – en manlig läkare och en kvinnlig sköterska. I annat fall kan det skava lite grand, då det kan bli lite trassel med vem som är över- och underordnad.

Det finns en handfull läkare som tagit på sig uppgiften att kommunicera med den svenska medborgaren i offentligheten. De bloggar och sprider medicinsk allmänbildning till folket. Inom universitetsvärlden benämns detta "tredje uppgiften" och ingår i arbetsuppgifterna. Någon sådan uppgift finns förvisso inte föreskriven för läkaren. Sjukvården kännetecknas av en sekretesskultur, där all information kan misstänkas vara olämplig och kanske farlig. Det är betecknande att Annika Dahlqvist, som bloggar om LCHF-diet (låg-kolhydrat-hög-fett-diet) blev avstängd från läkaryrket för att hon skrivit att hennes diet skyddade mot infektioner och att man därför kunde strunta i att vaccinera sig mot svininfluensa. Givetvis uttryckte Annika Dahlqvist många felaktigheter. Men otaliga läkare har givit ännu farligare råd till patienter utan att någon ingripit (till exempel att kvinnor gärna kan äta östrogen efter klimakteriet, vilket bevisligen starkt ökar risken för cancer och blodpropp). Annika Dahlqvist använde inte korrekt medicinsk retorik. Hon uttryckte sig på ett språk som hämtat ur veckotidningar och hälsobilagor. Hon blandade högt och lågt och slarvade med formuleringarna. Hon var dessutom ganska ensam om sina idéer i läkarkåren (man bör inte sticka ut från det professionella kollektivet), hon pratade om kost (vilket av tradition setts med skepsis av läkarkåren), och hon var inte minst kvinna och distriktsläkare (om någon skall uttala sig om kost bör det vara en professor). Samma åsikter uttryckta på korrekt "läkarspråk" kanske hade gått obemärkta förbi. Socialstyrelsen fann dock att hennes råd om kost inte stred mot vetenskap och beprövad erfarenhet och hävde hennes avstängning.

Läkarens informationsmonopol är brutet

Gårdagens läkare hade kunskapsmonopol på det som gällde människokroppen och dess sjukdomar. Men idag råder full konkurrens om vems världsbild som gäller. Postmodernismen som tidigare var en akademisk övning har nu nått de breda lagren. Dagens studenter använder ordet "tycker", även i frågor om hur immunsystemet fungerar ("det tycker du, men jag tror nog att..."), som en student uttryckte sig i en sådan diskussion).

De bloggande läkarna får finna sig i att bli lika brutalt attackerade som alla andra som vågar sig ut på nätet. Läkaren Mats Reimer skrev en debattartikel i Aftonbladet om att "kronisk borrelia" var en pseudodiagnos och en icke-existerande sjukdom (Reimer, 2013a). Att han blev hudflängd av arga nätskribenter var kanske inte var så konstigt. Mer obehagligt var att SVT inte kunde uppbringa en enda läkare eller forskare som vågade gå ut offentligt och hålla med honom (Reimer 2013b). Ämnet ansågs "för känsligt". Reportern fick söka sig till Norge för att få ett uttalande från Preben Aavitsland (f.d. chef för smittskyddsinstitutet) som menade att "kronisk borrelia" var lurendrejeri och charlataneri.

På ganska kort tid har läkaren alltså omvandlats från en distanserad auktoritet som talade ett obegripligt språk, till att vara rädd för patienter. Inte i den förtroliga relationen mellan patient och läkare, men i offentligheten. Inom sjukvården kan man nämligen avgränsa vilka som är riktiga patienter och vilka som inte har där att göra. I samhället har läkaren ingen makt att särskilja dem som har äkta sjukdom och dem med inbillade sjukdomar. Och media står mestadels på de ”missförstådda patienternas” sida.

En nybliven läkare kommenterade Mats Reimers blogg om näthatande ”kronisk borreli”-patienter. Hon skrev att hon kände sig inspirerad och avslutande med ”TACK för din blogg och för att du orkar fortsätta kämpa för vetenskapen!” Hur kunde den allsmäktige läkaren detroniseras så kapitalt och så snabbt?

New public management och deprofessionaliseringen av läkarkåren

Jämsides med postmodernismen, som gav den ideologiska legitimiteten till att ifrågasätta objektiva sanningar, inträdde ett än större hot mot läkarens professionalitet och autonomi. New public management (NPM) är ett samlingsbegrepp för nya lednings- och styrningsmetoder som började implementeras inom offentlig sektor från sent 1980-tal. Med inspiration från näringslivet skulle den offentliga sektorn bli mer styrbar och därmed effektivare. Centrala komponenter i NPM är:

- terminologi och ibland finansieringsmodeller hämtade från marknadssektorn
- ökat fokus på management ("chefskult") snarare än ämnesexpertis
- deprofessionalisering av starka och självständiga yrkesgrupper

Sverige, Kanada, Nya Zeeland, Australien och Storbritannien är länder där NPM fått störst genomslag (Hood, 1995). Länder som motstått NPM-vågen är Tyskland, Grekland, Spanien, Schweiz, Japan och Turkiet, medan Norge, Danmark, Finland, Nederländerna och U.S.A. valt en mellanväg. Det finns alltså inget enkelt samband mellan politisk färg, storlek på den offentliga sektorn, eller bruttonationalprodukt, och huruvida NPM implementerats eller inte. Att NPM slog igenom så starkt i Sverige kan ha berott på att modellen sågs som en lösning på kritik både från höger och vänster. Högern var frustrerad över långvarigt socialdemokratiskt maktinnehav och kraftig utbyggnad av den offentliga sektorn, som upplevdes som dyr och svårstyrd. Vänsterkrafter lockades av utsikterna att äntligen kunna styra över bångstyriga professioner, till exempel läkarkåren och lärarkåren. Många inom och utom sjukvården hade säkert retat sig på läkarnas självsäkerhet och den benhårda kollegialiteten som inte släppte in någon utomstående.

Enligt min uppfattning är själva kärnan i NPM att avlöva professionerna deras makt och autonomi, så att de i stället kan styras av ”management”. I och med genomförandet av NPM bröts samhällskontraktet mellan medicinprofessionen och allmänheten. Läkarna hade, allt sedan Hippokrates, lovat att utbilda sig, fortbilda sig, rensa ut rötägg från kåren och jobba hårt och ibland självuppoffrande, i utbyte mot hög lön och status, autonomi och frihet från inblandning i angelägenheter som sågs som interna. För läkarnas del har NPM inneburit att:

- Ledningen inte längre rekryteras efter medicinsk och vetenskaplig kompetens, utan efter lojalitet med ledningsuppdraget

- Det starka bandet mellan medicin och forskning har klippts av
- Ledningen ("management", som inte behöver vara medicinskt utbildade) och inte professionen sköter prioriteringarna
- Nya ersättningsystem har kullkastat den traditionella prioriteringen av den sjukaste (mest lidande) patienten, till förmån för politiskt prioriterade grupper (kömiljarder, vårdgarantier etc.)
- Nya begrepp har införts som strider mot läkarens traditionella syn på sig själv och sin relation till patienten
- Läkare jämställs med övrig personal och underkastas stämpelklocka

Vi kan alla iaktta vad som hänt med den svenska skolan efter att lärarkåren deprofessionaliserats. Nu har turen kommit till läkarkåren. Läkaren skall förvandlas från självständig professionsföreträdare till smidig medarbetare. I gengäld skall man slippa det självpåtagna slitet med långa jourer och övertid. I NPM-systemet går läkare, liksom alla medarbetare (som man nu kallar både läkarna och "personalen"), på stämpelklocka. Det ses som attraktivt av många yngre läkare som inte begriper tjuvningen med det obegränsade ansvar som följer med stor makt, frihet och autonomi.

Traditionellt har sjukvården styrts av läkare. Universitetssjukhusen styrdes av professorer med så kallad kombinationstjänst, det vill säga en dubbeljänst som både professor och överläkare. De starkaste professorerna/överläkarna var också klinikchefer och hade mycket stor makt. När NPM slog klorna i svensk sjukvård var den första åtgärden att detronisera de gamla makthavarna och ersätta dem med mindre akademiskt meriterade, men smidigare, personer. Man tog också snabbt bort den gamla regeln om att överläkarskap krävde att man disputerat. Det ersattes först med långvarig klinisk tjänstgöring, men sedan smög man in "administrativa meriter" som en tredje meriteringsgrund.

Den svenska läkarkåren var den högst akademiskt meriterade i världen – före NPM disputerade var fjärde läkare förr eller senare. Många naturligtvis väldigt motvilligt och under viss press och ångest. Men precis som man får ett antal tennisstjärnor om massvis med småungar står och nöter grundslag och musikvirtuoser om tillräckligt många barn får musikundervisning, så lade massdoktorerandet grunden för en världsledande svensk klinisk forskning. Så är inte längre fallet, svensk medicinsk forskning har fallit tungt. När disputationsskravet för överläkartjänst lyftes bort finns inte längre anledning att forska, om man inte råkar vara ovanligt intresserad, och det gäller inte den stora majoriteten. Massdoktorerandet var också sällsynt billigt för samhället, eftersom det mestadels sköttes på kompensationsledighet efter jour och på lediga stunder i och utanför arbetstid. Några doktorandtjänster var sällan aktuella, eftersom läkare var vana vid en betydligt högre lön än så.

Disputationsfrekvensen bland medicinare har alltså stört dykt de senaste 20-30 åren. Det märks inte så mycket för gemene man, för det produceras fortfarande ungefär lika mycket medicinsk forskning som förut. Skillnaden är att den till stor del utförs av naturvetare, medan läkare är en sällsynthet på labben idag, precis som det alltid varit i U.S.A. Kanske spelar det mindre roll för forskningen, som blivit alltmer tung och specialiserad och inte lika lätt som förr kan skötas på lediga stunder. Men det kommer att bli förödande för sjukvården, för en hög andel forskarutbildade medarbetare är den viktigaste faktorn bakom en organisations förmåga att ta till sig ny kunskap, lösa problem och effektivisera sig ("Absorptive

Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation”, Cohen WM, Levinthal DA. “What makes basic research economically useful?”, Pavitt, K.). Att sjukvården genomgått en oerhörd effektivisering de senaste 20 åren, medan skolan inte gjort det, kan bero på att sjukvården traditionellt styrts av forskarutbildad personal och en stor del av personalen forskat aktivt.

Vad hände med patienten?

Det har ordats mycket om att patienter blir ”kunder” i NPM-terminologin, men jag har aldrig hört en läkare använda det uttrycket. Det strider så fundamentalt mot självbilden hos vårdpersonal, att sådant nyspråk inte har någon framtid. NPM-ledarna är ju också plågsamt medvetna om att det inte finns någon intäktssida inom sjukvården, bara utgifter.

Men patienten ser ändå ut att vara utrotningshotad som begrepp i NPM-språket. På nästa sida visas omslaget till en broschyr om sjukhuset i Borås (SÅS=Södra Älvsborgs sjukhus är kodordet för Borås lasarett på NPM:s hemliga språk). Omslaget pryds av personer som tutar i klarinett, knäpper på luta, äter äpplen och cyklar. Och det så lagom åldrade, vita, heterosexuella paret som man känner igen från annonserna för naturläkemedel. Men var är de lidande – patienterna? De som har sjukdomar som sjukvården är till för att bota, eller i vart fall lindra? De är borta.

Patienten är starkt nedtonad i NPM-broschyren, både i bild och ord. Det nya begreppet lyder ”hälsofrämjande sjukvård”. Denna term är ju självmotsägande eftersom sjukvård är till för att vårda sjuka och inte främja hälsa. Faktum är att ”hälsa” är ett ord som inte finns i varken läkarens eller sköterskans terminologi. Det finns inte ens något latinskt eller pseudolatinskt ord. Jo, *sanus/sana/sanum*, förstås, som betyder sund, frisk och *salus* (från den romerska gudinnan Salus; termen betyder frälsning, välgång). De återfinns i ordet sanitet och i namnet ”Salus ansvar”, läkarförbundets eget försäkringsbolag, men knappast i några läkartermer. Att erbjuda hälsa till patienten – den lidande – är ett fullständigt orealistiskt mål som knappast någon i vården funderar på. De flesta sjukdomar är kroniska tillstånd, som inte försvinner, men som kan lindras genom medicinska och kirurgiska behandlingar. Nej att ”ibland bota, ofta lindra, alltid trösta”, passar så mycket bättre som beskrivning på vårdens innehåll.

Medicinen ägnar hela sin själ åt att diagnosticera (riktiga) sjukdomar och att åtgärda dem så gott det går. Att diagnosticera hälsa är omöjligt och ingen har ens försökt. Eller är ens intresserad av att försöka. Sjukhusen översvämmas ju av – lidande – patienter med riktiga, hemska sjukdomar. Varför skulle läkare och annan vårdpersonal ge sig ut och försöka jobba med hälsa?

Världshälsoorganisationen, WHO, gjorde en gång ett olyckligt försök att definiera ”hälsa”. Man tog i så att man sprack: ”Hälsa är ett tillstånd av fysiskt, psykiskt och socialt välbefinnande och inte bara frånvaro av sjukdom och skada”.

WHO:s definition av hälsa är helt oanvändbar och jag tror knappast den nämns under läkarutbildningen. Men nu har NPM omfamnat den. Man har infört en organisation som för dyra pengar ordnar konferenser om ”Hälsofrämjande sjukvård”. Organisationen, vars namn förkortas HSF (observera att NPM också lagt sig till med ett eget, hemligt språk, inte latin, men väl förkortningar) och har en grön prick som symbol; det är den som ses på broschyren i bilden. Man vill:

”utöver evidensbaserad medicinsk behandling av sjukdom också utveckla insatser för att förebygga sjukdom och stärka patienternas upplevda hälsa”

och vill se:

”...fokus på bästa möjliga hälsa för patienter, medarbetare och befolkning”.

Det är alltså tre förändringar i synen på sjukdom och läkarens/vårdpersonalens roll som föreslås:

- Med hälsa skall inte längre menas frihet från sjukdom eller lidande. I stället skall WHO:s definition (”fysiskt, psykiskt och socialt välbefinnande”), som är oanvändbar för sjukvårdspersonal, införas.
- Med hälsa skall inte längre menas någon objektivt iakttagbar eller mätbar frånvaro av sjukdom, utan ”självskattad” hälsa. På så sätt undergrävs effektivt läkarens monopol på diagnosättning. Två tusen år av strävan för att diagnosticera olika patologiska (sjukliga) tillstånd skall ersättas med att folk själva får bestämma om de är sjuka eller friska.
- Man skall inte längre bara ägna sig åt patientens hälsa, utan även personalens (”medarbetarnas”).

I en första vända är det mycket svårt att förstå vad syftet är med denna omstöpning. Sjukvården lider ju kronisk brist på pengar redan idag, när uppdraget är att försöka lindra (och ibland bota) sjukdom som leder till invaliditet, smärta och förkortat liv. Hur skulle det se ut om sjukvården skulle försöka få alla patienter att uppnå ”fullständigt fysiskt, psykiskt och socialt välbefinnande”? Inga pengar i världen skulle räcka. Och vad skulle allmänheten tycka om sjukvården började ägna sig åt sin egen personliga hälsa, i stället för patienternas?

Figur 3. Hälsobefrämjande sjukvård – patienten är borttrollad. Så här presenterar sig Borås sjukhus i en broschyr till allmänheten. Som framgår av bilderna visar man inte upp några patienter i reklamen, bara friska och aktiva människor. I hälsobefrämjande sjukvård (HSV) skall man inte bara vårda de sjuka. Man skall tillse att patienter, medarbetare och alla samhällsmedborgare skall uppnå hälsa och med detta menar man inte bara frånvaro från sjukdom, utan ”maximal välmåga”. En omöjlig uppgift för sjukvården som under 2000 år koncentrerat sig på att ta hand om de sjuka och lidande patienterna. I HSV-ideologin ingår också att hälsan inte skall mätas objektivt, utan av individen själv, något som strider mot läkarens monopol på diagnosättning.

Kanske är den egendomliga ordleken om ”hälsofrämjande sjukvård” ett uttryck för managementklassens avundsjuka gentemot vårdprofessionernas gedigna självkänsla, den som grundar sig på vikten av deras arbete. De flesta som söker sig till sjukvården gör det för att de finner tillfredsställelse i att vårda patienter (lidande människor). Det uppstår förtrolighet i det mötet. NPM-ledningarna har inga patienter, de sitter med papper och excelblad. Om management kan ägna sig åt hälsobefrämjande åtgärder för personalen har de i någon mån skaffat sig det som läkare och sköterskor haft monopol på – patienter!

Den mest cyniska förklaringen är att NPM:s tal om att främja medarbetarnas hälsa skulle vara att man därmed kan utöka kontrollen över personalen (med anti-rökpropaganda, hälsocoacher de skall tala ut med och peppas av, och så vidare...).

Om man i stället skall vara välvillig, kan man tänka sig att förespråkarna för ”hälsofrämjande sjukvård” tror att man kan förebygga sjukdom om man behandlar den som är frisk, bara man gör det tillräckligt energiskt, genom ”förebyggande” insatser. Men vetenskapen har entydigt förkastat nyttan av ”hälsokontroller”, de förlänger inte livet och man kan inte upptäcka sjukdomar innan de själva gör sig påmind i de flesta fall. Mycket få screening-åtgärder förbättrar hälsoläget och de som gör det har redan införts (såsom cellprov och numera vaccination för att förebygga livmoderhalscancer). Man kan naturligtvis förbättra hälsoläget i befolkningen genom politiska åtgärder som biltullar, obligatorisk pappaledighet, bättre skolmat, skatt på tobak med mera. Men inte genom att vårda friska. Sjukvården har, med all rätt, ägnat sina första 2000 år åt att vårda den lidande patienten och göra sitt bästa för att underlätta för de sjuka.

Referenser

- WMA Declaration of Madrid on Professional Autonomy and self-regulation. <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/20archives/a21/>
- L.M. Payne, (1967), ”Guérir quelquefois, soulager souvent, consoler toujours”. *British medical journal*. 4: 5570, s. 47–48.
- Mats Reimer ”Kronisk borrelia” är en påhittad sjukdom. *Aftonbladet* debatt 8 juli 2013a.
- Mats Reimer. När patienter skrämmer läkare till tystnad. *Dagens Medicin blogg* 17 juli 2013b.
- C. Hood, (1995), ”The new public management in the 1980s: variations on a theme”. *Accounting, organizations and society*. 20, s. 93–109.
- Magnus Gulbrandsen. The role of basic research in innnovation. http://www.cas.uio.no/Publications/Seminar/Confluence_Gulbrandsen.pdf
- D.A. Levinthal, VM Cohen, Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative science quarterly* 1990, pp 128–152
- K. Pavitt, What makes basic research economically useful? *Research policy* 20 (1991) 109–19.

Lena Marcusson

Argumentera, övertyga, bestämma Om språkets roll i juridiken

Abstract

Rhetorical speech has been developed from the courts and the political assemblies in the old city-states of ancient Greece. The art of rhetorical speech is practical: it is an art of how to persuade and convince and thus to determine the outcome of human decision-making. Both practical law and legal science have to find the proper solution to a legal problem. But legal science also analyses a coherent system of legal rules and recommends solutions of unclear cases. In modern legal science new ideals are developing. The authors openly discuss their theoretical and value-based assumptions. This may be caused by the changing legal context which contemporary legal science confronts. A plurality of legal sources affects not only the method but also the way of presenting legal science. A greater number of differing interpretations are possible and you have to argue in a more complex way. The question is if these new ways of legal reasoning will be fully accepted by those involved in the practical legal professions, who have to answer the legal questions in an authoritative mode.

Nyckelord: argumentation, doktrin, gällande rätt, rättsdogmatik, rättskälla, rättsvetenskap, tolkning, topik

”Den antika retoriken föddes sålunda i domstolarnas skugga”. Så uttrycker Kurt Johansson det i sin bok *Retorik – eller konsten att övertyga*¹, och han påminner därmed om hur retorikens begreppsapparat och distinktioner har utvecklats ur en av civilisationens mycket gamla uppfinningar, rätttegången. Den politiska församlingen, dit Atens alla fria män hade tillträde, var naturligtvis den andra, mycket viktiga utgångspunkten för talekonsten. Båda dessa arenor blev platser för argumentation, övertalning, övertygande och bestämmande. Vid de antika domstolarna krigade man med argument och känslor, man anklagade och försvarade, och man dömde. Retoriken var på så sätt praktiskt inriktad: hur utformar man argument? Hur bygger man upp en anklagelse? Hur utformar man sitt försvar? Hur påverkar man människors känslor? Hur formulerar man ett beslut på ett sådant sätt att det blir både tydligt, begripligt och riktigt? Att en dom avkunnas muntligt är ett bruk som fortfarande förekommer vid våra domstolar, även om det nog inte är fråga om någon talekonst i egentlig mening vid de tillfällena...

”Retoriken påminner oss också om att språket är juristens viktigaste instrument”, fortsätter Kurt Johansson, nu i antologin *Juridik och retorik*.² Mot den bakgrunden är det både naturligt och glädjande att retoriken i juridiken på senare år har fått allt större uppmärksamhet.³

Med en utgångspunkt i vad som avses med juridik och vad som utmärker rättsvetenskapen ska jag i denna artikel studera litet närmare hur man inom rättsvetenskapen väljer framställningsform och framställningssätt och hur dessa val har förändrats över tid. Men jag inleder med några allmänna reflektioner kring språkets roll i juridiken. Språket är juristens

främsta verktyg, brukar det alltså sägas. Och jag vill markera redan från början att jag i fortsättningen inte kommer att behandla den form av retorik som främst väddar till våra känslor, låga eller höga, den som går ut på att övertala ett auditorium att något är gott eller ont, rätt eller fel. För att kunna övertyga i juridiska och rättsvetenskapliga sammanhang räcker det förstås inte med suggestiva påståenden eller att spela på känslor. Det krävs argumentation i accepterade former. I det vetenskapliga sammanhanget utgår vi ju från det rationella samtalet och vi ägnar oss därför åt frågor kring hur vi kan övertyga om att våra argument är rimliga och våra slutsatser hållbara.

Argumentationen är alltså central inte bara i avgörandet av tvister eller rättegångar om brott utan också i den rättsvetenskapliga verksamheten. Det gäller för parterna att övertyga motparten eller domaren. Det gäller för den rättsvetenskapliga författaren att övertyga rätts-samhället, lagstiftaren eller domaren om att den tolkning som han eller hon föreslår är den riktiga. Att övertyga kolleger är dessutom en avgörande funktion i den vetenskapliga gemenskapen, det gäller inom rättsvetenskapen som i alla andra vetenskapliga discipliner. Men även när man bestämt sig för en tolkning och något ska bestämmas utifrån den uppfattning man nått fram till, en lagregel ska formuleras eller en dom ska avkunnas, så gäller det inte bara att det finns en övertygande argumentation bakom beslutet, utan också att det får en sådan språklig utformning att det i sig uppfattas som både korrekt, begripligt – och övertygande.

Språkets centrala roll i juridiken avspeglas också i det intresse som visas för den språkliga utformningen av myndighetsbeslut. På senare år har olika satsningar gjorts för att myndigheternas språk ska bli begripligt. Språkrådets kampanj "Klarspråk", anställandet av språkkonsulter i Regeringskansliet, ansträngningar att lämna byråkratsvenskan – exemplen är många. Numera har vi en språklag som ställer krav på myndigheternas språkbruk. 11 § språklagen kräver att myndigheterna ska uttrycka sig vårdat, enkelt och begripligt.⁴ Detta är förstås helt berättigade krav, men till dem måste också fogas det självklara kravet att ett myndighetsbeslut också måste uttrycka den korrekta, normerande innebörden av beslutsfattandet.

Det väckte en del uppseende när Språkkonsulterna Prodicta för en tid sedan ansökte hos Patent- och Registreringsverket, PRV, om att få ordet Grammatikdagen registrerat som varumärke. Språkkonsulterna Prodicta JO-anmälde PRV för att ha skrivit ett obegripligt föreläggande. JO tog nu inte upp anmälan, och om man läser ärendet inser man att det säger en del om svårigheten att just uttrycka komplicerade sammanhang så enkelt och begripligt som språklagen kräver och samtidigt korrekt. Chefsjuristen på PRV försvarade sig med att citera en annan patentverkstjänsteman som uttalat: Allting ska göras så enkelt som möjligt, men inte enklare. Denne kloke man var Albert Einstein!⁵

Den retoriska utformningen är alltså central i de flesta juridiska sammanhang. Här kan man påminna om historiska kärnfulla uttryck som "gånge hatt till och huva ifrån" eller "hellre fria än fälla". De är onekligen retoriskt slagkraftiga och dessutom lätta att komma ihåg, vilket ju var ännu viktigare förr, när informationen måste spridas muntligt på ett annat sätt än som krävs i dag. "Land ska med lag byggas" sa man också förr. I dag står det i vår grundlag, regeringsformens inledande paragraf i första kapitlet: "Den offentliga makten utövas under lagarna."⁶ Även om det språkligt har formen av en beskrivning är det i högsta grad en norm som uttrycks: den offentliga makten får inte gå utanför det som är lagstadgat

och de åtgärder som vidtas måste utföras i enlighet med lagens krav. I samma kapitel återfinns vi den centrala objektivitetsprincipen: ”Domstolar samt förvaltningsmyndigheter och andra som fullgör offentliga förvaltningsuppgifter ska i sin verksamhet beakta allas likhet inför lagen samt iakttä saktighet och opartiskhet.” Det låter kanske ganska torrt och föga upphetsande, men här uttrycks som sagt en helt central princip för rättsstaten. För uttryckte man medborgarnas rättsskydd på ett retoriskt kanske mer tilltalande, men relativt oprecist sätt: ”Rikets myndigheter skall styrka rätt och sanning, hindra vrångvisa och orätt samt skydda envar till liv, ära, personlig frihet och välfärd”. Så stod det i 16 §, 1809 års regeringsform. Exemplet illustrerar förstås hur olika tider väljer olika uttryckssätt och retorisk stil.

Juridisk argumentation

För att kunna diskutera och överväga retorikens utformning inom rättsvetenskapen måste vi först beskriva skillnaden mellan juridik och rättsvetenskap: Juridiken har olika användningsområden. Den används för att lagstifta, representera en part, åtala, försvara och döma, men också för att lösa tvister utanför domstol, både i privata och offentliga sammanhang. I alla dessa verksamheter krävs att man kan argumentera, övertyga och formulera förslag till lösningar utifrån de förutsättningar som den rättsliga regleringen eller för den delen de privaträttsliga kontrakten och överenskommelserna anger.

Juridik är läran om rätt och rättstillämpning, läran om hur man ska finna vad som är rätt och tillämpa denna rätt i en konkret situation, som advokat, åklagare, domare, offentligt anställd eller enskild. När man inom juridiken bedömer vilket beslut som ska fattas, utgår man från vad som brukar benämnas gällande rätt. Detta är enligt Stig Strömholm ”... summan av de regler av olika slag och på olika plan som i stort sett (...) styr kompetent juridisk yrkesutövning inom ett visst rättssystem”⁸. Det finns fastställda metoder i varje rättsordning för hur man kommer fram till vad som är gällande rätt. Man söker sig till lagstiftningen, men den är oftast inte tillräckligt tydlig och omfattande för att bedöma olika enskilda fall från den brokiga verkligheten, utan man måste tolka bestämmelsen och använder då utöver lagen också andra så kallade rättskällor: förarbeten till lagen, domstolspraxis, men även annat material som doktrinen, alltså de rättsvetenskapliga bearbetningarna, och JO-beslut eller andra myndighetsbeslut. Med förarbeten avses framför allt regeringens propositioner och uttalanden från riksdagen men också offentliga betänkanden och departementspromemorior.

När man dömer i en tvist och fattar beslut, gäller det dels att på ett övertygande sätt argumentera för beslutets riktighet, dels också att formulera innehållet i beslutet utifrån den norm som man menar ska tillämpas i den givna situationen, den norm som man kommit fram till kan anses motsvara vad som är gällande rätt.

Retorikens betydelse när man bygger upp en argumentation för att övertala och övertyga i domstolen om hur man bör döma är väl belyst. Men vilken betydelse har retoriken för hur en dom utformas? Även i den situationen är retoriken av stor betydelse.

Domaren har ett ansvar för att domslutet uppfattas som legitimt: domaren ska inte bara skipa rätt utan också kunna visa, i ord demonstrera, att rätt skipas. Då måste alltså argumentationen i domen byggas upp på ett sådant sätt att domslutet framstår som nödvändigt

eller åtminstone rimligt utifrån förutsättningarna i lagstiftningen och omständigheterna i det enskilda fallet.

Rättsvetenskaplig argumentation

Vad skiljer då rättsvetenskapen från juridiken? Det sägs ofta i ansökningar om forskningsanslag från rättsvetare att man ska använda sedvanlig juridisk metod eller rättsdogmatisk metod. Rättsdogmatik är läran om hur man kommer fram till vad som är gällande rätt. Hur ska domaren döma? Förutom att beskriva regelinhåll anger rättsdogmatiken hur frågan om gällande rätt bör besvaras med hänvisning till just de rättskällor som också den juridiskt verksamma bör använda för att komma fram till sin rättstillämpning. Men rättsvetare söker inte bara besvara ett enskilt, konkret fall utan analyserar grupper av fall och hypotetiska fall och söker på det sättet skapa en systematik inom rättsordningen. Sedan kan rättsvetare därutöver syssla med mycket annat, historisk forskning, sociologisk forskning, filosofi och så vidare.

Rättsvetare som vill markera skillnaden mellan juridik och rättsvetenskap talar numera gärna om rättsanalytisk eller rättskritisk metod i stället för rättsdogmatisk metod. Claes Sandgren säger i sin artikel *Är rättsdogmatiken dogmatisk?* att det vore välgörande ”om termen rättsdogmatisk kunde rensas ut ur det rättsvetenskapliga idiomet”.⁹ I dag är ansatsen inom rättsvetenskapen snarare rättsanalytisk än rättsdogmatisk, menar Sandgren. I stället för att snävt fastställa gällande rätt, ska rättsvetaren kartlägga och systematisera, bedöma konsekvenserna av olika lösningar, kritiskt granska rätten och utveckla den. Och man kan ju verkligen hålla med Sandgren om att termen rättsdogmatik, och för den delen också termen doktrin som benämning på den rättsvetenskapliga litteratur som kan utgöra en rättskälla, ja de associerar båda till ett slutet tros-system snarare än en modern, vetenskaplig verksamhet.

Framställningsformer och framställningssätt i den moderna rättsvetenskapen

Om man med form avser med publiceringsformer, kan man konstatera att den rättsvetenskapliga monografin, oftast på svenska, fortfarande har stor betydelse. Men det är samtidigt märkbart att vetenskapliga artiklar, både i svenska och utländska tidskrifter och antologier, tar alltmer plats. Numera är det också vanligt med rättsfallsöversikter och korta eller ganska omfattande analyser även av enstaka rättsfall i de juridiska digitala samlingarna. Härefter kommer jag dock att behandla enbart avhandlingsskrivandet.

En avhandling i rättsvetenskap är ofta en forskares i sidor mest omfattande enstaka arbete i livet. Att svenska fortfarande är det dominerande språket förklaras lätt med att lagtext och andra rättskällor i stor utsträckning är skrivna på svenska och att det mestadels är svenska samhällsförhållanden som granskas av de svenska avhandlingsförfattarna. Avhandlingarna ska alltid ha en sammanfattning på engelska, tyska eller franska. Antalet avhandlingar skrivna på engelska ökar liksom omfånget av en rättsvetenskaplig avhandling i Sverige. Det rör sig om ett sidantal från omkring 250 till över 1000. Tendensen under 1990-talet var att högst 300 sidor sågs som en rekommendation. Nu på 2000-talet verkar det snarast vara en lägsta nivå och det är inte ovanligt med avhandlingar på 700–1100 sidor. Claes Sandgren

har i en undersökning av avhandlingar vid Stockholms universitets juridiska fakultet noterat att sidantalet är stigande.¹⁰

Det finns en ganska vedertagen mall för hur avhandlingen är uppbyggd och det ska sägas att den i allmänhet skrivs i första hand för kollegerna och för jurister, som är verksamma som domare, advokater eller myndighetsföreträdare. Mallen kan mycket schematiserat beskrivas så här: ett inledande kapitel eller en del ett med förutsättningarna för arbetet: syfte, metod, material och en beskrivning av sakfrågan eller problemet som ska belysas. Sedan följer ibland en historisk tillbakablick och ibland en nordisk jämförelse eller någon annan bakgrundsteckning. I flera större kapitel behandlas så de rättsliga frågorna genom att man beskriver innehållet i rättskällorna och fortlöpande analyserar detta innehåll. I slutkapitlet görs ofta en sammanfattning av innehållet i avhandlingen och en avslutande övergripande analys. Fotnoter och litteraturförteckningar är mycket omfattande och det är, som i alla vetenskapliga sammanhang, mycket viktigt hur man hänvisar och citerar.

Framställningssättet då? Jag vågar mig på att göra en generaliserande beskrivning av en trend, som inte representerar merparten av avhandlingarna men kanske ändå visar en pågående förändring i framställningssätt och attityd, en förändring som kan karaktäriseras på det här sättet: Avhandlingsförfattaren på 1960- till 1990-talet presenterade sitt ämne med ett språkbruk som syntes eftersträva en opersonlig objektivitet inför det rättsliga materialet. Man behövde inte presentera sin metod, den var ju accepterad av alla, den rättsdogmatiska metoden. Förorden var korta och opersonliga, och texten kännetecknades av en viss stramhet och som sagt underförstådd strävan efter objektivitet. Vi kan erinra oss att den så kallade objektivitetsprincipen, som är en ledstjärna för all offentlig maktutövning enligt regeringsformen, består i att man ska iakttä saklighet och opartiskhet och beakta allas likhet inför lagen.

Doktoranden som var säkra på sin sak, skrev att ”regeln eller rättsläget ska (eller skall!) uppfattas på detta sätt”. Var man mer tveksam, använde man de rättsvetenskapliga författarnas älsklingsverb och skrev att rättsläget *torde* vara följande. Om man ville rekommendera något, kunde man formulera en uppmaning: regeln bör tillämpas på ett visst sätt. I allt detta var utgångspunkten att en domare med samma information kunde förmodas agera på det sätt som författaren förordade. Men det var inte fråga om ett personligt färgat ställningstagande utan en följd av den juridiska metoden som tillämpades och som i stort sett togs för given.

Detta är möjligen en karikatyr, men jag tror att det finns ett korn av sanning i karaktäristiken. Man måste ändå tillägga att mer personliga betraktelser också förekom, ofta i formen av kritik av gällande rätt, så kallade rättspolitiska överväganden.

Utgångspunkten för den rättsvetenskapliga författaren år 2010 är inte längre alltid en bestämd lagregel eller ett system av regler på ett visst rättsområde. Startpunkten är ofta snarare ett upplevt samhällsproblem, bullerstörning eller mobbning i skolan. Alternativt kan man ta sin utgångspunkt i en allmän norm på hög abstraktionsnivå, till exempel hållbar utveckling eller barnets rätt eller kanske akademisk frihet? Vissa anser att man, om man skriver om religionsfrihet, bör deklarera antingen sin egen trostillhörighet eller annan anledning till att man över huvud taget intresserar sig för ämnet. Och då räcker det inte med att hänvisa till att det finns rättstillämpningsproblem eller att svensk lagstiftning inte överensstämmer med Europakonventionens krav¹¹ eller EU-rätten eller FN-stadgan.

Det här är kanske ytterligheter, men jag menar att det kan hjälpa till att förklara en del av det vi ser i rättsvetenskapliga framställningar i dag. I förorden uttrycks inte bara tack till handledare och familj utan ibland också ofta mer filosofiska och personliga tankar om varför man valt att skriva en avhandling på ett visst tema. Alternativt återfinns sådana markeringar i ett inledande avsnitt i själva avhandlingen. En rent språklig iakttagelse är att man tidigare ofta skrev litet högtidliga formuleringar, om man ville markera sitt eget ställningstagande: ”enligt mitt förmenande” var kanske en lundensisk variant? I dag uppfattar jag att författarna oftast skriver ”enligt min mening” men inte så sällan ”jag” eller (tveksamt) ”enligt mig”.

De här sakerna tror jag hänger ihop med ett förändrat sätt att närma sig den rättsliga materian. De personliga värderingarna ska inte längre döljas bakom en förment objektivitet. Man vill visa vem man är, man känner att det är nödvändigt att deklarerat varför man intresserar sig för ett visst ämne. Det här sker i ett bestämt syfte. Det har betydelse för framställningens innehåll och inriktning, det är en del av den metod som författaren använder och som helst ska presenteras i ett omfattande inledningskapitel!

Författaren deklarerar en förförståelse utifrån den valda normen. Man skapar en ”berättelse” som utgår från normens betydelse i ett större perspektiv. Därefter undersöks det regelsystem som för närvarande finns och den rättstillämpning som domstolar och myndigheter utför i ljuset av den överordnade normen och förförståelsen. Tillämpningen granskas kritiskt, och argumentationen kring vad som ska anses som gällande rätt sker utifrån författarens analys av normens relation till det mer detaljerade regelsystemet. När man sedan går vidare till att diskutera behovet av regelförändringar, sker även det i förhållande till den överordnade normen och förförståelsen.

Den här utvecklingen sammanhänger nog i viss mån med att den svenska rätten inte längre uppfattas som ett i stort sett slutet enhetligt nationellt system med en tydlig intern normhierarki, en ordning av normerna från grundlag till lag till regeringsförordning och längst ner, men inte minst betydelsefullt, myndighetsföreskrifter. I stället har övernationella normer fått insteg, EU-rätten allra tydligast, men också folkrättsliga normer genom konventioner som Sverige anslutit sig till, och Europakonventionen, som liksom EU-normerna blivit en del av svensk rätt.

När det rättsliga landskapet ändras på det här sättet, sker också en påverkan på de juridiska metoderna. De rättskällor som traditionellt används får inte bara ett nytt innehåll, utan värderingen av dem förändras. Hierarkin är inte längre så entydig. Förarbetena får mindre vikt i förhållande till både lagfästa och icke lagfästa principer och samband och i förhållande till framför allt EU-domstolens och Europadomstolens praxis. Innehållet i domarna bildar olika mönster vilka uppfattas som uttryck för gällande rätt. När rättsvetaren ställs inför denna mångfald av källor påverkas inte bara metoden utan också framställningssättet. Det uppfattas som allt mer nödvändigt att författaren själv träder fram och deklarerar sin utgångspunkt och sina värderingar i förhållande till det rättsliga materialet. De möjliga tolkningarna har blivit fler och man måste argumentera på ett mer sammansatt vis. Jämförande undersökningar av rättsordningarna i olika länder blir också vanligare. Den komparativa rätten har fått ett uppsving i alla de nordiska länderna under senare år.

Det är alltså påfallande i en del avhandlingar från senare år att man levererar en ”berättelse” eller mer ingående diskuterar sina egna utgångspunkter. Det ska nog inte (bara) ses som ett uttryck för den starka individualism som präglar vår tid utan just också som en för-

ändrad syn på rätten och rättsvetenskapen. Och denna förändring påverkar också den retoriska formen. För att belysa och försöka förstå den här beskrivna förändringen som alltså sammanhänger med metodtänkandet behöver jag gå in litet närmare på formerna för den juridiska argumentationen inom rättsvetenskapen.

Topisk argumentation

Stig Strömholm har beskrivit hur hermeneutiska strömningar inom rättsteorin inriktats på hur juridisk tolkning går till. Sättet att argumentera för en viss tolkning utgår medvetet eller omedvetet från uttolkarens kulturella och sociala tradition och värderingar. En utlöpare av detta är enligt Strömholm den topiska argumentationen med rötter hos Aristoteles. Strömholm påpekar att den för Aristoteles framstod som en nödfallsutväg, t.ex. för dåtida medicinsk kunskap. Topiken kännetecknas av att ett stort antal utgångspunkter, jämförelser och standardargument ställs samman och används som argument i stället för att man bygger upp logiska beviskedjor.¹² Men, detta är som sagt en nödlösning, enligt Strömholm.

En yngre författare, också från Uppsala, Håkan Andersson, framställer en annan bild av den topiska argumentationen. Han menar att en av hörnpelarna i topiken är problemorienteringen. En specifik situation sätts i fokus och sedan ställer man upp en mångfald av olika ändamålssynpunkter, principer och normer som kan vara av betydelse för en lösning. Bakomliggande värderingar lyfts fram och olika argument ges rättslig relevans. Andersson ger en positiv bild av topiken och rättsutvecklingen: "Med en topik av nu skisserad art erkänns öppet att rätten inte är ett färdigt, slutet system där rättsteoretikern eller rättstillämparen bara har att, med mer eller mindre goda resultat, ta fram den "rätta" lösningen. Rätten har en dynamisk karaktär med fortlöpande nygestaltning och är således ej något statiskt vars innebörd bara skall fastställas och tillämpas på nya uppkommande fall. Med den retoriska, argumentsökande, karaktären betonas den rättspolitiska uppgiften, vilken åligger juristen, att verkligen rationellt låta de rådande värderingarna och ändamålssynpunkterna styra verksamheterna inom rätten."¹³

Det kanske är fråga om en ny Uppsala-skola? Åtminstone de exempel jag funnit vid denna, det får medges, snabba och ytliga genomgång, härrör från mitt eget lärosäte. När det för en tid sedan kom en ny relativt omfattande avhandling, på cirka 650 sidor, tänkte jag att det här måste väl ändå vara en mer traditionell framställning? Ämnet var Avräkningsmetoden. En skatterättslig studie om undvikande av internationell dubbelbeskattning.¹⁴ Döm om min förvåning då jag fann en ganska kort men relativt djuplodande redovisning av teori och metod med behandling av rättslig hermeneutik och Heideggers tidstänkande.¹⁵ En kollega till mig påpekade att detta angreppssätt med en ganska teoretisk metoddiskussion på hög abstraktionsnivå företrädesvis hittills har redovisats av manliga doktorander. Das läst tief blicken ...

Rättens struktur och principerna

Vi kan koppla ihop det nyvaknade intresset för retorikens läror inom rättsvetenskapen med ett allt starkare fokus på de rättsliga principerna och rättens struktur. Detta är inte något nytt för 2000-talet, men det förefaller som om man nu kan tala om ett etablerat och accepterat

synsätt. Vad som tidigare uppfattades som ett slutet system, där gällande rätt kunde fastställas genom logiska slutledningar eller genom en genomgång av hierarkiskt ordnade rättskällor, dvs. med en dogmatisk metod, ses numera i högre grad som en mer öppen verksamhet, där den rättsliga analysen kan ta sig många olika former. Den faktiska rättstillämpningen och rättsutvecklingen sker inte i ett autonomt system, skilt från resten av samhället. Rättsvetaren måste ta hänsyn till en mängd faktorer, ändamål och principer för att sedan genom mångsidig och rationell argumentation och med avvägningar av olika legitima hänsyn komma fram till rekommendationer. Här skiljer sig förstås rättsvetare från den praktiskt verksamma juristen, särskilt domaren, som måste svara på frågan, avkunna en dom eller formulera ett beslut.

Den fortsatta utvecklingen av rättsvetenskaplig retorik

Är den utveckling jag här snabbt skisserat av godo för rättsvetenskapen? Ja, jag tror det. Åtminstone är det positivt i den meningen att all vetenskaplig verksamhet bygger på ifrågasättande av tidigare metoder och sökande efter nya. Sedan måste de nya också granskas och nagelfaras. Rättsvetenskapen får också härmed en mer självständig ställning i förhållande till den praktiska juridiken, och rättsordningen kan utvecklas på ett mer kvalificerat sätt genom samspelet mellan den faktiska rättstillämpningen och den vetenskapliga bearbetningen och analysen. Rationell argumentation måste stå i centrum men självreflektionen innebär att dolda utgångspunkter – ”fördomar” – blir öppet redovisade och kan granskas. Det kan ses som en framgång för retorik och vetenskap. Men frågan måste också ställas, om de nya sätten att argumentera accepteras i det samspel mellan rättsvetenskap och praktisk juridik vid domstolar, myndigheter och advokatkontor som vår rättsordning bygger på för att rätten ska utvecklas. Det finns en risk att rättsvetenskapen med allt mer sofistikerade och teoretiska utläggningar avlägsnar sig från det som det praktiska rättslivet behöver, eller anser sig behöva: svaret på frågan om vad som är gällande rätt.

Noter

1. Johannesson (1998), s.38
2. Johannesson (1994), s.44.
3. Se bland många andra bidrag till exempel Juss, retorik og språk (2013). Red. Bakken, J og Graver, H.P. Fagbogforlaget, Oslo.
4. Se språklagen, SFS(2009:600.
5. PRVbloggen den 21 augusti 2013: Särskiljnings-och urskiljningsförmåga – om Språkkonsulternas JO-anmälan mot PRV.
6. Regeringsformen (1974:152, ny lydelse 2010:1408), 1 kap. 1 §.
7. Regeringsformen (1974:152, ny lydelse 2010:1408), 1 kap. 9 §.
8. Strömholm (1981), s. 74.
9. Sandgren (2009), "Är rättsdogmatiken dogmatisk?" s. 125.
10. Sandgren (2009), Framtidens avhandlingar i rättsvetenskap, s. 264, not 12.

11. Med termen Europakonventionen avses här den europeiska konventionen om mänskliga rättigheter som i dag är en del av svensk rätt.
12. Strömholm (1981), s. 135 f.
13. Andersson (1994), s.149.
14. Berglund (2013).
15. Berglund (2013), s.35ff.

Referenser:

- Andersson, H. (1994). "Topisk retorik inom juridiken", *Retorik & rätt*. Red. Mikael Mellqvist och Mikael Persson. Uppsala: Iustus förlag.
- Berglund, M (2013). *Avräkningsmetoden. En skatterättslig studie om undvikande av internationell dubbelbeskatning*. Uppsala: Iustus förlag.
- Johannesson, K. (1998), *Retorik – eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Johannesson, K. (1994), "Juridik och retorik", *Retorik & rätt*. Red. Mikael Mellqvist och Mikael Persson. Uppsala: Iustus förlag, s.11–44.
- Sandgren, C (2009), "Är rättsdogmatiken dogmatisk?", *Vad är rättsvetenskap?* Claes Sandgren. Stockholm: Jure förlag 2009, s. 117–125.
- Sandgren, C (2009), "Framtidens doktorsavhandlingar i rättsvetenskap", *Vad är rättsvetenskap?* Claes Sandgren. Stockholm: Jure förlag 2009, s. 258–278.
- Strömholm, S. (1981), *Rätt, rättskällor och rättstillämpning. En lärobok i allmän rättslära*. Stockholm: Norstedts förlag.

Johannes Landgren

Musikalisk argumentation?

Retorik i musikvetenskaplig framställning och konstnärlig forskning

Abstract

This article consists of five different parts. In the first part different perspectives on the subject in question are described. The main focus is: Musical rhetorics in relation to the rhetoric of the written text, dealing with reflections on and through music.

The second part treats the tradition of writing according to musicological traditions and standards. This part discusses the discipline in itself and how different forms of written presentation are used. Furthermore this section deals with the development of a practice-based, performance-oriented research discipline and how this leads to new paradigms. This also leads to consequences for the written presentations within the field.

In the third part there is a small comparative study of a few examples from the field. The study focuses primarily on the rhetoric within the texts, which have been gathered from the musicological field as well as from the growing field of practice-based musical research.

The fourth part of this article focuses on the role of the text as a reflecting, research based, text in comparison with the text as a part of an artistic artefact in itself. This also means that the focus lies on the relation between the text and the music.

The fifth part consists of a summary of the discussion and the problems of the relation between text and music within this research tradition. There is also a discussion on artistic identity and credibility as well as challenges regarding credibility for practice-based artistic research within the university context.

Nyckelord: musikalisk argumentation, konstnärlig forskning, retorik och musik

Bakgrund

Begreppet retorik har följt mig på olika sätt genom åren, kanske framför allt inom tre olika sfärer:

Som prästson, med tre teologer till bröder och, lyckligtvis, en syster som blev familjeterapeut, konfronterades jag tidigt med de framställningsformer som gällde inom predikotraditionen. Detta kombinerades med upplevelser av helt andra framställningsformer, men det fascinerande var bl. a. att struktur och disposition för det talade ordet på ett så tydligt sätt anknöt till vad jag förstär som ett senantikt ideal där upplägget *exordium*, tyst fader vår, tre punkter och en avslutande sammanfattning var legio bland de präster som var uppfödda inom denna tradition. För min del, och min fars del, fanns det en bakgrund från Arjeplog, Råneå, Råå (Helsingborg) och Södertälje samt en blandning av influenser från såväl låg- som högkyrklighet. Att efter det flytta till Västergötland och Helsingborgs folkhögskola i Markbygden innebar en kulturkrock – en krock som jag inte var fullt medveten om förrän flera år senare. Kontakten med gammalkyrklighet och upplevelsen av den västkustska, från Schartau härstammande, predikomodellen

upplevdes ibland för mig som en smula stelbent. I det sammanhanget kanske en del av Schartaus efterföljare snarare hade tagit intryck av formen och strukturen än av själva framförandet och dess glöd. Vad jag då inte förstod var att den från Schartau överförda formen för predikan inte nödvändigtvis stod i samklang med denne teologs förmåga att retoriskt övertyga med en levande framställning, en förmåga som inte alltid återfanns i efterföljarnas predikosätt. Hur som helst hade formen och strukturen samt begrepp som *exordium* och *conclusio* satt djupa spår i mig.

Min andra viktiga upplevelse av retorik, retoriska framställningsformer och de från antiken hämtade traditioner som hängde ihop med detta, var latinstudierna på Marks Gymnasieskola i Skene. Här fick jag, i en liten exklusiv latingrupp med sex elever, tillbringa 7 lektioner i veckan med en fullständigt briljant lärare vid namn Lars Rodosi. Förutom att föra in oss i det latinska språket lyckades han med sitt levande berättarskap och med talrika exempel från retorikens område skapa ett djupt intresse för, förutom det latinska språket, också retoriska framställningsformer. Det visade sig så småningom att jag skulle ha mycket nytta av detta i mina senare studier som musiker/organist.

När jag efter gymnasiet började studera på den dåvarande Musikhögskolan (som nu heter Högskolan för scen och musik) visade det sig att jag skulle få nytta av mina tidigare erfarenheter. Inom mina musikstudier, och då specifikt inom studiet av orgellitteratur och körmusik, visade det sig att ett med senantikens förknippat förhållningssätt till musikalisk struktur och språklig identitet var en viktig nyckel till musikalisk interpretation. Det skapade också ett intresse för en forskning och reflektion kring det musikaliska föredraget. Vid studier av tidig musik infinner det sig automatiskt en hel del frågor hos interpreten. Ofta färgades dessa frågeställningar av en då självklar inställning till att ”göra det musikaliska verket rättvisa” – ett förhållningssätt där studier av manuskript, instrument, utsagor om fingringsättningar, registrering etc. blev centrala för förståelsen av verket och därmed för interpretationen. Fascinationen var stor när tidig musik-rörelsens företrädare la ut texten om musikens och det musikaliska föredragets koppling till senantikens ideal. Musiken sågs i detta sammanhang som ett tal i toner – ”Musik als Klangrede” (N. Harnoncourt). Den musikaliska formen delades ofta upp i olika avdelningar som exempelvis benämndes *Exordium*, *Narratio*, *Propositio*, *Confutatio* och *Conclusio*. Grunden blev ett slags musikalisk analys som grundades i talekonsten – där musiken självklart sågs som ett tal i toner. Vidare blev insikten om musikaliska ideal, där konst sågs som ett återspeglade av kosmos utifrån dåtidens världsbild, helt avgörande. Musiken, som inom barocken hörde till de fria konsterna, kopplades samman med matematik, aritmetik och geometri. Inom barockens, och kanske främst J. S. Bachs föreställningsvärld blev detta perspektiv avgörande. Hans samtid omvittnar att han var en av de främsta i fråga om kunskaper om retorik och talsymbolik. Här handlar det både om den symboliska talsymboliken (där siffran 1 kopplas samman med Fadern, 2 med Sonen, 3 med Anden, 4 med världen etc. etc.) och om den rent numeriska kopplingen i kabbalistiken, nämligen att bokstaven A är siffran 1, B är 2, C är 3 etc. Detta innebär t. ex. att namnet BACH sammanlagt blir nummer 14 och J.S. BACH blir nummer 41. Det finns otaliga räkneexempel inom detta område, men jag ska bara ta upp ett sådant: Nyårskoralen ”Das alte Jahr vergangen ist” som utgörs av 12 takter med 365 toner. Huvudtemat ackompanjeras av kromatiska upp- och nedgångar med 6 toner i vardera (talet 6 är arbetets tal – det mödosamma arbetet under året). Exemplet kan mångfaldigas, men det är också en fascinerande värld som man lätt kan gå vilse i ...

Så småningom upplevde jag alltmer att det fanns ett grundläggande problem i mitt forskningsmässiga förhållningssätt till musiken. Var det egentligen så att frågan om verkstrohet och forskning enligt tidigare nämnda parametrar automatiskt skapade ett slags rekonstruktivt förhållningssätt till själva musicerandet? Vilka val fanns egentligen kvar för interpreteten vid framförandet av ett stycke? Även här visade det sig att retoriken blev ett bra verktyg. Det språkliga föredraget kunde ju inte enbart definieras utifrån struktur utan även utifrån den grundläggande principen att ”övertyga” och att ”försätta i affekt”. Därför blev affektlära och insikten om det musikaliska framförandets ”nu” essentiella delar i den interpretativa processen – fram till ett övertygande framförande av verket. Så småningom tog jag med mig detta förhållningssätt till vidare forskning och vidare musicerande i allt från tjeckisk orgelmusik till jazz, från renässans till samtida konstmusik etc., men det ligger utanför intentionerna med denna framställning att gå vidare in i dessa specifika fall.

Den musikaliska retoriken är som bekant inte liktydig med språklig retorik, även om den är inspirerad av och kopplad till det talade och skrivna språkets retorik, men ovanstående är sagt för att ge förståelse för min specifika infallsvinkel i problematiken.

Vid skrivandet om musik har det utvecklats olika språkliga traditioner och olika forskningsmässiga paradigmer. I stora drag kan sägas att det musikvetenskapliga områdets presentationsformer i många avseenden ligger nära övriga discipliner inom humaniora. Både struktur och uttryckssätt är väl placerade inom en forskningstradition där t. ex. manuskriptforskning, instrumentforskning, interpretation etc. använder sig av verktyg och modeller som är närbesläktade med andra discipliner inom humaniora. Det konstnärliga forskningsfältet, däremot, har tydligt rört sig i riktning mot konstnärligt gestaltande forskning, där gestaltningens roll i forskningsprocessen är central. Detta får djupgående konsekvenser för de språkliga framställningsformerna och för språkets roll i en vetenskaplig framställning och det är inom de domänerna som min nästa avdelning kommer att röra sig.

Musikvetenskapligt skrivande

Min infallsvinkel till detta ämne är relaterad till den konstnärligt gestaltande forskningens framväxt och den problematik och historik som ligger till grund för framväxandet av den s.k. konstnärligt kreativa forskarutbildningen inom ämnet musikvetenskap vid Göteborgs universitet (härefter kallad KKFU). Utbildningen initierades av professorerna Jan Ling (dåvarande professor i musikvetenskap, sedermera rektor för Göteborgs universitet) och Gunnar Sjöström (dåvarande professor i interpretation vid Musikhögskolan/Högskolan för scen och musik) vid Göteborgs universitet.

Kort historik

Musikhögskolan i Göteborg blev statlig högskola 1971 och har sedan 1977 tillhört Göteborgs universitet. Att tillhöra universitetet medför också en naturlig strävan efter att inom den egna institutionen forska inom det egna ämnesområdet. Tack vare den unika konstruktion av institutionell samhörighet som funnits mellan Musikhögskolan och den Musikvetenskapliga institutionen vid samma universitet under åren 1984–1997 utvecklades ett forskningsfält i gränslandet mellan traditionell musikvetenskap och praktiskt musikerskap. Denna praxisbaserade forskning benämndes, som antyds ovan, den Konstnärligt Kreativa Forskar-

utbildningen (KKFU). 22 doktorsavhandlingar och en KKFU-lic. uppsats har under åren 1991–2013 presenterats inom detta fält, bland vilka min egen avhandling om Petr Ebens orgelmusik utgör ett exempel. I mitt fall innebar kopplingen mellan musikvetenskapliga metoder och presentationssätt å ena sidan och konstnärlig gestaltning å andra sidan, att det till avhandlingstexten bifogades tre CD-skivor med gestaltning av Petr Ebens musik. Dessa CD-skivor utgjorde dokumentation av det gestaltungsarbete som bildade referens till, utgjorde konklusion av samt interagerade med den analytiska och i skriftform presenterade delen av avhandlingsarbetet.

Genom den institutionella skilsmässa som ägde rum och drevs igenom mellan Musikhögskolan och den Musikvetenskapliga institutionen finns fr.o.m. 1998 inte längre den institutionella samhörighet som låg till grund för denna forskningsdisciplin och för metodutvecklingen inom densamma. I och med inrättandet av den Konstnärliga fakulteten vid Göteborgs universitet samt genom placeringen av Musikhögskolan inom ramen för denna fakultets verksamhet har dock nya möjligheter uppstått beträffande genomförandet av praxisbaserad forskning inom musikområdet samt inom de övriga konstnärliga disciplinerna. I den pågående debatten om forskningens art, inriktning och innehåll på det konstnärliga området anser jag att den metodutveckling som ägt rum inom KKFU inte kan negligeras utan bör finnas med som underlag till diskussionen. Denna utveckling är mer eller mindre relevant för olika grenar inom de konstnärliga högskolornas forskningsarbete, men likväl utgör den ett exempel på en lång metodutveckling inom den praxisbaserade forskningens område.

Idag är situationen för forskningen på det konstnärliga området relativt ny och unik. Genom att även andra musikhögskolor ligger inom universitetsvärldens struktur har behovet av forskning på detta område tydliggjorts. Den gren som jag representerar inom mitt arbete är bara en av flera möjliga inriktningar inom detta spännande och utmanande forskningsfält, nämligen inom grenen ”musikalisk gestaltning”, med särskilt fokus på de underavdelningar som benämns ”improvisation” och ”interpretation”.

KKFU-perspektivet

Det konstnärligt kreativa perspektivet lutar sig framför allt emot en forskningstradition som emanerar ur humanioras perspektiv. Synen på forskning, manuskript, källor, artefakter och den textliga framställningens roll genererar med nödvändighet verktyg som anpassas till interpretens frågeställningar och problematik.

Interpretationsprocessens frågor har i KKFU-sammanhang fr. a. tagit sin utgångspunkt i ett relativt retrospektivt och ibland rekonstruktivt synsätt på musik och musikaliskt framförande. Det är naturligtvis inte någon tillfällighet att dessa perspektiv genererats ur de frågeställningar som fr. a. delar av den sk ”tidig musik-rörelsen” väckte i sin iver att på ett adekvat och ”autentiskt” sätt nå fram till tidstroga framföranden av historisk musik (även om detta måste betraktas som en grov förenkling, där just denna rörelses framväxt på många håll i sina mångfacetterade uttrycksmedel rätteligen även måste beskrivas som mångdimensionell, expansiv och i många fall pluralistiskt tillåtande). KKFU-perspektivet öppnade dörren för gestaltande konstnärer inom interpretationens fält, samtidigt som det inte tillät frågeställningar som syftade till att i forskningsprocessen vända sig inåt mot den egna subjektiva processen som konstnär (i detta sammanhang fr. a. liknande forskningsprocesser

manifesterade genom tonsättarens frågeställningar). KKFU hade som forskarutbildning problem med att hantera just tonsättarnas forskningsfrågor och därigenom stängde man i praktiken forskarutbildningen för den som ville ”forska i sin egen process” utifrån definitionen av vad som var forskningsbart, d. v. s. vad som gick att definiera som forskning utifrån olika traditionella forskningsdefinitioner (i fråga om repetitiviteten i laborationer, objektivitet, synen på den ackumulerade, kollektiva kunskapsbildningen, synen på objekt och subjekt i processen och inte minst synen på den textliga framställningens roll och identitet).

Man skulle kunna påstå att KKFU definierade in sig i en kunskaps- och forskningssyn som lutade sig emot etablerade discipliner inom andra vetenskapsområden än det konstnärligt gestaltande (inte minst förståeligt eftersom konst, framför allt från departementets sida, då ännu inte betraktades som ett eget vetenskapsområde). Gestaltningens plats blev fr. a. i konklusionen av projekten. Verktygen (oftast hämtade från andra discipliner än den specifikt konstnärligt gestaltande) tjänade fr. a. syftet att nå fram till en gestaltning som på så vis utgjorde en konklusion av en vetenskaplig process. I en del fall kan man kanske säga att den konstnärliga gestaltningen rent av utgjorde appendix eller exempelsamling till texten (som oftast behandlades som den egentliga vetenskapliga delen). Den konstnärliga gestaltningen kan alltså i sammanhanget knappast sägas ligga i centrum av själva forskningsarbetet. Gestaltningen utgjorde i stället enbart ett stöd för eller en referens till den egentliga forskningen. Detta parades i en del fall med ett ”rekonstruktivt” synsätt som i enkla och naiva termer skulle kunna beskrivas enligt följande: Forskningens roll var att ”ta reda på hur de gjorde” för att sedan ”kunna göra så”. Några begreppsfröskjutningar kan dock iakttas:

Inom klaverforskningen (i många avseenden huvudsakligen relaterad till orgelinterpretation) fanns det i tidiga skeden av denna forsknings framväxt en företeelse som benämndes ”alte Spielweise” (= gammalt spelsätt). I detta sammanhang handlade det om att ta reda på hur man spelade och, utifrån intentionen att skapa ett autentiskt framförande, att sedan realisera detta inom ramen för den egna interpretationen. Givetvis handlade det inte fullt ut om fullständigt exakt rekonstruktion, men likväl fick den debatt som följde (inte minst i orgelsammanhang, men även i delar av tidig musik-rörelsen) till följd en oerhörd polarisering där den ena sidan fick ett rekonstruktivt, dogmatiskt drag och den andra sidan fick draget av skepsis mot ett alltför ymnigt akademiserande av musiken.

Successivt försköts dock tyngdpunkten i denna problematiserande diskussion. Att mena sig spela ”alte Spielweise” blev kanske också färgat av ett dogmatiskt synsätt och av en icke problematiserande attityd till konstens kontextualisering och positionering i en ny tid och i nya situationer.

KKFU-perspektivet föddes i en tid som föregick högskolevärldens ”bolognisering”. Likväl insåg man från göteborgskt håll ganska tidigt att en konstnärligt kreativ forskarutbildning också krävde en forskarförberedande utbildning. För att möta detta behov skapades MMV (musikerlinje med musikvetenskaplig fördjupning). Den utgjorde ett försök att förbereda för ett gestaltande forskningsperspektiv á la KKFU-modellen redan på magisternivå. Utbildningen blev mycket uppskattad, lockade studenter från bl. a. Finland, Holland och Tyskland (förutom, givetvis, inhemska studenter). Likväl avlöstes utbildningen snart av nya verkligheter där behovet av MMV successivt försvann (alternativt undertrycktes, beroende på vilken historieskrivning man lutar sig mot). I vilket fall fanns i MMV ett embryo till en fördjupad forskarförberedande utbildning på den gestaltande musikforskningens arena. Liksom

sin storebror KKFU var den dock också helt inriktad på ett interpretationsperspektiv där humanioras verktyg och tidig musik-rörelsens forskningsfrågor styrde utformningen av upp-lägget.

Konstnärlig fakultet och nya forskningsperspektiv

Samtidigt som KKFU bedrev en fortsatt utveckling på den gestaltande musikforskningens område inträffade radikalt förändrande händelser inom den göteborgska universitetsvärlden. Musikhögskola och musikvetenskap gick skilda världar, de konstnärliga utbildningarna när-made sig varandra och fjärmade sig från den humanistiska fakulteten. Detta ledde så små-ningom till bildandet av en konstnärlig fakultet. Med detta följde också med nödvändighet ett uppbyggande av egna forskarutbildningsdiscipliner och nya inriktningar på den konst-närligt gestaltande forskningens område. Likaså startades nya inriktningar inom den musik-pedagogiska forskningen. Detta ledde till inrättandet av de fyra första forskarutbildnings-disciplinerna vid den konstnärliga fakulteten vid Göteborgs universitet: digital gestaltning, design, musikpedagogik och musikalisk gestaltning. Snart startades en ny forskarutbildning inom dessa discipliner, som omedelbart följdes av ytterligare forskarutbild-ningsämnen inom fri konst, foto, film, scenkonstområdet och litterär gestaltning. Forskar-skolan växte successivt till helt nya proportioner. Samtidigt diskuterades uppbyggandet av den konstnärliga forskningen och forskarutbildningen vid landets övriga konstnärliga hög-skolor. En av stötestenarna var examinationsformen och titulaturen. Trots att det göteborgska perspektivet innebar ett fasthållande vid titeln fil.dr gick utvecklingen i en annan riktning, nämligen mot en särskild nyinrättad doktorsexamen med benämningen ”konstnärlig dok-torsexamen”. Detta innebar möjligen en kosmetisk förändring av titulatur, men var det enbart en fråga om det? Innebar inte denna inriktning också en annan kurs (särskilt med avseende på den gestaltande musikforskningens rötter i KKFU-perspektivet och därmed textens roll i forskningsprocessen respektive den slutliga forskningspresentationen)?

Spår och inriktningar

I den konstnärligt gestaltande musikforskningens fortsatta utveckling inom Göteborgs uni-versitet kan, på musikområdet, skönjas några olika spår:

a En fortsatt KKFU-inriktning på musikvetenskaplig grund:

Här har producerats flera avhandlingar med tydlig anknytning till humaniora/musik-vetenskap. Detta märks t ex i lic-avhandlingen av Ingrid Grave-Müller samt i dok-torsavhandlingar av t.ex. Christina B. Ekström och Karin Nelson.

b En inriktning inom musikalisk gestaltning som fortfarande har sina rötter i ett KKFU-perspektiv:

Musikalisk gestaltning med inriktning mot interpretation;

avhandlingar av bl a Maria Bania, Vidar Vikøren och Sven Kristersson,

Musikalisk gestaltning med inriktning mot improvisation;

avhandlingar av bl. a. Svein Erik Tandberg och Harald Stenström,

samt *Teori med inriktning mot musikalisk gestaltning;*

avhandling av Anders Tykesson.

- c En ny inriktning inom musikalisk gestaltning kan spåras inom den inriktning som benämns ”**Musikalisk gestaltning med inriktning mot komposition**”.

Här har man skapat en ”klusterbildning” med doktorander från komposition (Kim Hedås och Sten Sandell) sida vid sida med doktorander från Litterär gestaltning. Med läsandet som verktyg och seminariet som metod ritas en väg upp där forskningsfrågor, metoder och genomförande kanske i vissa avseenden har mer gemensamt med den konstnärligt gestaltande forskningen inom t. ex. fri konst än med det gamla KKFU-perspektivet.

Idag har den konstnärligt gestaltande forskningen inom musikområdet fler ansikten än någonsin. Förutom de ovan nämnda inriktningarna från en göteborgsk horisont kan nämnas blandformer där arbeten inom såväl musikpedagogik som konstnärlig forskning eller klassisk musikvetenskap alla kan erbjuda spelplatser för en gestaltande och gränsöverskridande musikforskning. Nämnas kan arbeten inom musikpedagogik i Malmö (Karin Johansson och Ingemar Fridell), inom musikvetenskap i Oslo (Halgeir Schiager) och inom Musikalisk gestaltning i Piteå (Lena Weman-Ericsson) m. fl. exempel. Scenen erbjuder många kombinationsmöjligheter där ett pluralistiskt och tillåtande perspektiv förmodligen kommer att visa sig fruktbart och föda olika avhandlingsformer där gestaltningen är den gemensamma ingången, men där forskningsfrågor, metod, presentationsformer etc. varierar från arbete till arbete. Vidare har miljöerna i Lund/Malmö genererat ett flertal arbeten inom konstnärlig forskning, med andra och spännande förhållningssätt till fältets metodologiska utveckling.

Hur ser den framtida scenen ut?

För både forskarutbildning och forskning inom det konstnärliga forskningsområdet har spelplan och spelregler markant förändrats under de senaste åren. Införandet av en särskild konstnärlig doktorsexamen har förändrat situationen radikalt och utgör i någon mån ett paradigmskifte på området. Medan den ”göteborgska modellen” för interpretationsforskning (KKFU), med sin bas inom musikvetenskap, successivt lämnar över ansvaret för den konstnärligt, praxisbaserade, gestaltande musikforskningen till de konstnärliga institutionerna har andra vägar uppenbarat sig. Från att tidigare ha haft en tydlig bas i humaniora och universitetets examensordning med en filosofie doktorsexamen som självklar slutstation för själva forskarutbildningen har den konstnärliga doktorsexamen öppnat andra vägar. Särskilt gynnsamt är detta för de konstnärliga högskolor som inte på ett självklart sätt har haft universitetet som plattform och som inte heller har en egen forskningstradition att luta sig mot. För de gamla etablerade gestaltande forskningsdisciplinerna på musikområdet innebär det dock en förändring där det tolerant pluralistiska perspektivet i någon mån kan upplevas vara hotat. Forskningsdefinitioner förskjuts och den ideologiska plattformen ger allt mindre utrymme för en interpretationsforskning med rötter i humaniora eller KKFU. Men, varför sörja över spilld mjölk? Varför inte bara lämna över och ge upp de gamla på humanioras trygga grund utvecklade forskningsverktygen och presentationsformerna? Kanske för att det finns vissa tendenser i denna kursförändring som inger viss oro, inte minst med avseende på den textliga framställningens roll och funktion.

Den konstnärliga fakulteten vid Göteborgs universitet utgör den nationellt sett överlägset största forskningsmiljön på det konstnärliga forskningsområdet. Genom en stor forskarskola

och dessutom ett flertal större forskningsprojekt finns en bred bas för den konstnärliga forskningen. På sin hemsida formulerar man några rader om forskningsmiljön och om de innovativa dragen i densamma:

”Unik forskningsmiljö vid den konstnärliga fakulteten

Vid Konstnärliga fakulteten pågår en problematisering och utveckling av begreppet konstnärlig forskning. Fakultetens bredd och närhet till övriga ämnesområden inom universitetet skapar unika förutsättningar för tvärkonstnärlig och tvärvetenskaplig forskning.

Vid Konstnärliga fakulteten förenas intellektuell reflektion med gestaltning utifrån ett helhetsperspektiv. Forskningen bygger på nära relationer dels till olika konstarter inom fakulteten, dels till andra discipliner inom de skilda vetenskapsområdena.” (www.konst.gu.se/forskning)

”Innovativ forskning – konsten som katalysator i samhälleliga förändringsprocesser

Konstnärliga fakulteten har börjat utveckla forskning inom området konstnärlig kunskapsbildning, en innovation inom universitetets verksamhet och en innovation inom det konstnärliga området i Sverige. Konstnärer dokumenterar, reflekterar och utbyter erfarenheter om den egna kunskapsbildningen på forskningsnivå.

Fokus är inställt på konsten som förändringsagent och kunskapskälla om tillvaron, världen och samhället samt utforskandet och utvecklingen av en konstnärlig praxis.

Den forskande attityden är en betydelsefull del av konstarnas själva – i forskningen handlar det om att gå några steg längre och medvetandegöra handlingsstrategier, motiv och kompetenser inom ramen för en konstnärlig praxis.

Det finns likaså en stark ambition att använda konsten som katalysator i olika samhälleliga förändringsprocesser.” (www.konst.gu.se/forskning)

Det som är upplysande och i någon mån befriande är att det här finns en ideologisk plattform att utgå ifrån och att förhålla sig till. Den placerar konsten som en förändringsagent i samhället och gör i någon mån upp med rekonstruktiva och strukturcementande drag inom vissa delar av konst- och musikvärlden. Det är naturligtvis gott så, men det är här risken för kantring kan uppstå. På något vis framstår det som om ett interpretationsforskningsperspektiv enligt ovan beskrivna utveckling (KKFU) inte längre har sin plats inom detta forskningsparadigm. Den historiskt sett kanske alltför rekonstruktivt inriktade interpretationsforskningen passar svårligen in i dessa formulerade ideal avseende definitionen av det konstnärliga forskningsområdet. Så tillvida har man lämnat fältet öppet för gestaltande musikvetenskaplig forskning – så länge den äger rum utanför de konstnärliga utbildningarna. Det perspektiv där den konstnärliga artefakten/utsagan är självklart fokus, utgångspunkt och mål, kan lätt sättas ur spel och förlora sin konstnärligt gestaltande identitet med hänvisning till termer som ”positionering i samtiden” och ”konsten som förändringsagent” i fokus. Kanske är detta en övertolkning, men den utgör ändå en indikation på en trendriktning som kan spåras också i andra skrifter eller inlägg inom det konstnärliga forskningsområdet. Utgångspunkten för undertecknad är att dessa perspektiv måste kunna samsas och att en förutsättning för en fruktbar utveckling är just tillåtandet, pluralismen och mångdimensionaliteten – i fråga om såväl syn på konst som syn på forskning och på textliga framställningsformer inom dessa domäner.

En jämförande studie

Här belyses några exempel på avhandlingar ur ovanstående disciplin(-er). Särskilt belyses den textliga framställningen och de retoriska principer som kommer till uttryck inom om-

rådet och hur dessa tar sig olika uttryck inom olika framställningar. Vidare följer en jämförelse av skriftliga framställningsformer och retoriska grepp vid presentation av arbeten inom konstnärligt kreativ forskning inom musikvetenskap, inom gestaltande musikforskning i allmänhet, samt inom konstnärligt utvecklingsarbete och konstnärlig forskning på musikområdet.

Exempel 1:

Johannes Landgren

Music, Moment, Message – Interpretative, Improvisational and Ideological Aspects on Petr Eben's Organ Music.

Framställningen består av Textmassa samt 3 CD-skivor

Efter förord, inledning och metod-del börjar texten med vad som först var en vanlig monografi. Det som ganska snart framstår som något som skiljer från en vanlig musikvetenskaplig avhandling är referens-/notapparaten. Förutom sedvanliga hänvisningar till intervjuer, litteratur etc. är texten fylld med musikexempel. Exempelen anges i tidskoder och refererar till klingande exempel i de tre CD-skivor som hör till avhandlingen. Texten är i detta sammanhang en relativt konventionell text, men interaktionen till CD-exemplen gör att man egentligen inte kan läsa avhandlingen, bara läsa och höra den. De klingande exemplen utgör både exemplifieringar och klingande gestaltning av interpretativa slutsatser. Vad händer med textmassan? Den krymper (i relation till motsvarande musikvetenskapliga verk) och den fokuserar och komprimerar resonemangen.

Exempel 2:

Laila Barkefors

Gallret och stjärnan – Allan Petterssons väg genom Barfotasånger till Symfoni.

Avhandlingen består av över 400 sidor. Framställningen är en bok utan klingande musikexempel men med tydliga referenser till musik i form av avbildade notexempel.

Laila Barkefors' arbete är genomfört helt inom den rent musikvetenskapliga sfären och är i sitt upplägg ett perfekt exempel på krav på forskningsfrågor, metodkapitel, referenser, forskande process och bidragande till en ackumulerad kunskap.

Exempel 3:

Kim Hedås

Linjer. Musikens rörelser – komposition i förändring

Texten är omväxlande kritiskt reflekterande och subjektivt poetisk. Här finns naturligtvis en problematik då det gäller anpassningen till det gängse vetenskapliga samhället och dess underförstådda presentationsmodeller i skrift. I bådas fall relaterar texten till klingande artefakter, men textens natur blir klart annorlunda och framställs både textligt poetiskt och grafiskt illustrerande med orden som delar i ett slags visuellt konstverk. Denna typ av framställning ställer frågan om vetenskaplig kritik och opponentens roll på sin spets. Hur kritiserar man ett konstverk i disputationens form? Eftersom detta är ett enormt stort problemkomplex har kritiken vid disputationerna inom den konstnärliga forskarutbildningen väldigt ofta tagit sin utgångspunkt i den kritiskt resonerande texten. Oftast tenderar den konstnärliga

gestaltningen att lämnas därhän vid den akademiska diskussionen. Här ligger kanske en av den konstnärligt gestaltande musikforskningens stora utmaningar inför framtiden.

Texten och den konstnärliga gestaltningen

En central del i de konstnärliga forskningsprojekten utgörs av texten/orden. Är orden enbart en förklarande del, omgivande det som är det centrala (den konstnärliga gestaltningen kanske)? Eller är det orden som utgör själva manifestationen av resultatet? Är orden det enda sättet att utforma en reflektion eller kan de konstnärliga projekten rentav vara självreflekterande och låta den konstnärliga gestaltningen utgöra själva reflektionen – i ordlös gestalt? Här kan man ana ett enormt komplex av frågeställningar som berör den konstnärliga forskningens framtid. Ett spektrum från, å ena sidan, den syn på konstnärlig forskning som menar att en komposition, en tavla, en installation etc. i sig kan utgöra själva forskningsprojektet (utan en kapp av ord) till en syn, å andra sidan, där projektet för sin vetenskaplighets skull kräver ord, placerade och strukturerade innanför de ramar som etablerats inom det vetenskapliga samhället (med referenshänvisningar, fotnotsapparat, problemformuleringar, metodbeskrivningar etc.) Vi kan här välja olika vägar. Frågan är om fältet tål en pluralistiskt tillåtande syn där hela detta skisserade spektrum rymms? I så fall kanske det känsligaste och mest kontroversiella i detta avseende utgörs av följande frågeställning:

Texten – kan man tänka sig ett konstnärligt forskningsarbete utan en reflekterande text? Vad skiljer i så fall den konstnärliga forskningen från en vanlig konsert, en komposition, en improvisation etc...?

Efter att ha konfronterats med diametralt motsatta synsätt på detta område är min konklusion följande:

Ett tillåtande, pluralistiskt synsätt är nödvändigt, inte minst vid uppbyggnaden av ett relativt nytt forskningsfält. De ”goda” och ”dåliga” exemplen får avgöra den framtida inriktningen, men att snäva in och sönderdefiniera redan på detta stadium skulle förmodligen låsa utvecklingen och lämna fältet fritt för ett maktspel och för positioneringar av sällan skådat slag. Dock skulle jag vilja göra följande tillägg:

Fältet bör rymma möjligheter att, enligt ovan, låta den konstnärliga gestaltningen finnas i olika delar av forskningsprocessen och på så vis tillåtas få olika roller i olika typer av konstnärliga forskningsprojekt. Den textliga framställningens olika roller bör klargöras och texten bör ges möjlighet att ibland utgöra ett poetiskt/subjektivt/konstnärligt avtryck medan den i andra sammanhang följer de gängse krav på forskningsmässighet, problemformulering och reflekterande resonemang som krävs inom ramen för ett arbete som definieras som forskning.

Skillnaden mellan konstnärligt utvecklingsarbete (KU) och konstnärlig forskning bör på sikt bibehållas och tydliggöras. Det konstnärliga fältet behöver en arena där utveckling kan äga rum utan den så småningom i framtiden etablerade synen på metoder etc. inom den konstnärliga forskningen. Om KU och konstnärlig forskning får beteckna samma sak kommer vi att förlora något väsentligt i fråga om flexibilitet, trovärdighet och kreativa handlingsutrymmen. I takt med att det konstnärliga fältet etablerar tydligare traditioner i fråga om metoder, dokumentation, forskningsfrågor etc. blir det allt viktigare att slå vakt om KU-fältets konstnärliga frihet i relation till etablerade principer och metoder.

Kan konstnärlig forskning producera dålig konst (men verktyg för framställande av bra konst)...? Om den konstnärliga gestaltningen används som undersökningsverktyg i en forskningsprocess utgör den ju inte ett resultat. Kanske syftar projektet till att frambringa verktyg som andra sedan använder för att frambringa nya konstnärliga gestaltningar i andra projekt där dessa i stället utgör "resultat" av processen. Då kan det i det första fallet faktiskt innebära att svaret på frågan blir ja – men att detta ja måste förtydligas enligt ovanstående.

Kan det finnas forskning inom det konstnärliga forskningsfältet som inte är konstnärligt gestaltande (eller som är det men på en icke alltför högt definierad nivå), men som tillhandahåller verktyg för gestaltningen, t. ex. teori som verktyg inom musikalisk gestaltning, som ett gränsområde inom konstnärlig forskning? Det är min mening att ett öppet, pluralistiskt, tillåtande synsätt på fältets forskningspotential också borde göra detta möjligt.

Problem och sammanfattning

Textens olika roller inom ovanstående discipliner väcker frågor om konstnärlig identitet och trovärdighet respektive vetenskaplighet och akademisk vederhäftighet. Här berörs debatten om "akademisering" av den konstnärliga forskningen och konsekvenserna av denna debatt i fråga om den textliga framställningen plats och funktion inom konstnärligt gestaltande musikforskning.

Texten i den musikvetenskapliga framställningen underkastar sig de krav på vetenskaplig kredibilitet, korrekt hanterande av frågeställningar, av metod och process, av konklusioner och av referenser och relation till tidigare forskning på området. Den ansluter sig till de gängse kraven på delaktighet i en kollektiv kunskapsprocess där den ackumulerade kunskapen bidrar på en offentlig arena.

Hur är det då med den konstnärliga forskningens framställning av text?

Texten pendlar i flera av exemplen inom området mellan att å ena sidan vara en vetenskapligt reflekterande, kritiskt hållen text och att å andra sidan vara en poetisk och självreflekterande (ibland introspektiv och rent av privat) text. Den textliga framställningen byter då roller – ibland är den en del av eller utgör själva konstverket, ibland är den en kritiskt hållen reflekterande text som uppfyller alla gängse krav på problemformulering, metoddiskussion, relation till tidigare forskning etc.

Det är i spännvidden mellan dessa båda förhållningssätt som en av den konstnärligt gestaltande musikforskningens utmaningar ligger idag. Vad är skillnaden mellan konstnärlig forskning och konstnärligt utvecklingsarbete? Vilken roll har texten i detta? Om man inte tar ett generellt grepp om denna frågeställning riskerar den konstnärligt gestaltande forskningen att tappa i trovärdighet, både inom konstsamhället och inom den akademiska världen. Den konstnärliga respektive vetenskapliga trovärdigheten är avhängig av ett genomlysande av frågeställningen om det retoriska anslaget i den textliga framställningen och av en analys av textens funktion inom områdets olika typer av discipliner.

När den konstnärligt gestaltande forskningen försöker finna sin plats inom akademien uttrycks det ofta farhågor inför begreppet "akademisering". Det finns en rädsla för att den konstnärliga forskningen ska "akademiseras". Begreppet "akademisk" uppfattas då som något fyrkantigt och stelt eller också hakar man på sportjournalisternas ständiga upprepande av terminologin "akademisk" som synonym med något helt annat: När något upplevs som

synnerligen oviktigt säger man: "Det är bara av akademiskt intresse". För mig står dock termen akademisk för reflekterande hållning, kritiskt förhållningssätt, kollektiv kunskapsbildning m.m. Därför känns det viktigt att återerövra termen och faktiskt låta den beteckna just detta i stället.

Begreppet retorik hamnar också ofta i vanrykte. I media och dagligt språkbruk hör man ofta ett slarvigt avfärdande av en verbal framställning i termer av "det är ju bara retorik"; som om det vore något oviktigt och enbart utgjorde en tom struktur – ett verbalt flöde utan verkligt innehåll. Inget kunde vara mera fel. Retorikens och talekonstens plats är och kommer alltid att vara central. För det konstnärliga forskningsfältets del är det avgörande att på allvar gå i närkamp med frågor om retorikens uppgift, den textliga framställningens roll och relationen mellan reflekterande text å ena sidan och konstnärlig gestaltning å andra sidan. I arbetet med denna framställning har det för mig visat sig allt tydligare att det i detta specifika område återfinns viktiga nycklar som är applicerbara på det konstnärliga forskningsområdet.

Referenser

- Bania, M. (2008), "Sweetenings" and "babylonish gabble": *flute vibrato and articulation of fast passages in the 18th and 19th centuries*. Göteborg: Art monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Barkefors, L. (1995), *Gallret och stjärnan: Allan Petterssons väg genom barfotasånger till symfoni*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet.
- Ekström, C. (2007), *Gör dig en sång uti mitt bröst*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet.
- Fridell, I (2009), *Talk on musical interpretation: Visual tools for perceived dynamics and points of gravity*. Malmö: Musikhögskolan i Malmö, Lunds universitet.
- Grave-Müller (2007), *Tungens figur paa vinden: Om fransk och italiensk praxis av tungstavelser för blockflöjt och andra träblåsinstrument runt 1680–1750*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet.
- Hannula, M & Suoranta, J. & Vadén, T. (2005), *Artistic research. Theories, methods and practices*. Göteborg: Art Monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Harmoncourt, N. (1982), *Musik als Klangrede. Wege zu einem neuen Musikverständnis*. Salzburg: Bärenreiter.
- Hedås, K. (2013), *Musikens rörelser – komposition i förändring*. Göteborg: Art Monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Johansson, K (2008), *Organ improvisation – activity, action and rhetorical practice*. Malmö: Musikhögskolan i Malmö, Lunds universitet.
- Konstnärliga fakulteten, Forskning, Göteborgs universitet [Hemsida]: www.konst.gu.se. 2010-06-21, kl 11.11
- Kristersson, S. (2010), *Sångaren på den tomma spelplatsen – en poetik. Att gestalta Gilgamesheposet och sånger av John Dowland och Evert Taube*. Göteborg: Art Monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Landgren, J. (1997), *Music – moment – message. Interpretive, improvisational, and ideological aspects of Petr Eben's organ works*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet.
- Landgren, J (2011), "Forskning genom interpretation". *Form och färdriktning*. Strategiska frågor för den konstnärliga forskningen, [red. Torbjörn Lind]. Vetenskapsrådet Årsbok KFoU. Stockholm 2011.
- Landgren, J. (2002), *Improvisatoriska strategier*. Göteborg: Högskolan för scen och musik, Göteborgs universitet.

- Nelson, K. (2007), *Improvisation and pedagogy through Heinrich Scheidemann's magnificent settings*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet.
- Piltz, A. 2008, *Medeltidens lärda värld*. Lund: Skellefteå: Artos Norma bokförlag.
- Sandell, S. (2011), *På insidan av tystnaden – en undersökning*. Göteborg: Art Monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Schiager, H. (2008), *Orgelkomponisten Gustav Merkel*. Oslo: NMH-publikasjoner.
- Stenström, H. (2009), *Free ensemble improvisation*. Göteborg: Art monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Tandberg, S E. (2008), *Imagination, form, movement and sound: Studies in musical improvisation*. Göteborg: Art monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Tykesson, A. (2009), *Musik som handling. Verkanalys, interpretation och musikalisk gestaltning. Med ett studium av Anders Eliassons Quartetto d'Archi*. Göteborg: Art monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Vikøren, V. (2007), *Studier omkring artikulasjon i tysk romantisk orgelmusikk, 1800–1850. Med et tillegg om registreringspraksis*. Göteborg: Art monitor, Konstnärliga fakulteten, Göteborgs universitet.
- Weman Ericsson L. (2008), *Världens skridskotystnad före Bach: historiskt informerad uppförandepraxis ur ett kontextuellt musikontologiskt perspektiv, belyst genom en fallstudie av Sonat i E-dur, BWV 1035, av J S Bach*. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Lars Engwall

Ekonomernas retorik

Abstract

This paper presents an analysis of the way research in business administration and economics has been presented in Sweden since the end of the 19th century onwards. It shows that in both fields presentation has changed in terms of (1) focus, (2) way of expression, (3) form and (4) language. There has thus been a change in focus of the scientific work from practical problems to theoretical approaches. In terms of the way of expression there has been a clear move from the earlier use of prose only to formalization. At the same time there has been a change in the form of presentation from the writing of monographs to the publishing of journal articles and a transition of the language chosen from primarily Swedish to English. All these tendencies can be said to be more pronounced among economists than among their colleagues in business administration.

Nyckelord: företagsekonomi, nationalekonomi, avhandlingar, tidskrifter, språk, forskning

Inledning

Vid olympiaden i Berlin 1936 förlorade det svenska fotbollslandslaget mot det japanska med 3–2. Radioreportern Sven Jerring var på plats och gjorde ett klassiskt referat (Franzén, 1988, s. 236) och sedan dess har uttrycket ”Japaner, japaner, överallt japaner” blivit bevingat. Med en likartad formulering hör man i dag i olika sammanhang formuleringen: ”Ekonomer, ekonomer, överallt ekonomer”. Det finns också ett visst fog för detta. Ekonomerna har under det senaste århundrandet ökat i stor omfattning. Det som vid starten för Handelshögskolan i Stockholm 1909 var en blygsam utbildning med betydande svårigheter att rekrytera såväl lärare som studenter, är i dag ett dominerande inslag i svensk högre utbildning (Brunsson, 2012, s. 85). På samma sätt ser det ut i resten av världen. Samtidigt har också ekonomiska resonemang och ekonomiska nyheter kommit att ta en allt större plats i samhället och inte minst i media (Grafström, 2006). I den svenska debatten kan man regelbundet se akademiska ekonomer som Assar Lindbeck, Lars Calmfors och Lars E. O. Svensson men också bankekonomer som Nordbankens Annika Winsth och SE-bankens Klas Eklund liksom förstås finansministern Anders Borg. Även om dessa får en framträdande plats kan de sägas vara toppen av isberg. Ekonomerna i Sverige är så många fler. De företräder också ett flertal olika ämnen. De är med Nationalencyklopedins definitioner:

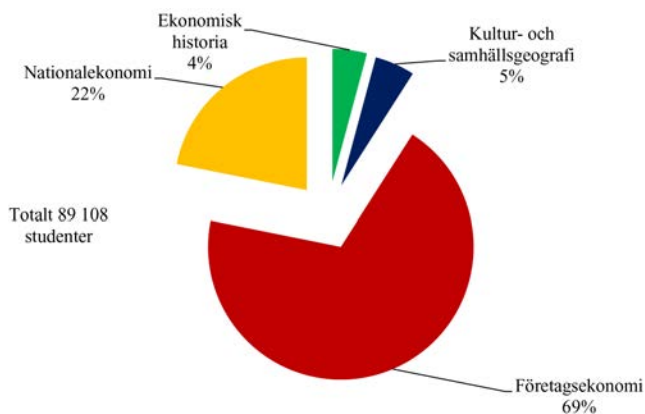
Ekonomisk geografi: Det vetenskapliga studiet av människans hushållning med jordens resurser.

Ekonomisk historia: Studiet av ekonomisk förändring eller stagnation i förfluten tid.

Företagsekonomi: Studier av företag med syfte att höja kunskapsnivån om företags förutsättningar och villkor samt deras verksamheter.

Nationalekonomi: Studier av hur ett samhälle använder sina resurser och vilka effekter ekonomisk-politiska åtgärder ger upphov till; studerar det ekonomiska livet i större skala.

Inom de ekonomiska utbildningarna i Sverige dominerar de två sistnämnda ämnena och i synnerhet företagsekonomi (Figur 1). Under läsåret 2010/2011 fanns i landet totalt 89 108

Figur 1. Ekonomistudenter i Sverige läsåret 2010/2011.

ekonomistudenter. Av dessa läste 69 % företagsekonomi, 22 % nationalekonomi, medan de båda övriga ekonomiämnena tillsammans svarade för knappt 10 %. Mot denna bakgrund kan det vara motiverat vid en analys av ekonomernas retorik som den kommer till uttryck i vetenskapliga framställningar att fokusera på företagsekonomer och nationalekonomer. Detta kommer här att ske genom en analys av den svenska utvecklingen för dels avhandlingar dels vetenskapliga tidskrifter. Till skillnad från Donald (numer Deirdre) McCloskey (1983 och 1985), som fokuserat på nationalekonomers retorik internationellt, kommer således framställningen här att jämföra de två nämnda ekonomiska ämnena och att fokusera på den svenska utvecklingen. Den senare avspeglar dock relativt väl de tendenser som man ser i andra länder.

Avhandlingar

Nationalekonomi

Den första avhandlingen i nationalekonomi i Sverige lades fram vid Uppsala universitet 1895 av Knut Wicksell. Det var en relativt tunn skrift på tyska med titeln *Von Lehre der Steuerincidenz*. Framställning var i huvudsak på prosa med några få algebraiska inslag i appendix. Wicksell följdes av ytterligare en avhandling på tyska i Lund år 1899: Johan Christopher Lembkes *Ueber einige Bestimmungsgründe des Arbeitslohnes*. De följande avhandlingarna kom sedan huvudsakligen att ha svenska som språk med några undantag. Det var två vid Lunds universitet: Erik Lindahls *Die Gerechtigkeit der Besteuerung. Eine Analyse der Steuerprinzipien auf Grundlage der Grenznutzentheorie* 1919 och Gustaf Åkermans *Realkapital und Kapitalzins* 1923. De följdes av Margit Cassels *Die Gemeinwirtschaft. Ihre Stellung und Notwendigkeit in der Tauschwirtschaft* 1925 och Tord Palanders *Beiträge zur Standortstheorie* 1935, båda vid Stockholms högskola. Totalt blev därmed antalet nationalekonomiska avhandlingar på tyska endast sex (Engwall, 1992, Appendix D).

Före Palanders disputation hade den första avhandlingen på engelska *A Study of Interest Rates* försvarats 1929 vid Stockholms högskola av sedermera statsrådet Karin Kock. Hon fick flera efterföljare med engelska som avhandlingsspråk men under lång tid var svenskan

det dominerande språket i nationalekonomiska avhandlingar. Antalet avhandlingar i nationalekonomi var några stycken per år, vilket innebar att antalet doktorer i nationalekonomi 1950 var 39, 1960 var de 56 och 1970 hade de hunnit bli 76. Införandet av den nya doktors-examen 1969 medförde att antalet steg betydligt och i slutet av 1980-talet var antalet 289. (Engwall, 1992, Appendix D).

Även om antalet avhandlingar efter införandet av den nya doktorsexamen steg snabbare än tidigare var de fortfarande huvudsakligen monografier med stora inslag av prosa. När så forskningsrådet för humaniora och samhällsvetenskap (HSFR) genomförde en utvärdering av svensk ekonomisk forskning (Engwall, 1992), påpekade de utländska utvärderarna Avinash Dixit från Princeton, Seppo Honkapohja från Helsingfors och Robert Solow från MIT att detta vara en ordning som borde förändras. De skrev i sin rapport (Engwall, 1992, s. 168):

A Ph.D. thesis is intended to serve as an apprenticeship in research. Therefore its substance and format should follow the professional practice in the subject. In economics most research results are communicated to the profession in the form of journal articles. A century ago the main mode of publication was the book or the monograph. The transition to articles became noticeable after the Second World War, and is essentially complete now. Doctoral theses in the United States and in many other countries have quite properly followed this change, and consist of a number of essays that do not even have to be tied together by a common theme. In Sweden, too many theses continue to be written in the monograph or magnum opus form, despite an attempt made twenty years ago to change the system.

Detta uttalande hade en stark effekt på den nationalekonomiska forskarutbildningen. Professorerna i ämnet kom överens om att följa utvärderarnas råd, vilket har inneburit att sammanläggningsavhandlingen blivit standard inom nationalekonomi. Detta kan illustreras av en avhandling som lades fram på den nationalekonomiska institutionen i Uppsala hösten 2013: Jonas Kolsruds *Insuring against Unemployment*. Som framgår av Figur 2 består denna avhandling av tre uppsatser på engelska, som i betydande utsträckning använder matematik i argumentationen. Förändringen från Knut Wicksells avhandling 1895 är uppenbar.

Contents	
Introduction	1
Essay 1. Optimal Mixed Public-Private Unemployment Insurance	7
1. Introduction	7
2. A Model with Public and Private UI	9
3. Empirical Application: Union Provided UI	22
4. Empirical Results	27
5. Calibrated Effects of Union Provided UI	31
6. Concluding Remarks	34
References	36
Appendix	39
Essay 2. Consumption Smoothing During Unemployment	53
1. Introduction	53
2. Theory	55
3. Data and Institutions	60
4. Wealth Holdings Among the Unemployed	62
5. Asset Use and UI Generosity	66
6. Robustness Tests	74
7. Conclusions	77
References	79
Appendix	81
Essay 3. Precaution and Risk Aversion: Decomposing the Effect of Unemployment Benefits on Saving	87
1. Introduction	87
2. Empirical Literature on Precautionary Saving	89
3. Theoretical Framework	93
4. Empirical Strategy	95
5. Empirical Results	101
6. Concluding Remarks	109
References	110
Appendix	113

Use (A1.4) to solve for db/dz :

$$\frac{db}{dz} = - \frac{\left(\Psi_{\varphi} \frac{d\varphi}{dz} + \Psi_{\varphi z} \frac{d(\varphi z)}{dz} + \Psi_{\varphi \pi} \frac{d\pi}{dz} \right)}{\Psi_{\varphi}}$$

and

$$\text{sign} \left(\frac{db}{dz} \right) = \text{sign} \left(\Psi_{\varphi} \frac{d\varphi}{dz} + \Psi_{\varphi z} \frac{d(\varphi z)}{dz} + \Psi_{\varphi \pi} \frac{d\pi}{dz} \right). \quad (A1.5)$$

To determine the sign of db/dz , consider the first two partial derivatives on the right-hand side of (A1.5) and divide by $d\varphi/dz > 0$:

$$\frac{\Psi_{\varphi} \frac{d\varphi}{dz} + \Psi_{\varphi z} \frac{d(\varphi z)}{dz}}{d\varphi/dz} = E[u'] - E[v'] \left[1 + \frac{1}{(1-\varphi)^2} \varepsilon_{h,\varphi} \right]. \quad (A1.6)$$

Divide (A1.6) by $E[v']$:

$$\frac{\Psi_{\varphi} + \Psi_{\varphi z} \frac{d(\varphi z)}{d\varphi}}{(d\varphi/dz) E[v']} = \frac{E[u']}{E[v']} - 1 - \frac{1}{(1-\varphi)^2} \varepsilon_{h,\varphi} \geq 0 \quad (A1.7)$$

and use that the condition for optimal insurance is written as:

$$\frac{E[u']}{E[v']} - 1 + \frac{1}{1-\varphi} \varepsilon_{h,\varphi} = 0. \quad (A1.8)$$

Since $(1-\varphi)^2 < 1-\varphi$, (A1.7) is negative, and I have that $db/dz < 0$. With $dE[v']/dz > 0$:

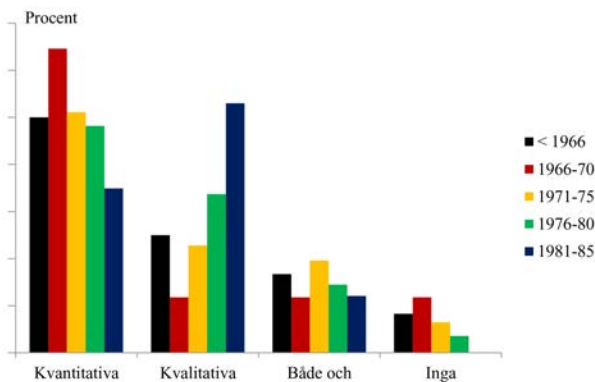
$$\frac{db}{dz} < 0$$

Figur 2. En svensk avhandling i nationalekonomi höstterminen 2013.

Företagsekonomi

Den första avhandlingen i företagsekonomi lades fram vid Handelshögskolan i Göteborg av Nils Västhagen 1950. Hans kollega, sedermera professorn i företagsekonomi Folke Kristensson, hade disputerat redan fyra år tidigare på Handelshögskolan i Stockholm, men hans *Studier i svenska textila industriers struktur* försvarades i nationalekonomi. Västhagen blev därmed den förste företagsekonomiske doktorn med sin *Inkomst- och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring*. Det var ett monumentalt verk på 669 sidor. Framställningen var en prosa kryddad med några illustrationer i form av s.k. T-konton.

Fram till 1985 fick Nils Västhagen 269 efterföljare som doktorer i företagsekonomi. I en analys av deras avhandlingar baserad på en enkät till författarna kunde det konstateras att företagsekonomen under senare delen av 1960-talet använde sig av kvantitativa analyser i betydande utsträckning. Därefter har företagsekonomen i ökad omfattning kommit att använda sig av kvalitativa metoder (Figur 3).

Figur 3. Företagsekonomens analysmetoder 1950-1985.

Även om företagsekonomen inte fått motsvarande budskap om avhandlingarnas format så har ämnet utan tvekan påverkats mot förändring. En viktig faktor i sammanhanget är förstås att de flesta fakulteter numer fördelar resurser med beaktande av prestationer. En annan faktor av betydelse är att studiestödet inom forskarutbildningarna har stramats upp. Att under lång tid arbeta med sitt *magnum opus* har blivit mycket svårare än tidigare.

Påverkan från närliggande ämnen, framför allt nationalekonomi och psykologi, innebär att sammanläggningsavhandlingar blivit vanligare även inom företagsekonomi. Fortfarande finns dock också monografier. Denna öppenhet för båda framställningsformerna kan illustreras av två avhandlingar i företagsekonomi under våren 2013 i Uppsala (Figur 4): Anna Tyllströms *Legitimacy for Sale* och Oskar Persson Ridells *Who is the Active Consumer?* I det första fallet är det fråga om en monografi och i det andra en sammanläggning av fyra uppsatser. Gemensamt för dem är att framställningsspråket är engelska, vilket numer gäller alla avhandlingar vid Uppsala universitet i företagsekonomi och nationalekonomi (Figur 5). Detta är en utveckling som pågått sedan början av 1970-talet. Fram till 1990 hade båda ämnena ungefär hälften av avhandlingarna på engelska, men därefter övergick national-

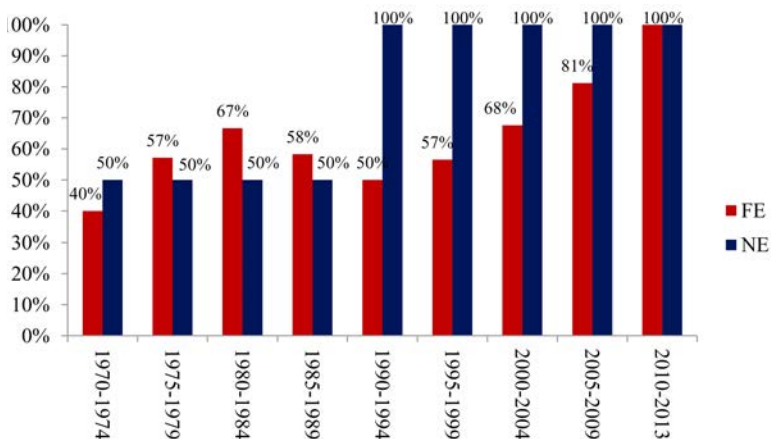
Sedan 1985 har antalet svenska avhandlingar i företagsekonomi tillväxt kraftigt. Medan det under perioden 1950–1985 producerades 270 doktorer, var motsvarande siffra 747 för perioden 1986–2007. Totalt var således vid utgången av 2007 antalet svenska företagsekonomiska doktorer 1 016 (Engwall, 2009, s. 207). Med motsvarande disputationstakt kan antalet vid slutet av 2013 uppskattas till över 1 200, sannolikt fler.

Chapter 5. Analyzing Categorization over Time	111
Development of the Label.....	111
Development of Denotations	115
Development of Connotations	119
Development of Category Boundaries	121
Contributions to Market Categorization Theory	123
EMPIRICAL PART II Category Construction in Practice	129
Chapter 6. PR Consultancy Discourse.....	133
Step 1: Identifying Typologies	134
Step 2: Narrative Structure – a Standard Story Emerges.....	136
Step 3: Vocabularies and Discourses – “Be ‘non-commercial!’”.....	141
Analyzing Consultancy Texts: Commodification Through Non-Commodification.....	144
Chapter 7. In the Field of PR Consultancy.....	151
Case 1: “The Independent Denim Expert”.....	151
Case 2: Almedalen – Lobbying for Bio Fuel	165
Identifying Product Mechanisms: Visibilization and Amalgamation.....	191
Chapter 8. Legitimizing a Market for Legitimacy.....	199
Theoretical Contribution: Categorization in Professional Service Markets	202

This thesis is based on the following papers, which are referred to in the text by their Roman numerals.	
I	Persson Ridell, O., (2012) Newbies, Followers and Veterans: Narratives about the becoming of knowledgeable consumer community members.
II	Persson Ridell, O., Teigland, R., (2013) Facilitating knowledge sharing between consumer communities and hosting firms: Expanding the solution space to a virtual innovation platform. Submitted to <i>Technovation</i>
III	Gidhagen, M., Persson Ridell, O., Sörhammar, D., (2011) The orchestrating firm: Value creation in the video game industry. Published in <i>Managing Service Quality</i>
IV	Kowalkowski, C., Persson Ridell, O., Røndell J., Sörhammar, D., (2012) The co-creative practice of forming a value proposition. Published in <i>Journal of Marketing Management</i>

Figur 4. Två doktorsavhandlingar i företagsekonomi i Uppsala våren 2013.

ekonomerna i Uppsala, sannolikt beroende på den ovan nämnda utvärderingen, helt till engelsk publicering. Företagsekonomerna i Uppsala har successivt ökat andelen avhandlingar på engelska så att alla avhandlingar under åren 2010–2013 var avhandlingar på engelska. Så långt som till 100 % har dock inte alla institutioner i landet gått. Företagsekonomiska avhandlingar på svenska förekommer således fortfarande.

Figur 5. Andel företags- och nationalekonomiska avhandlingar på engelska vid Uppsala universitet. Källa: Bearbetning av uppgifter på institutionernas hemsidor.

Tidskrifter

Nationalekonomi

Den första svenska nationalekonomiska tidskriften var *Ekonomisk tidskrift*. Den grundades 1899 av Uppsalaprofessorn David Davidson och behandlade aktuella ekonomiska problem.

Exempel på detta från det första numret är Gustav Sundbärgs ”Några ekonomiska data från de senaste åren, särskildt åren 1896 och 1897” samt David Davidsons ”Riksbankens sedelutgivningsrätt”. Framställningen är på prosa och på svenska. Så skulle det i stor utsträckning förbli till 1965, då *Ekonomisk tidskrift* blev *The Swedish Journal of Economics* och elva år senare *The Scandinavian Journal of Economics*. Därmed kan man se en utveckling som är likartad den rörande de nationalekonomiska avhandlingarna. Men det är inte bara språket som förändras från svenska till engelska. Nationalekonomerna har också alltmer övergivit prosan till förmån för andra sätt att argumentera. I huvudsak kan man se fyra typansatser för att övertyga i nationalekonomiska artiklar, något som kan illustreras av några artiklar från majnumret 2013 av *The Scandinavian Journal of Economics*:

- Matematiska bevis
- Statistisk analys
- Experiment
- Spelteori

Den första ansatsen innebär att man under vissa antaganden med hjälp av matematik visar konsekvenser av olika slag i olika system eller förändringar i system. Antagandena avser ofta förutsättningarna för individers handlande i valsituationer, framför allt hur de reagerar på olika incitament. Ett exempel är uppsatsen ”The Political Economy of Clientism” av James A. Robinson och Thierry Verdier (Figur 6). I denna analyserar de

teoretiskt effektivitetsförluster i samhällsekonomin då politiker i sina kampanjer utlovar arbeten för sina väljare.

Den andra ansatsen består i att den nationalekonomiske forskaren med hjälp av statistiska metoder testat olika samband mellan beroende och oberoende variabler. Dessa förväntade samband bygger i allmänhet på tidigare forskning och på logiska resonemang rörande ekonomiska aktörers reaktioner på förändringar. Ett exempel är uppsatsen ”How Do Multiproduct Exporters React to a Change in Trade Costs?” av Antione Berthou och Lionel Fontagné (Figur 7). I allmän-

Simplifying, this probability is

$$P^P(I, P^e) = \Pr \left\{ \theta \geq \frac{-\lambda_1 s_1 [w_1^P - \psi(\varepsilon) - \alpha Ay(I)] P^e}{\sum_g \lambda_g s_g} \right\}$$

$$= \frac{1}{2} + h \lambda_1 s_1 [w_1^P - \psi(\varepsilon) - \alpha Ay(I)] P^e,$$

with $\sum_g \lambda_g s_g = 1$ again. The only difference here is the presence of P^e . The probability that the patron wins the election now depends on the expected probability that he wins because of the way this enters the incentive constraint.

Figur 6. Exempel på matematiska bevis i nationalekonomi.

Table 4. *Effects of the euro interacted with productivity before 1999*

Treatment group	Members of euro area				
Control group	EU15 non-euro area				
Dependent variable	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	T_{jft}	N_{jft}	\bar{x}_{jft} All products	\bar{x}_{jft} Products exported before 1999	X_{jft}
Euro99_{jft} × TFP_{Q1}	0.022 (0.049)	-0.002 (0.007)	0.037 (0.029)	0.029 (0.032)	0.035 (0.034)
Euro99_{jft} × TFP_{Q2}	-0.009 (0.049)	0.006 (0.006)	0.042 (0.027)	0.055* (0.032)	0.049 (0.031)

Figur 7. Exempel på statistisk analys inom nationalekonomi.

Table 4. *Productivity measured as number of letters folded per minute*

Treatment	Full sample			Truncated sample		
	No.	Mean	Median	No.	Mean	Median
Reference	60	2.28	2.13	48	2.20	2.13
25 percent tax	36	2.69	2.40	28	2.66	2.40
50 percent tax	31	2.60	2.79	25	2.62	2.79

Figur 8.
Exempel på experimentansatsen inom nationalekonomin.

het baseras denna typ av artiklar på användningen av publikt tillgängliga databaser och sällan på eget insamlat material.

Den tredje ansatsen innebär däremot att resonemangen underbyggs med resultaten från egna empiriska undersökningar av mänskligt beteende med hjälp av olika slag av försök i laboratoriemiljö. Liksom i psykologisk forskning är det vanligt att använda studenter som försökspersoner. I viss utsträckning förekommer också s.k. naturliga experiment eller kvasi-experiment d.v.s. studier av effekter av förändringar som genomförts i ekonomiska system. Även vid experimentansatsen är statistiska metoder viktiga för att undersöka förmodade samband mellan olika variabler. Experimentansatsen kan illustreras av en uppsats av en tysk forskargrupp med Martin Fochman i spetsen med titeln "Net Wage Illusion in a Real-Effort Experiment" (Figur 8).

Den fjärde ansatsen slutligen ligger nära experimentansatsen och baseras på den teori som lanserades efter andra världskriget av John von Neumann och Oskar Morgenstern i boken *Theory of Games and Economic Behavior* (Von Neumann & Morgenstern, 1944). Teorin, som ett antal gånger har uppmärksammats genom Sveriges Riksbanks pris till Alfred Nobels minne, används för analysera beteenden hos aktörer med motstridiga intressen. Ett

exempel från majnumret av *The Scandinavian Journal of Economics* är "Truth, Trust and Sanctions: On Institutional Selection in Sender-Receiver Games" av Ronald Peeters, Marc Vorsatz och Markus Walzl (Figur 9). Som synes präglas även spelteorin av betydande formalisering.

Av de fyra exemplen framgår klart att det internationella inslaget i *The Scandinavian Journal of Economics* är betydande. Detta är inte heller onaturligt, eftersom tidsskriften numer i stor ut-

Table 3. *Average truth-telling rates for the overall population*

	Sanction-free institution		Sanctioning institution	
Random assignment phase	54 percent (0.0209) [0.2643]	[0.0517]	58 percent (0.0105) [0.4168]	
Selection phase	55 percent (0.0105)	[0.1355]	62 percent (0.0708)	

Proof of Proposition 1

Fix $\lambda \in [0, \infty)$. For the sender,

$$p = \frac{e^{\lambda E[u(\text{truth})]}}{e^{\lambda E[u(\text{truth})]} + e^{\lambda E[u(\text{lie})]}} = \frac{1}{1 + e^{\lambda(E[u(\text{lie})] - E[u(\text{truth})])}}$$

Together with $E[u(\text{truth})] = q + 5(1 - q) = 5 - 4q$ and $E[u(\text{lie})] = 5q + (1 - q) - c = 1 + 4q - c$, this implies that

$$p = \frac{1}{1 + e^{\lambda(8q - 4 - c)}}$$

Figur 9. Exempel på spelteorianansatsen inom nationalekonomin.

sträckning attraherar utomnordiska skribenter. Så mycket som 80 procent av de 357 manuskript som inkom under 2012 hade författare från länder utanför Norden (Editor's Report, 2013). Liksom var fallet när det gäller avhandlingarna, kan man således även för tidskriftspubliceringen se en betydande förändring från det första numret av *Ekonomisk tidskrift*.

Företagsekonomi

Trots att företagsekonomi inte blev ett begrepp förrän 1933 fanns även dessförinnan företädare för ämnet. På handelshögskolorna i Stockholm och Göteborg kallades ämnet handelsteknik och var i stor utsträckning inriktat mot redovisningsfrågor. Samtidigt fanns också ett intresse för effektivisering i företag med inspiration från Frederick W. Taylors lansering av principer som kallades *scientific management* (Taylor, 1911). Mot den här bakgrunden startades 1919 tidskriften *Nordisk tidskrift i organisation*, som i sitt första nummer presenterade sig på följande sätt (s. 2):

De som vi särskilt hoppas får räkna på som medarbetare i tidskriften, äro tjänstemän inom olika affärsföretag i de nordiska länderna. Med den insikt om handelsstudiernas vikt och betydelse, som under de senare åren alltmera nåtts, och med det intresse för organisatoriska problem, som jämsides härmed väckts, måste ju de av tjänstemännen, som samtidigt med praktisk skolning äga kritisk blick och övad slutledningsförmåga som en främsta behållning av sina studier, vara särskilt lämpade för författarskap på de fält, som tidskriften vill odla.

Med andra ord: såväl de akademiskt skolade som de praktiskt skolade var välkomna med bidrag. En som hörsammade detta var Ruben Andersson, sedermera mer känd som Ruben Rausing, som i en artikel under det första utgivningsåret publicerade artikeln "Några synpunkter vid organiserandet av ett tidningsföretag" (Andersson, 1919). Hans slutsats i artikeln sammanfattar väl tidskriftens anda:

Besparing av produktivkrafterna, kapital och arbete, vid uppnående av ett givet resultat är ett tillämpande av den ekonomiska principen. Detta är utgångspunkten för allt ekonomiskt tänkande och handlande och är, som i början av denna uppsats framhållits, organisationens medel och mål.

Nordisk tidskrift i organisation blev dock inte långlivad. Redan 1922 lades den ned. Sex år senare fick den en efterföljare i *Tidskrift för Affärsekonomi*. I det första numret definierade professorn på Handelshögskolan i Stockholm Oskar Sillén ämnesområdet med artikeln "Affärsekonomi". Hans kollega i Göteborg Albert ter Vehn skrev om priskalkylationens beroende av sysselsättningsgraden, medan Silléns blivande professorskollega Gerhard Törnqvist behandlade varulagrets omsättningshastighet.

År 1933 förenklades tidskriftens namn till *Affärsekonomi*. Den utgavs fram till 1992 och under åren förekom en hel del artiklar av akademiskt verksamma företagsekonomer. Dessa kom dock att bli allt mer orienterade mot en internationell publicering och som en följd av detta startades 1985 tidskriften *The Scandinavian Journal of Management Studies*, som sedan 1988 fick det förkortade namnet *The Scandinavian Journal of Management*.

För tidskrifterna kan man således se samma utveckling som för avhandlingarna: en ökande tendens att publicera sig på det engelska språket för att nå ut till den större publik. Detta är inte unikt för de svenska företagsekonomerna. Den tyska tidskriften *Zeitschrift für Betriebswirtschaft* som grundades 1928 av den kände tyske företagsekitekten Fritz Schmidt i Frankfurt heter numer *Journal of Business Economics* och publicerar sedan början av 2013

endast artiklar på engelska. Franska företagsekonomer har inte gått lika långt, men har uppenbart ett dilemma, som jag visat i uppsatsen "Asterix in Disneyland" (Engwall, 1998), mellan att försvara det franska språket och att nå ut med sina forskningsresultat.

För företagsekonomernas framställningssätt kan man med hjälp av septembernumret 2013 av *The Scandinavian Journal of Management* exemplifiera fyra typfall när det gäller sättet att övertyga:

- Intervjustudier som citeras
- Textanalyser
- Statistiska tester
- Hypotesformuleringar

Den första ansatsen innebär att forskarna styrker sina resonemang med relativt omfattande utdrag från de intervjuer de genomfört under sina fältstudier. Detta är ett uttryck för samma tendenser bland tidskriftsartiklarna som för avhandlingarna, d.v.s. att den företagsekonomiska forskningen i betydande utsträckning bygger på kvalitativa data och analyser. Ett exempel på detta är uppsatsen "Like a Battalion of Tanks": A Critical Analysis of Stakeholder Management" av Sven Helin, Tommy Jensen och Johan Sandström. Som framgår av de indragna partierna i Figur 10 är används intervjuцитat i resultatredovisningen.

Medan den första ansatsen använder sig av det talade språket, är materialet i den andra ansatsen det skrivna språket som det används i olika dokument. Här kan det vara fråga om

many of them talk about it as deterioration. They ask "why are you changing" and we have to explain.

A regional manager argued that: "if we can explain our message, then it is easier to accomplish it", and continued by saying:

But you always have to be aware of and carefully check whether there are any external risks, or whatever you want to call them. Might any stakeholders be upset or have something to say? [...] Sometimes, if I am a bit open about this, when you face tough economic restrictions, for us out here in the production, the levels above us are very sensitive – they do not want anything to end up in the media. We usually say that "you have to understand that if we are rationalising it must show somewhere, it will be noticed somehow". There again, I have been to headquarters and been with the head of communications enough to understand that "well well, but the brand, how do we look after it?" It is a balancing act.

only as a means to get them to internalise and be loyal to what the corporation wants. An illusion of joint value creation is caused by widely diffused but systematically distorted information; the stakeholder is more or less manipulated. The evident power asymmetries in the two previous typifications are not as explicit here, although power through corporate hegemony is still very strong and effective, since confrontation from a stakeholder usually "appears irrational and ill-formed" (Deetz, 1995, p. 100).

In the following quote a regional manager explains why a stakeholder management characterised by this typification is regarded as valuable to the corporation:

What matters is how much media coverage comes out of it. [...] We always lose out against the "little" citizen. Even when we follow the instructions from the government, a 72-year-old lady says "oh, it is terrible" and that she will suffer from this. Who loses out then? Well, she does not.

Figur 10. Exempel på intervjuцитatansatsen inom företagsekonomi.

Table 1 Argumentation techniques and their application^a.

	Typical disclosure	Examples ^b
<i>Choice, presence, presentation</i>		
Choice of words	Expressions stating explicitly that somebody has been 'made redundant' replaced/covered/used interchangeably with other terms	The productivity was improved by the increased total volume and the <i>corrective measures</i> , which were used to adapt the capacity of packaging machinery manufacturing to better meet demand. (Elecster, 2005, p. 8)
Categorising	Categorising redundancies together with other routine management strategies/practices and, therefore, giving them the same status	StoraEnso Timber has also taken decisions to reduce production volumes and personnel at some other sawmills. <i>Other actions to improve productivity involve more efficient logistic solutions, reduction of fixed costs, and further fine-tuning of the organisation.</i> (StoraEnso, 2005, p. 24)
Presence	Reference to an element, which can be seen to represent ethics, duty or feeling	The lay-offs were largely carried out in September. In addition, <i>the pension plans, reassignments, and changes in job positions that were agreed, as well as expiring fixed-term jobs</i> will be enough to cover the need for a reduction in staff. (PKC-Group, 2005, p. 24)
Omission	Missing presentation of measures to help employees; lack of emotional language; omission of downsizing from CSR sections/ personnel sections	No disclosure

Figur 11. Exempel på textanalysansatsen inom företagsekonomi.

arkivmaterial men också olika slag av tryckta publikationer och numer även material från Internet. Ett exempel på detta är Taru Vuontisjärvis artikel ”Argumentation and Socially Questionable Business Practices: The Case of Employee Downsizing in Corporate Annual Reports” (Figur 11). I denna analyserar författaren texter i årsredovisningar för att visa hur företag behandlar kontroversiella frågor.

Den tredje ansatsen är densamma som en av nationalekonomernas ansatser, d.v.s. att med statistiska metoder testa olika hypoteser. Detta sätt att arbeta är i Sverige vanligare bland forskare inom redovisning, finansiering och marknadsföring, men har i framför allt nordamerikanska tidskrifter fått ett starkt genomslag över hela fältet. Ett exempel på hypotestestning från septembernumret av *The Scandinavian Journal of Management* är artikeln ”Earnings Sustainability, Economic Conditions and the Value Relevance of Accounting Information” av Leif Atle Beisland och Mattias Hamberg. (Figur 12).

Den fjärde ansatsen innebär att man utifrån tidigare litteratur och logiska resonemang formulerar ett antal hypoteser om hur olika faktorer påverkar centrala variabler. Som exempel kan anföras artikeln ”(How) Does Discretion Change over Time? A Contribution toward a Dynamic View of Managerial Discretion” av Thomas Hutzschenreuter och Ingo Kleindienst (Figur 13). I det aktuella fallet är det fråga om att försöka fastlägga hur olika personliga egenskaper, organisationsvariabler och kontextvariabler påverkar en VD:s bestämmanderätt.

Även när det gäller *The*

320 L.A. Beisland, M. Hamberg

Table 2 Industry differences in value relevance.

	<i>n</i>	<i>BV</i>	<i>E</i>	<i>SE</i>	<i>UE</i>	<i>DNEG × E</i>	<i>R</i> ²	<i>p</i> -Value
Panel A – Model (1)								
Traditional industries								
Average annual regressions	104	1.11	2.64				0.597	
Standard deviations		0.50	1.69				0.097	
Non-traditional industries								
Average annual regressions	49	1.88	1.32				0.455	
Standard deviations		0.70	2.90				0.199	
Full sample								
Average annual regressions	153	1.22	1.90				0.541	
Test on the equality of adjusted <i>R</i> ²								0.005
Test on the equality of the standard deviation of <i>R</i> ²								0.001
Panel B – Model (2)								
Traditional industries								
Average annual regressions	104	0.99	4.02		-4.82		0.612	
Standard deviations		0.54	2.38		3.56		0.094	
Non-traditional industries								
Average annual regressions	49	1.56	5.28		-3.89		0.565	
Standard deviations		0.84	5.67		13.84		0.225	
Full sample								
Average annual regressions	153	1.06	3.66		-5.50		0.578	
Test on the equality of adjusted <i>R</i> ²								0.380
Test on the equality of the standard deviation of <i>R</i> ²								0.000
Panel C – Model (3)								
Traditional industries								
Average annual regressions	104	0.94		4.09	2.02		0.614	
Standard deviations		0.62		2.79	1.51		0.080	
Non-traditional industries								
Average annual regressions	49	1.77		2.98	0.97		0.534	
Standard deviations		0.86		5.56	5.10		0.190	
Full sample								
Average annual regressions	153	1.10		3.53	1.52		0.567	
Standard deviations		0.64		2.87	1.57		0.082	

Figur 12. Exempel på statistiska tester inom företagsekonomi.

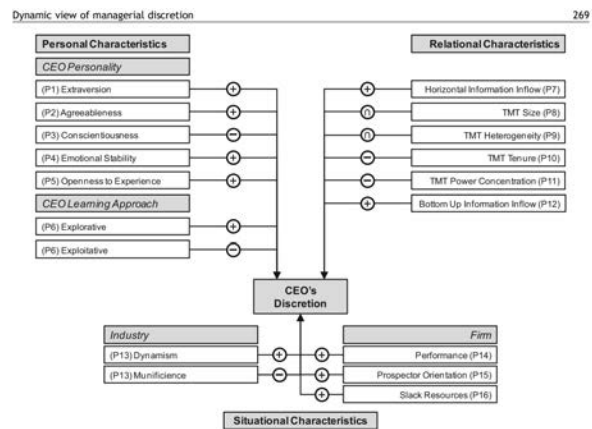

Figure 3 Proposed relationships in the dynamic view of managerial discretion.

Figur 13. Ett exempel på hypotesformuleringar inom företagsökonomi.

Scandinavian Journal of Management kan man konstatera en betydande internationalisering. De nordiska forskarna har dock i denna tidskrift fortfarande en betydligt större andel än vad som är fallet med deras kolleger inom nationalekonomi i *The Scandinavian Journal of Economics*.

Slutsatser

Resonemangen ovan kan sammanfattas genom peka på typiska drag inom nationalekonomisk och företagsekonomisk forskning med hänsyn till sex variabler (Figur 14):

- Fokus
- Teori
- Empiri
- Uttryckssätt
- Form
- Språk

	<i>Nationalekonomi</i>	<i>Företagsekonomi</i>
<i>Fokus</i>	Praktik → Teori	Praktik → Teori
<i>Teori</i>	Neoklassisk teori	Organisationsteori
<i>Empiri</i>	Kvantitativa databaser	Fältstudier
<i>Uttryckssätt</i>	Prosa → Matematik	Prosa och matematik
<i>Form</i>	Böcker → Artiklar	Böcker och artiklar
<i>Språk</i>	Svenska → Engelska	Svenska och engelska

Figur 14. En jämförelse mellan nationalekonomisk och företagsekonomisk forskningsretorik.

Det är uppenbart att både nationalekonomi och företagsekonomi allt mer har rört sig från praktiska problem till en ökad akademisering genom att utveckla och använda teorier. Ämnena skiljer sig dock beträffande de teoretiska grundvalarna. Medan nationalekonomi i huvudsak baseras på neoklassisk teori med antaganden om rationella aktörer med fullständig information, har företagsekonomen sedan 1960-talet alltmer kommit att basera sin forskning på organisationsteoretiska resonemang. De senare innebär att olika beteendevetenskapliga komplikationer införs i analysen. Därmed har ämnena också kommit att skilja sig beträffande sin empiri. Medan nationalekonomen i huvudsak använder sig av databaser som insamlats av andra, genomför företagsekonomen i stor utsträckning fältstudier i företag och andra organisationer. Som framgått ovan har därmed kvalitativa metoder fått en stark ställning inom företagsekonomin.

Skillnaderna i de teoretiska grundvalarna och empirin reflekteras också i de båda ämnenas uttrycks sätt. Medan nationalekonomer i mycket betydande utsträckning övergivit prosaframställningen för matematiken, kan man hos företagsekonomen finna inslag av både prosa och matematik. En liknande skillnad mellan ämnena gäller formen. Nationalekonomer har i huvudsak övergivit boken till förmån för artikeln. Även om företagsekonomen också rör sig i samma riktning förekommer publicering av monografier fortfarande bland dessa. Slutligen har nationalekonomerna i den vetenskapliga framställningen så gott som fullständigt övergått till engelska samtidigt som företagsekonomen presenterar sin forskning på båda språken. Tendensen förefaller dock klar även bland företagsekonomen mot ett större inslag av artiklar på engelska.

Tillsammans kan de ovan redovisade utvecklingarna inom de båda ekonomiämnena ses som en ökad anknytning till det vidare vetenskapssamhället, framför allt till idealen inom naturvetenskaper och livsvetenskaper. Med en metafor som jag använt i bok om företagsökonomi (Engwall, 2009) kan man säga att Merkurius (ekonomerna) allt mer har påverkats av och anammat Minervas (natur- och livsvetenskapernas) språk. I det sammanhanget har de ökande mätningarna och jämförelserna av publiceringsframgångar liksom rankingar haft stor betydelse. Därmed anstränger sig många forskare, inte bara i de ekonomiska ämnena, att finna ett lämpligt framställningssätt för att behaga tidskriftsredaktörer och manuskriptgranskare snarare än en bredare läsekrets. Detta kan tänkas leda till en ökad likriktning i den vetenskapliga retoriken, vilket naturligtvis inte är odelat positivt för den vetenskapliga utvecklingen.

Avslutningsvis bör förstås nämnas att ekonomer även i dag deltar i den allmänna debatten och försöker föra ut sina tankar till en vidare publik. De inledningsvis nämnda ekonomerna är exempel på detta, men även andra skulle kunna nämnas i sammanhanget. Ett forum för populärvetenskap är *Ekonomisk Debatt*, som startades 1973 med förhoppningen ”att landets fackekonomer skall utnyttja den möjlighet *Ekonomisk Debatt* erbjuder att framlägga kompetent och saklig analys för en kvalificerad läsekrets av kolleger och lekmän” (Lundgren, 1973, s. 2). I denna medverkar huvudsakligen nationalekonomer, vilket har lett till ett initiativ helt nyligen att starta en motsvarande tidskrift för företagsekonomen med titeln *Organisation och samhälle*. Samtidigt kan det noteras att de nationalekonomiska forskarna sedan 2008 för en diskussion på bloggen *Ekonomistas. Nationalekonomer om samhället, politiken och vetenskapen* (<http://ekonomistas.se/>). Sannolikt är detta början på en ny utveckling av ekonomernas retorik som kan förväntas få stor betydelse i framtiden.

Referenser

- Andersson, R. (1919), ”Några synpunkter vid organiserandet av ett tidningsföretag”. *Nordisk Tidskrift i Organisation*, 1:5, s. 68–70.
- Beisland, L. A. & Hamberg, M. (2013), ”Earnings sustainability, economic conditions and the value relevance of accounting information”, *Scandinavian journal of management*, 29(3), s. 314–324.
- Berthou, A. & Fontagné, L. (2013), ”How do multiproduct exporters react to a change in trade costs?”, *Scandinavian journal of economics*, 115(2), s. 326–353.
- Brunsson, N. (2012), ”Företagsökonomi – inte bara företags ekonomi”, *Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala. Årsbok 2011*, Uppsala: Kungl. Vetenskaps-Societeten, s. 85–96.

- Cassel, M. (1925), *Die Gemeinwirtschaft. Ihre Stellung und Notwendigkeit in der Tauschwirtschaft*. Stockholm: Stockholms högskola (ak. avh.).
- Davidson, D. (1899), "Riksbankens sedelutgivningsrätt", *Ekonomisk tidskrift*, 1(1), s. 29–49.
- Editor's Report (2013), *Scandinavian journal of economics*, 115(2), s. 255–259.
- Engwall, L. (1998), "Research note: Asterix in Disneyland. Management scholars from France on the world stage". *Organization studies*, 19:5, s. 863–881.
- Engwall, L. (2009), *Mercury meets Minerva*. Stockholm: The economic research institute of the Stockholm School of Economics (Utvidgad andra upplaga av *Mercury meets Minerva*, 1992, Oxford: Pergamon).
- Engwall, L. (ed.) (1992), *Economics in Sweden*. London: Routledge.
- Fochmann, M. Weimann, J., Blaufus, K., Hundsdoerfer, J. & Kiesewetter, D. (2013), "Net wage illusion in a real-effort experiment" *Scandinavian journal of economics*, 115(2), s. 476–484.
- Franzén, N.-O. (1988), *Sven Jerring: ett stycke radiohistoria*. Stockholm: Bonniers.
- Grafström, M. (2006), *The development of Swedish business journalism: Historical roots of an organisational field.*, Doktorsavhandling i företagsekonomi, Uppsala universitet.
- Helin, S., Jensen, T. & Sandström, J. (2013), "'Like a battalion of tanks': A critical analysis of stakeholder management", *Scandinavian journal of management*, 29(3), s. 209–218.
- Hutzschenreuter, T. & Kleindienst, I. (2013), "(How) Does discretion change over time? A contribution towards a dynamic view of managerial discretion", *Scandinavian journal of management*, 29(3), s. 264–281.
- Kock, K. (1929), *A study of interest rates*. Stockholm: Stockholms högskola (ak. avh.).
- Kolsrud, J. (2013), *Insuring against unemployment*, Uppsala: Uppsala universitet (ak.avh.).
- Kristensson, F. (1946), *Studier i svenska textila industriers struktur*. Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm (ak. avh.).
- Lembke, J. C. (1899), *Ueber einige Bestimmungsgründe des Arbeitslohnes*. Lund: Lunds universitet (ak. avh.).
- Lindahl, E. (1919), *Die Gerechtigkeit der Besteuerung. Eine Analyse der Steuerprinzipien auf Grundlage der Grenznutzentheorie*. Lund: Lunds universitet (ak. avh.).
- Lundgren, N. (1973), "En ny tidskrift". *Ekonomisk debatt*, 1(1), s. 1–2.
- McCloskey, D. N. (1983), "The rhetoric of economics". *Journal of economic literature* 21(2), s. 481–517.
- McCloskey, D. N. (1985), *The rhetoric of economics*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Nationalencyklopedin, www.ne.se.
- Nordisk tidskrift i organisation* (1919), "Till tidskriftens blivande medarbetare". 1(1), s. 2.
- Palander, T. (1935), *Beiträge zur Standortstheorie*. Stockholm: Stockholms högskola (ak. avh.).
- Peeters, R., Vorsatz, M. & Walzl, M. (2013), "Truth, trust and sanctions: On institutional selection in sender-recipient games", *Scandinavian journal of economics*, 115(2), s. 508–548.
- Persson Ridell, O. (2013), *Who is the active consumer?: Insight into contemporary innovation and marketing practices*. Uppsala: Uppsala universitet (ak. avh.).
- Robinson, J. A. & Verdier, T. (2013), "The political economy of clientism", *Scandinavian journal of economics*, 115(2), s. 260–291.
- Sundbärg, G. (1899), "Några ekonomiska data från de senaste åren, särskildt åren 1896 och 1897", *Ekonomisk tidskrift*, 1(1), s. 1–28.
- Taylor, F. W. (1911), *The principles of scientific management*. New York: Harper.
- Tyllström, A. (2013), *Legitimacy for sale: Constructing a market for PR consultancy*. Uppsala: Uppsala universitet (ak. avh.).
- Utbildningsstatistisk årsbok 2013* (2013). Örebro: Statistiska Centralbyrån.
- Västhagen, N. (1950), *Inkomst- och utgiftsbegreppen i förvaltningsbokföring och affärsbokföring*. Diss. Göteborg.
- Von Neumann, J. & Morgenstern, O., (1944), *Theory of games and economic behavior*. Princeton: Princeton University Press.
- Vuontisjärvi, T. (2013), "Argumentation and socially questionable business practices: The case of employee downsizing in corporate annual reports", *Scandinavian journal of management*, 29(3), s. 292–313.
- Wicksell, K.(1895), *Von Lehre der Steuerincidenz*. Uppsala: Uppsala universitet (ak. avh.).
- Åkerman, G. (1923), *Realkapital und Kapitalzins*. Lund: Lunds universitet (ak. avh.).

Bengt Gustafsson,

Om forskningsmarknaden och forskningens retorik

Abstract

The situation when the culture of science, which honours and requires veracity, is affected by a commercial culture is discussed and illustrated by two minor studies, one of the language in recent applications for tenure-track positions by junior scientists, the other of the use of exaggerations on the web pages of Swedish universities. I conclude that the applications show clear signs of bragging in about 1/3 of the cases. The occurrence of overstatements seems to vary with science fields and with the national background of the applicants. The frequency of words like "world-leading" and "world-class" on the web pages of the universities also varies considerably: the technical universities and schools primarily preparing students for the commercial market show more of this, as do smaller and new colleges, while more established universities use more balanced language. Possible aspects and consequences of the introduction of market competition and New Public Management for academic values are finally discussed.

Nyckelord: skryt, ansökningar, hemsidor, forskningssed, marknadsmodell, "new public management"

Forskningsmarknaden och dess följder för akademisk integritet

Vad händer när en kultur som särskilt värdesätter sanningsenlighet möter en kultur där andra, främst ekonomiska, värden sätter agendan?¹ Och hur kan detta kulturmöte ge avtryck i akribin i de vetenskapliga uppsatserna, i retoriken kring verksamheten och självförståelsen inom forskarkollektiven? Dessa frågor skall flyktigt diskuteras här och illustreras av ett par exempel från svenska universitet.

Frågan hur forskning och undervisning vid universitet och andra forskningsinstitutioner påverkas av det allt större beroendet av affärlivet – genom att privata forskningsfinansiärer får trada till när skattefinansieringen stagnerar eller minskar, och mer indirekt genom att köp/säljförhållanden introduceras också av statliga forskningsfinansiärer liksom andra styrsystem som inspireras av företagsmodeller, s.k. New Public Management – den frågan har diskuterats mycket under de senaste årtiondena. Samtidigt som forskarsamhället välkomnat de nya finansieringsmöjligheterna kan man där också se en oro för negativa effekter. Philip Mirowski (2011), som tar en ekonomisk utgångspunkt i sin kritik, menar att produktiviteten, mätt som publikationer i öppna tidskrifter, stagnerar inom vissa forskningsfält genom att patent och patenträttigheter kommer i förgrunden, och att kvaliteten på forskningsresultaten också försämras av flera skäl: tiden för eftertanke och kritik minskar exempelvis när det brådskar att snabbt få grundforskningen omsatt till nya vinstgivande produkter, och andelen "skräp-vetenskap" ökar, oavsiktligt eller avsiktligt för att man t.ex. önskar misstänkliggöra forskning som visar att vissa produkter är skadliga.² Historikern Chris Lorenz³ menar bl.a. att New Public Management och dess kvantitativt bestämda likformiga definition av under-

visning och undervisningskvalitet bortser från undervisningsprocessens viktigaste aspekter och därför i grunden hotar undervisningen som sådan.

Man kan också befara att den kultur som införs i det akademiska livet, med ökande betoning på konkurrens inbördes mellan forskningsinstitutioner, forskargrupper, och individer, kan få skadliga effekter på forskningens kvalitet. Carsten Köllmann, också han med ekonomiska perspektiv, har undersökt vilka incitament och motkrafter som kan finnas till fusk i forskningen.⁴ Han ser en grundläggande skillnad mellan de incitament som drev klassiska forskare som Galileo och Mendel till att förfalska data och de motiv som kan urskiljas bakom senare tiders fuskscandaler. I det första fallet, menar Köllmann, handlade det om att ge stöd för teorier som forskarna själva var övertygade om var korrekta. I modern tid skulle fuskets främst bero på önskan att befordra den egna forskarkarriären. Köllman menar också att den ökande kommersialiseringen inom forskningen, med dess orientering mot konkurrens som medel och ekonomiska fördelar som dominerande mål, i sig medför ett ökande bruk inom forskningen av fusk och förfalskning av resultat. Inte minst lyfter han fram att de ekonomiska incitamenten kan vara orsaken till en förmodad ökning av mindre men kanske redan ymniga och mer eller mindre medvetna modifikationer av mätdata. En rimlig fråga är om inte en sådan acceptans i sig skulle leda till att forskningen så småningom havererade eller åtminstone övergick till något annat, mindre inriktat på att leda fram mot hållbara sanningar. Motkrafterna emot denna acceptans inom forskarsamhället och i samhället i stort borde därför vara stora, men man kan trots detta tänka sig att fusk kunde vara en i stunden lönsam väg för forskaren, forskargruppen, eller t. o. m. en betydande del av forskarkollektivet, och att fuskets därför fick ökat genomslag på sikt.

Man kan se det ökande intresset för att skapa och diskutera regler eller koder för forskning som ett försök att motverka dessa negativa effekter av forskningsmarknaden. I Vetenskapsrådets skrift *Vad är god forskningssed?*⁵ från 2005 påstods att ”Respekten för erhållna resultat eller för ’sanningen’ kan ... uttryckas som ett krav på integritet hos forskaren. Forskaren bör försöka att stå kritisk mot sina egna och andras förväntningar om vad data ska uppvisa, eller egna och andras önskningar om banbrytande insatser eller snabb karriär. Också brister i integritet påverkar forskningens kvalitet. Kravet på hederlighet kan för forskaren sträckas mycket långt.” Senare i samma skrift diskuterar författarna begreppen vetenskaplig oredlighet resp. avvikelser från god forskningssed. Det förstnämnda begreppet används för att beteckna fall när avsikten varit att bedra läsaren av ett vetenskapligt verk, medan avvikelser från god forskningssed kan konstateras ”utan att man behöver spekulera om författaren haft en sådan avsikt att bedra”. Inför frågan om hur vanliga dessa olika fenomen är jämförs med undersökningar i USA och Danmark som ger vissa kvantitativa mått kring anmälda fall, men det konstateras också att ”det kan också vara så att de fall som anmäls bara är toppen på ett isberg. – Men även ett litet antal fall vållar stor skada, och det inte bara om de får uppmärksamhet i media.”

Slutligen frågar sig författarna vad vetenskaplig oredlighet beror på. ”I det stora flertalet fall är säkert meriteringssystemet en huvudorsak ... En annan orsaksfaktor kan vara finansieringssystemet för forskning. Utan forskningsanslag utöver de mycket begränsade resurser som universitet och högskolor kan ge för forskningsarbete, blir forskningen i praktiken omöjlig. Detta kan påverka forskningsuppläggen och locka forskare att ta genvägar.”⁶ I rapporten ses forskningsfuskets inte bara som ett individuellt moraliskt problem. ”Det bör vara

en viktig uppgift för forskare i förtroendeställning i forskningsråd och fakulteter att försöka bidra till en lugnare och mer långsiktig forskningsfinansiering och en mer kvalitetsinriktad och gedigen meritbedömning. Principen 'hungriga vargar jagar bäst' kanske håller på kort sikt, men riktig forskning är inte så ofta jakt, utan snarare en eftertänksam begrundan.”⁷

International Council of Science (ICSU), den mest representativa av de internationella organisationer som samlar akademier och internationella vetenskapliga unioner av forskare verksamma inom specifika ämnen, har genom en Committee for Freedom and Responsibility in the conduct of Science i flera konferenser och ”advisory notes”⁸ behandlat frågorna om hur forskningen påverkas av den ökande kommersialiseringen och marknadskonkurrensen. Man kan dock i dessa dokument spåra ambivalensen hos ICSU:s övervägande naturvetenskapliga medlemskadrer, en ambivalens som hänger samman med ambitioner att vara samhällrelaterade och få del av industrins resurser och medel, samtidigt som man värnar om sitt oberoende och forskningens frihet.

En inträngande analys av vad som kan tänkas ske när/om marknadsmodellen ges större utrymme i vetenskapens praktik har presenterats av Ylva Hasselberg (2012)⁹. Hon hävdar att marknadsmodellens fokus på tillgång/efterfrågan skiftar vetenskapens fokus från kvalitet till kvantitet, från individuella och insiktsfulla bedömningar till säljbarhet (i vid mening). Värdet av produkterna av vetenskapligt arbete blir beroende av vad som kan säljas, vilket gör att nya idéer, samarbeten, och upplysande eller omskakande nya perspektiv förblir ouppmärksammade.

Hur långt marknadsmodellen för stunden kommit att påverka forskningen är värt kontinuerligt studium. Här skall två mindre explorativa undersökningar redovisas.

En preliminär undersökning om överdrifter i ansökningar

För den som under 40 år regelbundet läst och bedömt ansökningar om tjänster och forskningsanslag står det klart att argumenten och språket i ansökningarna förändrats med tiden. I vissa avseenden har ansökningarna förbättrats formellt – det är tydligt att myndigheterna blivit mer precisa i sina utlysningar och krävt en mer regulariserad form. Dessutom har det blivit vanligt med seminarier och kurser kring konsten att skriva ansökningar – det ingår på sina håll i de kurser som ges inom ramen för forskarutbildningen vid universiteten. Men det står också klart att ansökningarna idag är mer tydligt pläderande, inte sällan på ett överdrivet sätt¹⁰. Det märks inte minst i ordvalet som ibland framstår som slappt säljande. Hur vanligt är det inte nu, t. ex., att sökande till lärtjänster beskriver sig som ”passionerade” eller ”passionate”, med en entusiasm som brukar stå i påfallande kontrast till de uppgivna suckar över undervisningsuppgifterna som luftas vid fikaborden?

Men även om iakttagelser som de ovanstående är vanligt förekommande ser man mer sällan systematiska analyser av retoriken i ansökningar. Delvis kan det bero på att ansökningsfloran är mångformig, och att kulturskillnaderna mellan olika ämnesområden vid universiteten står i vägen för mer generella slutsatser. Ett intressant och relativt homogent urval av texter, lämpligt för studium av retoriken i naturvetenskapliga ansökningar, erbjöds dock genom att Teknisk-naturvetenskapliga fakulteten vid Uppsala universitet våren 2013 utannonserade 10 biträdande lektorstjänster. Dessa kunde sökas inom vilket som helst av ämnena inom den breda fakulteten, och avsikten var att tjänsterna skulle tillsättas på basis av forsk-

ningskvalitet och inte i första hand fördelas jämnt över forskningsområdena. 534 ansökningar inkom från hela världen, varav knappt hälften från forskare i Sverige (varav många med icke-svensk bakgrund), och resten från andra länder. Av dessa ansökningar utifrån kom knappt 1/10 från svenskar som hade post-doc-tjänster utomlands och nu sökte sig hemåt. Många länder var representerade bland de sökande: Tyskland, Nederländerna, Schweiz, Polen, Storbritannien och andra europeiska länder, liksom USA och Canada, men också Kina, Indien, Australien osv. Ansökningarna skulle struktureras enligt utlysningen på ett relativt homogent vis med (1) ett ansökningsbrev, (2) CV, (3) presentation av vetenskapliga meriter, (4) förteckning över högst 10 vetenskapliga avhandlingar som skulle bifogas, (5) presentation av forskningsplaner, (6) presentation av pedagogiska meriter, (7) pedagogisk grundsyn. Rekommendationsbrev begärdes ej och var sparsamt förekommande. En grov-sortering av ansökningarna visade en relativt jämn fördelning över biologin, geovetenskapen, fysiken, kemin, matematiken (med informationstekniken), respektive tekniken, dock med viss övervikt för biologin och med minst antal ansökningar inom geovetenskapen och tekniken. För ansökningsbedömningen tillsatte fakultetsnämnden en särskild rekryteringsgrupp av (väsentligen) pensionerade professorer, då den ordinarie rekryteringsgruppen liksom fakultetsnämnden förklarar sig jäviga.¹¹

I studiet av retoriken i ansökningarna använde jag två metoder:

A. Jag valde slumpvis ut 100 ansökningar och sökte efter ett antal "buzz-words" i ansökningsbrev, CV och presentationen av vetenskapliga meriter. Sålunda sökte jag efter orden "Lead/leading/leadership", "Excellence/excellent", "Quality", "Importance/important" och "Success/successful". (Den helt övervägande delen av ansökningarna var författade på engelska; när någon gång svenska språket använts sökte jag efter motsvarande på svenska.) När jag fann de sökta orden i texten granskade jag sammanhanget, för att bedöma om orden och texten i anslutning till dem kunde ses som värdeomdömen om den sökandes egen forskning eller undervisning. I många fall förhöll det sig inte så; det kunde t. ex. röra sig om en karaktäristik av den grupp som den sökande funnit vägen till, eller vara en ren beskrivning av forskningsprocessen eller föremålet för forskning såsom "this study leads to", "quality control in computer programs is of great significance", "nitrides are important since...", "quality is undergraduate teaching is particularly important", etc. Men i de fall orden användes just för att värdera den egna insatsen gav jag en (1) "pinne" till den sökande. I genomsnitt fick varje sökande med detta förfaringssätt 1.64 pinnar, men dessa var ojämnt fördelade. Av de 100 sökande fick 27 således 0 pinnar medan 10 sökande fick 4 pinnar eller fler. Rekordet var 8 pinnar, något som två sökande (av 100) visade upp. När jag sökte efter korrelationer mellan antal pinnar och egenskaper såsom gender, forskningsområde eller nationalitet blev utslagen ganska oklara, med ett tydligt undantag: De 20 sökande med svensk nationalitet, svensk doktorsexamen och som också vid ansökningstillfället hade tjänst i Sverige visade en medelantal pinnar på 0.7, vilket tycktes vara signifikant lägre än medelantalet för resten av de sökande. Om man utökade samplet till svenskar med examen från utlandet steg siffran, och såg man på sökande med utländsk nationalitet som sökte från Sverige, skilde den sig inte nämnvärt från medelvärdet 1.64. Det ligger nära till hands att misstänka att detta kan ses som ett kulturdrag (slarvigt uttryckt som ett utslag av "jantelagen", eller kanske rättare en vilja till måttfullhet) och att det präglar de svenska forskarna sedan tidigt i uppväxten.

Men det kan naturligtvis också sammanhånga med att de ”helsvenska” sökande kanske statistiskt sett inte är lika framgångsrika som de som flyttat sig över världen och därför skulle ha mindre anledning att framhäva sina meriter. Det urval av 50 sökande som rekryteringsgruppen gjort (se nedan) styrker dock inte den hypotesen.

B. I det andra försöket att undersöka retoriken analyserade jag innehållet i främst i ansökningsbrev (1) från 200 slumpvis utvalda ansökningar (ett nytt urval än det som gjorts i A ovan). Nu var dessa brev av skiftande karaktär och längd. I många fall innehöll de en resumé av ansökan men också en motivering till varför den sökande sökt, inte sällan med tydliga försök att övertala läsaren att den sökande vore väl lämpad för en tjänst. I vissa fall var breven främst ett slags plädering för det forskningsområde den sökande valt, någon gång en kraftfull forskningspolitisk deklaration. I andra fall var det bara en lista av handlingar som ansökan innehöll. Att jag ändå valde att analysera breven i detalj, trots denna brist på homogenitet, beror på att den undersökning jag redovisat (A ovan) ändå visade att det främst var i breven som värdeomdömena om den egna verksamheten brukade komma till uttryck. Som komplettering undersökte jag dock också CV (2) och beskrivningen av de vetenskapliga meriterna (3) för att också ta med eventuella överdrifter i dessa dokument i bedömningen.

I det följande kommer jag att kalla kraftigt positiva värdeomdömen som de sökande själva ger av sin verksamhet för ”skryt”, i medvetande om att avgränsningen av detta ord är problematisk.¹²

Jag analyserade ansökningsbrev och övriga dokument och försökte sätta en poäng på en skala 1 – 4, där 1 innebar en ansökan utan värdeomdömen om den egna forskningen eller undervisningen (vilket inte hindrade att den kunde vara ingående och mycket saklig), medan poängen 4 användes för en ansökan som helt klart var skrytsam och tydligt uttryckte en påfallande självuppskattning snarare än en omsorgsfull bedömning. Ansökningar som gavs poängen 2 kunde innehålla konstateranden om den egna förmågan men bedömas vara väl avvägda och helt realistiska, medan en 3:a gavs om jag tyckte mig ha goda skäl att ifrågasätta självbedömningen. Det måste sägas att dessa poängsättningar är subjektiva, och självklart präglade av min personliga, kulturellt betingade återhållsamhet vad gällde säljande överdrifter i vetenskapen. Spridningen i ansökningarnas karaktär var dock så stor att det inte var särskilt svårt att ge dessa poäng. I vissa fall granskade jag dock noga den sökandes CV för att försöka bilda mig en uppfattning om det fanns någon saklig täckning för superlativen i breven med poängen 3 eller 4.

I princip var de formuleringar som förekom och ledde till höga poäng ganska schematiska, i vissa fall så schematiska att man kunde misstänka att de lärts in, exempelvis på kurser om hur man skrev ansökningar eller presenterade ”sin portfölj”.

En vanlig fras handlade om hur den sökande kände att hen passade väl, eller excellent, in på den institution hen ville ansluta till, och där skulle befordra vetenskapen och, i flera fall, föra fram hela universitetet till forskningsfronten. En annan handlade om hur den sökande blivit världsledande, och därtill skaffat sig utmärkt bredd i sin forskning, såsom framgick av artiklar i prestigetidskrifter med höga impact-faktorer. Ytterligare en vanlig fras var att den sökande var en passionerad lärare, eller en nyfiken, nyskapande och energisk fors-

kare. Löften att bringa stora internationella nätverk till den nya institutionen ställdes också ofta ut. I några fall hänvisades till att resultat som kommit fram i den sökandes forskning refererats till av välkända namngivna auktoriteter i översiktsföredrag inom området.

Här ska några anonymiserade och (av hänsyn till de sökande) modifierade exempel ges på hur betygen sattes (observera dock att de angivna betygen i de individuella fallet sattes på ett mycket bredare underlag än det som citaten redovisar):

"I believe that my strong experience will make me a very competitive candidate for this position. I have significant experience in all fields of subatomic physics. During several years I have taken the leading role in the discovery of a new particle. My work received publicity even in non-scientific media like Le Monde. ... I believe I am the person who can push forward the frontiers of knowledge to the glory of Uppsala University." (4)

"My research in the UK was very successful, resulting in important publications in prestigious journals. ... These are two ground-breaking contributions. ... During my years at prestigious universities I have developed the research area successfully and become a world-leading expert." (4)

"I strongly believe that my background, goals and personality make me an excellent candidate. Apart from enthusiasm and passion in the classroom, I am careful as a researcher, goal oriented, have a strong drive and work very hard to succeed." (3)

"I am particularly versatile, partly for my personal attitude, and partly for my strong background in mathematics and physics." (3)

"Colleagues and friends usually describe me as outgoing, dedicated and structured. ... I also consider myself as a very curious and enthusiastic person. I would be thrilled to be part of developing the future of the Chemistry Department at Uppsala University; I truly believe I have much to offer in terms of bringing together several of the research groups currently active at Uppsala." (3)

"I believe that my background, ranging from development and application of state of the art to developing new theory, make me a suitable candidate for this job." (2)

"In general, my list of teaching experience is not as extended as for someone more senior. This is of course a natural consequence of me doing postdocs in intense research environments, where teaching has not been an option. However, to compensate for this, I have taken pedagogical courses to larger extent than most university lecturers I have met." (2)

"There is currently limited interaction between the rat control community and evolutionary ecologists. I strongly believe that this lack of cross-disciplinary communication is hampering our progress in controlling key diseases. A position within the Evolutionary Biology Centre would provide an exciting and unique opportunity to bridge these disciplines." (2)

"My research interests at present are centred around ... theory. This branch of theory, introduced a few years ago, has quickly become an important subject. My interest lies particularly with ... , and I hope to generalise aspects of the theory and then apply it to a more specific situation. ... To date, my research has received funding to a total value of more than 1.2 MSEK from different independent bodies. I was also shortlisted twice for the ... Fellowship, awarded by the Royal Society (UK)." (1)

Man kan förresten med ledning av ovanstående exempel fundera kring hur "skryt" kan ges en ganska subtil form: en mycket meriterad forskare kan nå en avsevärd effekt genom

att bara torrt rada upp sina meriter, utan värderingsord och alltså (och kanske just därför) vara mer övertygande än om skrytet blir iögonfallande. En intressant men inte oväntad omständighet är att ”understatements”, som t ex: ”It cannot be excluded that I could contribute importantly to your research environment”, särskilt tycks prägla ansökningarna från Storrutannien.

Medelpoängen för de utvalda 200 ansökningsbrev blev nu 2.10. De svenska sökande med svensk doktorexamen och som sökte från Sverige fick medelpoängen 1.73, alltså återigen signifikant lägre än medelvärdet. Det är att notera att de kvinnliga sökande (61 stycken i det aktuella urvalet) fick en medelpoäng av 2.12, som alltså inte skilde sig signifikant från medelvärdet av hela gruppen. Intressant är också att de olika forskningsområdena nu tycktes visa skillnader: För biologerna blev medelvärdet 2.2, för fysikerna 2.0, för geovetarna 1.8, för kemisterna 2.1, för matematikerna 1.8 och för teknikerna 2.2. Dispersionen inom varje grupp var dock rätt stor, kring 0.6 enheter. Matematikerna visade den största interna spridningen, med två tecken på toppar där de ”rena matematikerna” ofta hade låga poäng (kring 1.6 i medelvärde) medan IT-inriktade matematiker närmade sig teknikernas nivå. De skillnader som kan spåras mellan olika forskningsområden kan dock inte bedömas som statistiskt säkerställda utom vad gäller ytterligheterna på skalan (ren matematik och teknik); ett approximativt statistiskt fel (1σ) för de medelvärden som ges ämnesvis ovan är 0.1. Tas skillnaderna ändå ad notam kanske de kan tolkas som uttryck för den självsäkerhet som forskare inom olika discipliner kan känna idag beroende på forskningsområdets framgångar och den uppmärksamhet det väcker i samhället; kanske är poängen delvis också ett uttryck för den grad av ”exakthet” som odlas inom olika forskningskulturer, liksom för teknikernas nära anknytning till det kommersiella livets marknadsföring. Men för att övertygande demonstrera skillnaderna krävs att hela materialet gås igenom och helst av flera oberoende bedömare och helst också med en förberedande aidentifiering av nationalitet och ämnesriktning.

Observera också att urvalseffekter kan föreligga – de sökande inom olika fält behöver inte vara representativa för hela forskarpopulationen då tillgången på tjänster är olika inom olika områden, och olika slags forskare (kanske med olika grad av självsäkerhet) kan tänkas vilja söka sig till olika institutioner vid Uppsala universitet. Också detta måste tas i betraktande vid en ordentlig undersökning.

Sammantaget var det 21 av de 200 ansökningsbrev som fick poängen 4 av mig, och som jag alltså bedömde som klart överdrivet skrytsamma. Inkluderas också breven med poängen 3 bedömdes sammanlagt mellan 1/4 och 1/3 av ansökningsbrev som skrytsamma. Denna uppskattning präglas förstås av mina egna subjektiva gränsdragningar. Med hänsyn till de krav som måste kunna ställas på forskare och deras rapportering vad gäller korrekt bedömningsförmåga är denna siffra dock i mitt tycke oroväckande hög.

Man undrar över hur dessa olika bruk av retorik i ansökningsbrev kan ha påverkat urvalsprocessen för de sökta tjänsterna. Den särskilda rekryteringsgruppen valde ut 50 av de 534 ansökningarna som sattes på en ”kortlista” för vidare bedömning. Av dessa 50 utvalda ansökningar ingick 17 i mitt urval B. Medelpoängen för dessa 9 är 2.0 (5), vilket tycks antyda att retoriken i breven inte påverkat bedömningen. Men det är också möjligt att, om det verkligen finns en positiv korrelation mellan panegyriken i breven och den sökandes kompetens, den helsvenska rekryteringsgruppen överkompenserat för retoriken. I den fortsatta

bedömningen av ansökningarna kommer utländska experter in, som möjligen kan se saken annorlunda.

Slutligen ska sägas att det är uppenbart att retoriken i ansökningar är ett betydligt intressantare och vidare forskningsområde än det mycket begränsade studiet av skryt och överdrifter.¹³ Inte minst gäller det förstås om också intervjuer ingår i bedömningsprocessen. Många av oss forskarbedömare har upplevt hur, både i nationella och internationella sammanhang, en preliminär ranking av kandidater baserad på skriftliga handlingar nästan ställts på huvudet av intervjuer. Gruppen av splittrade bedömare kan plötsligt nå konsensus vid intervjuerna, en gemensam känsla av ”Den ska vi ha!” kan spridas i gruppen. Frågan är om denna känsla, som är så tillfredställande i en brydsam situation, är så mycket mer välgrundad än de spanska talangscouterernas tjurspaning i julaftonsfilmen om tjuren Ferdinand. Vidare forskning kring frågor om bedömningar av ansökningar till tjänster kan anbefallas.

Man kan med visst fog påstå att analysen av ansökningarna till biträdande lektorat ovan är hjärtlös – det handlar här om unga ambitiösa människors och familjers väl och ve, som satts i en konkurrenssituation av institutioner och äldre makthavare, och som därtill i många fall fostrats av dessa till att hävda sig med till buds stående medel. De unga forskarna pressas in i en situation där de normer för forskning som de tillgodogjort sig som hederlighet, noggrannhet i bedömningar, och exempelvis Mertons norm om ”disinterestedness”¹⁴ kommer i konflikt med deras behov, och krav på, att marknadsföra sig själva och sin verksamhet. Hur löser de denna konflikt? Undersökningen visar tydligt att avvägningen i denna värdekonflikt är kulturberoende, och att kulturerna är olika inom olika ämnen och olika länder. Ett sätt att försöka lösa konflikten är att introducera mer eller mindre tydliga reservationer. Ett vanligt inslag i ansökningarna är sålunda, som nämnts ovan, att påstå att en anställning vid en viss institution vid universitetet skulle vara av stort värde för forskningen vid institutionen. Detta kan sägas ohöjlt, rakt ut: ”I will certainly strengthen research at the department in important respects”. Men i många fall modifieras det till ”I am convinced that I will ...”, ”I think I will ...” etc., längs en skala hela vägen till den extrema understatement-versionen: ”It seems possible that I could ...” Denna typ av nyanseringar ter sig sympatisk, kanske t.o.m. ärlig, även om den också kan anses vara välberäknad marknadsföringsmässigt, inte minst när man förstår att man har med en svensk bedömningskommitté att göra. Här uppstår också frågan om kommittén, som undersökningen ovan antyder, verkligen förmår bortse från skrytet vid ansökningsbedömningen. Om det på detta sätt är möjligt i bedömningsarbetet att hålla isär sak-aspekten från marknadsföringen, varför förekommer då alls detta skryt? Denna fråga skall vi återvända till senare.

Man kan också undra hur unga forskare idag undervisas om behovet av att försöka vara sanningsenliga och om hur detta behov skall vägas mot behovet att göra karriär, och att genom positiva, ”tänjda” eller överdrivna omdömen om den egna verksamheten i artiklar och ansökningar främja forskargruppens utveckling¹⁵. I en lärobok¹⁶ i forskningsetik som används också bland svenska studenter ges skäl att hålla sig till sanningen, både med utgångspunkt från en utilitaristisk etik och från en deontologisk (kantiansk) mer absolut etik med kriteriet: ”vilka blir konsekvenserna om alla skulle handla såsom du överväger att handla?” Resonemangen utgår ifrån att lögnen i dessa sammanhang verkligen skulle ställa till skada, för individen och gruppen på sikt om lögnerna avslöjades, och för andra forskare och tillämpare som skulle ta de felaktiga resultaten som utgångspunkt för vidare forskning

eller t. o. m. behandling av patienter. Avvägningen som den enskilda forskaren eller gruppen gör, mellan egna snabba vinster av att ljuga och framtida framgångar och nytta för andra på sikt riskerar dock att bli annorlunda om tidskalan mellan bedömningarna av forskningen blir kortare och endast de senaste årens arbete ges vikt, om dessa utvärderingar görs schematiskt utan noggrann expertgranskning genom enkla mått på pappersproduktionen, och när volymen av producerade arbeten växer mot oöverskådlighet. En enkel riskkalkyl för en forskare kan då ge vid handen att det i regel lönar sig att överdriva eller till och med ljuga. Frågan är om vi inte redan ser resultatet av sådana riskkalkyler i ansökningar och vetenskapliga avhandlingar.

Oberoende av sanningsenligheten i självvärderingarna i ansökningarna är det intressant att se hur de unga forskarna presenterar sig själva. Rangnar Nilsson har i en avhandling¹⁷ analyserat hur bedömningsgrunderna i sakkunnigutlåtandena ändrat karaktär över tiden från 1950 till 1995 vid tillsättning av professorer i statsvetenskap, litteraturvetenskap och fysik. Vad gäller fysiken finner hon intressanta förskjutningar under perioden när goda forskare karakteriseras, mot ökande betoning av originalitet och kreativitet och förmåga att inspirera andra, medan kritiska förhållningssätt och i viss mån även noggrannhet och uthållighet lyftes fram mer tidigare. Också deltagande i internationella nätverk och samarbetsförmåga i stora projekt har fått ökad betoning. Dessa resultat har sin motsvarighet i de egenskaper som ansökarna till de biträdande lektoraten vill framhäva. Det framgår tydligt att de unga forskarna ser (eller vill se) sig som uppfinningsrika, entusiastiska, initiativtagande och inspirerande, medan mycket få av dem antyder att de skulle vara kritiska mot etablerade synsätt eller metoder, eller att de skulle vara noggrannare och mer systematiska än andra. Emellanåt betonar de sin arbetsamhet (hard-working) eller passion för forskning och undervisning, men den konkretiseras i så fall vanligen genom hänvisning till långa publikationslistor snarare än till djupborrande studier. Man får stundtals ett ganska glassigt intryck av de mer självuppskattande ansökarna; de tycks se sig mer som inspiratörer och mäk-lare mellan kollegor och grupper än som trägna forskningsarbetare som systematiskt löser svåra problem på egen hand. Mycket ofta betonar de sin vilja och förmåga att passa in, eller komplettera redan pågående Uppsala-forskning på ett berikande sätt, snarare än att förnya den med de kritiska förhållningssätt till den etablerade verksamheten som detta kan innebära. Den sociala förmågan tycks vara viktigare att framhäva än förmågan och viljan att bryta helt ny mark. Även om detta kanske inte är förvånande när unga forskare söker rekryteringstjänster vid ett väletablerat universitet och egentligen kanske mer vittnar om realism än om anpasslighet, tycks mig tendensen, om den nu är karakteristisk för yngre generationer av forskare, något oroande och värd att följa upp under kommande decennier.

Skrytet på universitetens hemsidor

Ansökningar, och andra dokument från forskare inklusive deras avhandlingar, vänder sig oftast till sakkunniga läsare. Hur förhåller det sig då med texter som snarare är avsedda för lekfolk – de må vara studenter, allmänintresserade eller beslutsfattare på departement eller myndigheter? I grund och botten borde kraven på sanningsenlighet och god balans i presentationerna vara ännu större där: läsarna saknar ofta nästan helt kunskaper att bedöma kvalitet och pålitlighet hos det som presenteras. Ett ibland sorgligt kapitel i sammanhanget

är populärvetenskapen, där det inte sällan tycks vara fritt fram att schwungfullt presentera resultat och hugskott om vartannat och utan att göra klart vad som är egna hypotetiska funderingar eller allmänt vedertagna sanningar. Här skall jag dock lämna detta åt sidan, och istället diskutera högskolornas och universitetens egen information.

Redan en flyktig granskning av hemsidor och övrig utåtriktad information från svenska universitet och högskolor visar tydligt att läsaren hamnat på en marknad. Inte sällan går dessa marknadsföringsansträngningar över gränsen till det korrekta. Mitt eget universitet i Uppsala har t.ex. lanserat sig under devisen *Kvalitet, kunskap och kreativitet sedan 1477* vilket sakligt sett är helt fel – universitet var knappast varken av hög kvalitet eller särskilt kreativt under långa perioder av dess existens (och för övrigt låg det helt nere under flera decennier på 1500-talet). Att de flesta andra äldre universitet också lär ha varit doktrinära prästkolor eller auktoritära ideologistyrda ämbetsmänna-utbildningar, gör inte en sådan devis mindre tvivelaktig. Och min egen arbetsplats, Ångströmlaboratoriet, har presenterats som ”ett exempel på svensk forskning i världsklass”, vilket rimligen inte kan anses om det mesta av vad som där bedrivs. Den av flera lärosäten lanserade frasen *Utbildning och forskning i världsklass* är också en lögn om det skall tas som en karakteristik av pågående verksamhet; formuleringen *av hygglig nordisk klass* skulle snarare kunna vara riktig om nu alls denna endimensionella klassning av forskningen vore möjlig att genomföra eller ens definiera. Ett försvar som innebar att ”världsklassen” snarare skulle vara ett diffust mål än en påstådd sanning är cynisk, då devisen uppenbarligen har ett syfte att locka studenter och externa finansiärer och då inte med ett fjärran (och antagligen orealistiskt och diffust och knappast ens definierbart) mål utan en implicerad verklighet. I regel leder floskler av detta slag mest till uppgivna axelryckningar bland kollegor och anställda, men emellanåt leder det till protester.¹⁹

En intressant studie gjordes för 2012 av Roland von Bothmer, professor emeritus i växtgenetik vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp.²⁰ Han sökte efter frasen ”kreativa forskningsmiljöer” på 600 hemsidor vid samtliga svenska universitet och högskolor, samt ett antal andra institutioner och organisationer. Det visade sig att antalet träffar blev högst varierande. I topp låg Halmstads högskola med 61 träffar, följd av Jönköpings högskola med 39. Umeå och Södertörn kom också högt liksom flera andra mindre högskolor samt Göteborgs universitet, medan SLU, KTH, Lunds och Uppsala universitet låg kring 10. Stockholms universitet och Karolinska institutet, f.ö. det enda universitet som brukar hamna bland de 50 högsta platserna på olika världsrankinglistor hade 2 träffar. (Bland övriga aktörer hade hemsidan hos Akademiska hus 11 träffar, Wallenbergstiftelserna 7, Vetenskapsrådet 6, Regeringen 4, Riksdagen 3 och KVA 3.) En snabb kontroll i december 2013 visar att dessa siffror nu måste modifieras avsevärt. Jag fann att Halmstads högskola nu tycktes ha skurit bort en stor del av denna floskelblomma, medan Södertörns högskola, Uppsala universitet, Högskolan i Dalarna och Lunds universitet gått upp i ledningen. Om man normaliserar antalet träffar på universitetens storlek, eller hemsidornas omfång, ligger fortfarande de mindre högskolorna i topp. I den fortsatta undersökningen av högskolornas hemsidor har jag normaliserat antalet träffar på motsvarande antal träffar på orden ”utbildning” eller ”forskning”, som ger ett visst mått på verksamhetens omfattning. Antalet träffar på vart och ett av dessa två ord varierar, från Uppsala universitets 157 000 resp. 137 000 till några av de mindre högskolorna som har träfftal under 1000.

I ett försök att mäta hur stor förekomsten av ”skryt” är har jag på 25 olika svenska universitets och högskolors hemsidor mätt användningen av orden ”världsledande” och ”världsklass” är på de olika hemsidorna. Det är viktigt att här göra klart att undersökningsmetoden lämnar mycket övrigt att önska: jag har låtit sökmotorerna räkna antalet träffar för dessa ord, utan att på minsta sätt ta ställning till vilket sammanhanget är. Där ingår alltså t. ex. presentationer av gästande föredragshållare som karakteriserats som ”världsledande” vilket självklart inte implicerar att den egna verksamheten vid högskolan skulle vara det. En granskning av träffarna tyder dock på att sådana användningar av termerna inte allvarligt stör resultatet; i de flesta fall avses verkligen den egna verksamheten när orden används.

I denna mätning visar det sig att de tekniska högskolorna hamnar i toppen: Luleå tekniska universitet, Chalmers och KTH kommer högst, tillsammans med Linköpings universitet, Handelshögskolan och Mälardalens högskola. Dessa får träffar, normaliserade enligt ovan, som hamnar mer än en faktor två över t. ex. Uppsala och Lunds universitet och Karolinska institutet. För högskolorna med högst träffar är antalet imponerade: för mer än var tjugonde gång som orden ”forskning” eller ”undervisning” används förekommer orden ”världsledande” eller ”världsklass”!

I ett försök att påvisa kulturskillnaderna mellan en kollegial klassisk universitetskultur och en mer marknadsinriktad sådan konstruerade jag ett index:

$$r = [n(\text{”entreprenör”}) + n(\text{”konkurrens”})] / [n(\text{”bildning”}) + n(\text{”noggrannhet”})].$$

$n(\text{”x”})$ betecknar här antalet träffar för ordet som ”x” står för. Jag fann att de fyra olika träfforden (”entreprenör” o.s.v.) förekom i ungefär samma mängd i genomsnitt, men med ganska olika frekvens för olika högskolor. Detta r-index visade sig bli störst för Handelshögskolan i Stockholm, Malmö högskola, Högskolan i Skövde och Mälardalens högskola ($r > 3$), följda av Chalmers och KTH (för båda $r=2.9$). Ett antal mindre högskolor och universitet hamnade med $1 < r < 2$ medan de större universiteten kom signifikant under 1.0. Karolinska institutet kom återigen i botten, med indexet $r = 0.12$.

Ett index av den beskrivna typen är förstås problematiskt, inte minst som också högskolornas websidor i sig är mycket inhomogena och olika, såväl vad gäller omfattning som ambitionsnivå och syfte. För att få något begrepp om hur resultatet från analysen kan generaliseras konstruerade jag ytterligare ett index:

$$s = [n(\text{”karriär”}) + n(\text{”flexibilitet”})] / [n(\text{”förståelse”}) + n(\text{”teori”})].$$

Antalet träffar på dessa ord var återigen i genomsnitt relativt lika, men skiljde sig rejält från högskola till högskola. Det visade sig att indexet varierade mellan högskolorna, från 1.70 (Högskolan i Halmstad) till 0.07 (Karolinska institutet). De större universiteten och några av de mindre högskolorna låg under 0.5, ett typiskt värde var 0.2. Också Högskolan i Malmö och Linköpings universitet hade $s > 0.5$ (1.07), liksom Högskolan i Dalarna (0.77), Luleå tekniska universitet (0.69), Handelshögskolan (0.65) och Chalmers (0.51). Tendenserna för de två indexen r och s överensstämmer i stora drag och indexen visade en rätt tydlig korrelation.²¹

Resultat vid studierna av högskolornas hemsidor ger tydliga indikationer på att det i synnerhet är de tekniska högskolorna och Handelshögskolan, med deras nära anknytning till näringslivet, samt vissa av de smärre högskolorna, med ett stort behov att få lokalt stöd från näringsliv och kommuner liksom att rekrytera studenter i konkurrens, som tydligast anpassar sig till marknadskulturen och visar ett rätt stort avstånd till den klassiska akademiska kul-

turen. De större och väletablerade universiteten är betydligt mer återhållsamma i sin marknadsföring, även med skrytet. Man kan kanske cyniskt konstatera att de senare har råd att vara korrekta och att odla klassiska universitetsideal.

Det återstår ännu att göra liknande studier internationellt. En viss ledning om resultatet kan man få genom att studera hur fraserna "world-leading science/research" används i relation till "excellent science/research", "good science/research" och "bad science/research". Det visar sig att "world-leading science/research" helt dominerar över de andra karakteristikerna på utländska web-sidor (alla typer av sidor inkluderade) medan "good science/research" bara står för 5% av träffarna. De svenska hemsidorna på svenska språket har bara en hälften så stor andel av träffar på "världsledande vetenskap/forskning" i jämförelse med övriga kategorier. Också träffar på påstått "excellent vetenskap/forskning" är relativt sällsynta, medan träffar på "god vetenskap/forskning" på de svenskspråkiga sidorna är helt dominerande. Går man sedan till de engelskspråkiga hemsidorna med svenskt ursprung växer träfftalet både för "excellent" och "world-leading science/research" tillsammans upp till dubbelt så många träffar som "good science/research" får. Också "bad science/research" ökar. Resultatet påminner om det resultat vi fått vid undersökningen av ansökningar: den svenska kulturen är (ännu) förhållandevis återhållsam när det gäller överord, medan svenska informatörer, redan när de börjar använda engelska, tar ut svängarna betydligt mer.

Spekulationer och slutsatser

Vi har sett hur språkbruket i ansökningar och på universitetens hemsidor tycks färgas av konkurrenselementet inom den vetenskapliga världen. Men mina små undersökningar har bara gjorts inom loppet av några månader; jag har alltså inte kunnat påvisa en tydlig variation av dessa tendenser med tiden. Sådana longitudinella studier skulle vara värdefulla.

Den viktiga frågan gäller vad som händer när de två kulturerna med skilda värderings-system möts och konfronteras; den "Mertonska" med sanningsenlighet och "disinterestedness" som uttalade (om ej alltid praktiserade) principer, och den kommersiella som kräver säljbarhet och vinst. Man kunde hävda att denna motsatsställning är mer teoretisk än reell: den enskilda forskaren, forskningsinstitutionen och t. o. m. hela forskarsamhället leds inte främst av de vackra principerna – i stället är sedan länge andra drivkrafter verksamma, som behovet att göra sig en utkomst med ett intressant arbete, att få relativt fria arbetsförhållanden, intresset att nå maktpositioner, eller kanske viljan att göra sig gällande, "att bli någon". Och liknande drivkrafter, och alltså då inte bara rent ekonomiska vinstintressen, lär också vara verksamma inom affärlivet. I så fall skulle "ett nytt kontrakt" mellan forskning och ett alltmer kommersialiserat samhälle både vara möjligt och kanske inte skilja sig så mycket från det gamla vanliga. Även om drivkrafterna på de bägge sidorna vore lite annorlunda så skulle forskning liknande den som åstadkoms idag kunna bli resultatet.

Mot en sådan "pragmatisk" syn kan dock sägas att de spelregler som forskningen faktiskt tycks försöka följa åtminstone är mer inriktade på att övertyga med reproducerbara argument, som dessutom öppnar för granskning, än vad som gäller för de flesta andra mänskliga verksamheter. En viss rigiditet i spelreglerna för hur forskning ska och kan bedrivas kan då vara viktig att upprätthålla, men denna rigiditet kan inte tas för given när kulturen ändras. Det kan tänkas att en blick på forskningsverksamhet under andra kulturförhållanden (etno-

logiskt, historiskt, och t. o. m. i olika miljöer i världen idag) kan illustrera detta ytterligare.

Om en *assimilering* blir resultatet av kulturmötet, där den ”svagare eller mindre” kulturens värderingar helt enkelt överges, kan man befara det resultat som skisseras av Hasselberg (2012) i hennes sammanfattning med den talade titeln ”Concepts that run amok”.²² Kommer den akademiska kulturens normer om sanningsenlighet, noggrannhet och ambitionen att ge utrymme för olika synpunkter på ett balanserat sätt, att få ge vika? En tankeväckande experimentell studie av normförskjutningar som illustrerar hur beteenden som tidigare ansågs förkastliga i ett forskarsamhälle med tiden kan bli allmänt accepterade, och därtill inte uppmärksammas om de introduceras successivt istället för momentant (”the slippery-slope effect”), är Gino och Bazermans studier av acceptansen av vinstdrivet fusk vid bedömningar.²³ Om å andra sidan en *integration* är förestående återstår att se hur den kommer att se ut. Kanske kan det bli ett slags ”*kreolisering*”, för att använda en term som lanserats för kulturblandning och diskuterats inom etnologin.²⁴ Får vi i så fall, med en måhända optimistisk gissning, en kulturblandning där det blir möjligt för skilda värderingssystem att existera och brukas parallellt inom samma kollektiv, grupper och t. o. m. individer, för olika ändamål? När allt kommer omkring har människor i skilda tider visat stor förmåga att handla efter flera olika värdesystem simultant.²⁵ Också ljugandet kan ses som ett språkspel, som kräver att man lär sig reglerna.²⁶ Kan forskarsamhället samtidigt upprätthålla ett sådant spelande inom sig, där sökandet efter sanningar för deras egen skull och diskuterandet av dessa står i fokus, och ett annat spel för mer ”utvärtes bruk”, där de kommersiella värdena och marknadsföringsknep är viktiga i anslagsframställningar och ansökningar? Leder detta då till en anpassad retorik, där ganska olika saker sägs och framhävs beroende på adressat? Förvisso har detta ”tal med dubbel tunga” förekommit tidigare när forskare sökt motivera sin existens och sina behov av skattepengar inför politiska makthavare. Men situationen tycks vara mer problematisk idag, genom de styrmetoder som New Public Management introducerar där den professionella kulturen och inflytandet från denna sätts tillbaks och kraven på redovisning och insyn ökar. Till detta kommer att marknadsföringspsykologin utvecklats avsevärt, och att dess expertis i växande grad kopplas in vid skrivandet av ansökningar och anslagsframställningar från universiteten. Denna metod, att separera själva forskningsarbetet, med dess krav på ärlig redovisning, från arbetet med ansökningar om medel genom att anlita expertis på marknadsföring för den senare uppgiften, kan vara ett sätt att lösa problemet med skilda värderingssystem på det individuella forskarplanet – uppgiften att klara det ”smutsiga” säljhantverket delegeras till andra. Hur riskabelt är då sådant dubbelspel för den trovärdighet som forskarsamhället har goda skäl att söka upprätthålla, och för den inre moralen på sikt?

Eller är det så att dessa utsagor, med t. ex. skryt, överdrifter eller rena lögnar, inte uppfattas bokstavligen av dem som formulerar ansökningar eller universitetens hemsidor *och inte heller av de bedömande läsarna*? Skall yvigheterna helt enkelt ses som något som enligt tidens mode hör hemma där, ett slags ornamentering som i analogi med zoologins bruk av ordet demonstrerar potens och beredskap (i detta fall till vetenskapliga insatser), överdrifter som inte ska tas bokstavligen, lika lite som den klassiska retorikens hyperboler? En annan snarlik parallell kan vara användandet av kosmetika, t. ex. inför en date. Man vill visa sig angelägen och gör sig vacker (man kan säga ”vackrare än man faktiskt är” även om många kan känna sig ”oklädda” och inte ens ”sig själva” utan smink) – och räknar med att om kon-

takt eller t. o. m. förälskelse uppstår kan bindningen bli permanent även om det snart blir klart för kontrahenten att man ”i vardagslag” kanske inte är så attraktiv som man verkade. Att inte använda smink – eller i forskningen att avstå från skönmålning i ansökningar – kan då tydas som att man inte är så angelägen²⁷. Eller rör det sig om en slags ”bullshit” av den typ som filosofen Harry G. Frankfurt skriver om: ”The bullshitter --- does not reject the authority of the truth, as the liar does, and oppose himself to it. He pays no attention to it all. By virtue of this, bullshit is a greater enemy of the truth than lies are”²⁸. Alltså ett språkbruk som egentligen inte betyder något i verkligheten, då sanningen inte alls tas i beaktande, men som just genom detta sanningsförakt på sikt äventyrar respekten för ambitionen att vara sanningsenlig. Chris Lorenz ser detta bullshit som en integrerad del i New Public Management, och klassificerar inslag av det som ”excellencespeak” (andra liknande kategorier är ”qualispeak” och ”valorizationspeak”).²⁹

I denna artikel har jag hävdad att det förekommer en tendens att tänja på saklighet och överdriva de egna insatsernas betydelse i akademiska sammanhang, och detta troligen i ökande grad. Anledningen till det skulle vara syftet att hävda sig i konkurrensen om medel och tjänster på en utbildnings- och forskningsmarknad som alltmer etableras. Som synes av artikeln kan förekomsten av överdrifter i akademiska presentationer fresta till intressanta och eklektiska spekulationer över vida fält. Jag vill dock främst hävda att tänjandet och överdrifterna kan hota upprätthållandet av forskningens väsentligaste värderingar om sanningsenlighet. Även om dessa värderingar inte skulle anses ha en fundamental betydelse för forskningens påtagliga resultat, förefaller det sannolikt att forskningens kvalitet på sikt minskas genom överdrifterna, liksom forskningens trovärdighet i samhället. Detta återstår dock att påvisa genom longitudinella studier. Men i kort tidsperspektiv kan det också få allvarliga följder; för det första genom att förekomsten av glidningar och tänjningar av sanningen i vetenskapliga rapporter redan nu är en påtagligt störande faktor som man måste ta hänsyn till i det dagliga forskningsarbetet när man önskar bygga på andras resultat. För det andra lockas nu studenter till högskolor och utbildningar, och därmed till livsavgörande felval, av falska förespeglningar och rena propagandalögner. En intressant möjlighet är att reaktionen mot denna vilseledande information redan är tydlig, och att en motsatt strävan, till en genomgående sanningsenlighet i universitetens ansökningar om medel och presentationer för beslutsfattare och allmänhet, faktiskt kan ha framtiden för sig.

Jag vill tacka Roland von Bothmer för tillstånd att publicera resultaten från hans undersökning av universitetens och högskolornas hemsidor och Beata Agrell, Annagreta Dyring, Ylva Hasselberg, Gunnar Ingelman, Dan Larhammar, Bo Lindberg, Sharon Rider, Uno Svedin och Sven Widmalm för värdefulla förslag och synpunkter.

Noter

1. Att se detta skeende som ett möte mellan två skilda parter är en uppenbar förenkling. Elzinga (1997) har diskuterat hur olika samhällsförändringar leder till en ”epistemisk drift” i vetenskapen där också värden som sanningsenlighet (veracity) och frihet från hänsyn till användbarhet bryts mot intressehänsyn, vinst och instrumentell användbarhet. Se också Ziman (2000), sid 182f ff.
2. Mirowski (2011), sid 259 ff.
3. Lorenz (2012).

4. Köllmann (2007), sid 217–240.
5. Gustafsson, Hermerén & Petersson (2005), sid 16.
6. I en amerikansk intervjuundersökning, De Vries, Anderson & Martinson (2006), meddelar 23% av de tillfrågade aktiva forskarna att de tagit genvägar för att hinna färdigt ett projekt ("cutting corners in a hurry to complete a project") medan 15.5% av dem säger att de ändrat metod eller resultat efter finansierarens påtryckningar ("in response to pressure from a funding source").
7. Ibid, sid 76–77. Det är värt att notera att dessa meningar modererats av Vetenskapsrådet i en senare version av skriften (*God forskningssed*, 2011) från en systemkritisk till en mer pragmatisk operationell inriktning. Det heter nu: "Men nu gäller det att hantera vetenskaplig oredlighet inom det meriterings- och karriärsystem som råder idag. Viktigast är då att arbeta för att skapa en god forskningsmiljö, en miljö som utmärks av en kultur som inte tolererar vetenskaplig oredlighet, och som värnar om korrekt praxis".
8. <http://www.icsu.org/about-icsu/structure/committees/freedom-responsibility/about-cfrs>
9. Hasselberg (2012).
10. Härmed inte sagt att överdrifter, förlöpningsar o.s.v. inte funnits mycket länge inom akademien, inte minst vid ansökan om tjänster och klagoskrifter i tillsättningsärenden. Men min personliga erfarenhet, med flitigt deltagande som internationell sakkunnig inom astronomi-fysikområdet i mer än 35 år, är att självuppskattningen tydligt ökat under särskilt de senaste 15 åren. Särskilda studier behövs dock för att belägga detta och studera förekomsterna av det inom andra fält.
11. Bland dessa sakkunniga var författaren, som främst fick ansvar för fysikområdet.
12. I princip menar jag att det inte är en uppgift för en sökande, vars ansökan ska granskas av oberoende experter, att i denna själv värdera sin verksamhet, åtminstone inte i överdrivna termer. Men härom saknas enighet – i vetenskapssamhället idag finns också många som ser tydliga uttryck för självsäkerhet som ett positivt inslag i en ansökan om tjänst eller anslag. Dessutom kan ju den sökande vara så skicklig att man inte nog kan berömma hans/hennes vetenskap; varför skulle då inte vederbörande själv få göra det?
13. Ett intressant uppslag som jag fått från Annagreta Dyring är att studera också förekomsten av överdrivet kritiska synpunkter och förtal av kollegor och se hur detta förekommer parallellt med skrytet om den egna förträffligheten. Detta skulle exempelvis kunna undersökas genom studium av ansökningar av tjänster och av motsvarande överklaganden i tillsättningsärenden.
14. Merton (1973). Även om Mertons analys inte gör anspråk på att vara en samling normer för praktiskt forskningsarbete, har den kommit att bli flitigt använd i forskningsetikkurser för doktorander, via många olika utläggningar, t. ex. Gustafsson, Hermerén & Petersson (2005).
15. Man ska dock inte tro att kravet på sanningsenlighet och disinterestedness innebär att forskaren i varje arbete helt nyktert måste avväga varje tes eller förklaring på ett balanserat sätt. Det finns både en rätt, och en viss skyldighet, att (t. o. m. ensidigt) driva teser i förhoppningen att andra forskare kritiskt granskar deras värde. Forskning är i mycket en dialektisk process. Men det som sägs bör inte vara så skruvat eller förvrängt att en granskning försvåras. I fråga om ansökningar tycks en viss tolerans mot tånjningar förekomma, och de kan därtill kanske ses som acceptabla så länge som de sakkunniga experterna som granskar ansökan både har tid och kunskaper för sin granskning. Men detta saknas ofta i praktiken. Att i det läget spekulera i en sådan granskning av lägre kvalitet och överdriva eller "tänja" ansökan i syfte att bedra granskarna kan knappast ursäktas.
16. Macrina (2005).
17. Nilsson (2008), sid 266 ff.
18. Det, inte minst i utbildningspolitiska sammanhang allmänt använda endimensionella synsättet med "världsklass" som ett explicit mål inom räckhåll för dagspolitiska strävanden, kan ha skadat mer än främjat forskning och utbildning i allmänhet. Inom naturvetenskapen har internationella utvärderingar och jämförelser spelat en betydelsefull roll sedan flera decennier; att detta varit möjligt kan hänga samman med dessa forskningsområdens internationellt betydande konsensus bland forskarna om vad som verkligen menas med hög kvalitet, vilket kanske främst beror på det mycket omfattande internationella samarbetet och det faktum att studieobjektet i viss mening ligger utanför de nationella kulturerna. I de flesta andra vetenskapsområden är idén om sådan konsensus mer problematisk. Men också i naturvetenskapliga sammanhang har nödvändigheten av mångdimensionella synsätt ofta betonats. De endimensionella mät-

- ten och kvalitetsjämförelserna ingår som viktiga inslag i arsenalen av styrredskap inom New Public Management-kulturen. Också när de används i sakkunniggranskningar kan de snarast komma att främja bestående och etablerad forskning framför nytänkande.
19. Se t ex Bo Westerhults (2009) kritik i en replik mot universitetsledningen i Lund. Det var f.ö. denna artikel som initierade Roland von Bothmers sökning på "kreativ forskningsmiljö" som citeras här.
 20. Undersökningen är opublicerad men presenterad vid ett symposium om "Kreativa forskningsmiljöer: hur uppstår de?", ordnat av Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund.
 21. Pearsons korrelationskoefficient mellan $\log(r)$ och $\log(s)$ var 0.53.
 22. Ibid.
 23. Gino & Bazerman (2009).
 24. Termen innebär i motsats till "homogenisering" att kulturerna samexisterar men med mer inbördes utbyte än vad "multikulturalism" ofta betecknar. "Creolization also increasingly allows the periphery to talk back. As it creates a greater affinity between the cultures of the center and the periphery ... some of its new cultural commodities become increasingly attractive on a global market", cit. Hannerz (1987).
 25. Ett uppmärksammat exempel är Rudolf Höss, som under sin tid som kommandant för koncentrationslägret i Auschwitz, enligt ett tvångsrekryterat polskt hembiträde från orten, Janina Szczurek, nattade sina barn varje kväll, kysste sin fru varje morgon och skrev dikter om det vackra Auschwitz, se Setkiewicz (2013).
 26. Ludwig Wittgenstein (1953/2001), §241.
 27. Parallellen kan vara djupare än så – antropologen Alexander Edmonds (2008) har diskuterat hur manipulation av kroppen med skönhetshöjande smink, operationer eller medikamenter relaterar till socioekonomiska förändringar och globalisering och avspeglar nya maktstrukturer.
 28. Frankfurt (2005), sid 61.
 29. Lorenz, ibid., sid 626.

Referenser

- De Vries, R, Anderson, M.S. & Martinson, B.C., "Normal misbehavior: Scientists talk about the ethics of research", *Journal of empirical research on human research ethics*, 2006, 1, 43–50.
- Edmonds, A. (2008), "Body and health: Anthropological perspectives", *Medizinische Anthropologie* 20, 151–162.
- Elzinga, E. (1997), "The science-society contract in historical transformation: with special reference to "epistemic drift", *Social science information* 36, 411–445.
- Frankfurt, H. G. (2005), *On bullshit*, Princeton University Press, Princeton och Oxford.
- Gino, F., & Bazerman, M. H. (2009), "When misconduct goes unnoticed: The acceptability of gradual erosion in other's behavior", *Journal of experimental and social psychology* 45, 708–719.
- Gustafsson, B., Hermeren, G., & Petersson, B. (2005), *Vad är god forskningssed? Synpunkter, riktlinjer och exempel*, Vetenskapsrådets rapportserie, Rapport 1 (2005), sid 16.
- Hannerz, U. (1987), "The world in creolization", *Africa* 57, 546–559.
- Hasselberg, Y. (2012), "Demand or discretion? The market model applied to science and its core values and institutions", *Ethics in science and environmental politics*, 12, 35–51.
- Köllmann, C. (2007), "The rationality of scientific failure: Error, fraud and ignorance in the 'Market for ideas'", in Mecke, J. (ed): *Cultures of lying. Theories and practice of lying in society, literature, and film*, Galda + Wilch Verlag, sid 217–240.
- Lorenz, C. (2012), "If you're so smart, why are you under surveillance? Universities, neoliberalism, and New Public Management", *Critical inquiry* 38, 599–629.
- Macrina, F.L. (2005), *Scientific integrity* (3:rd ed.), ASM Press, Washington DC, sid 25–28.
- Merton, R.K. (1973), "The normative structure of science", kapitel i Mertons bok *The sociology of science: Theoretical and empirical investigations*, University of Chicago Press.
- Philip Mirowski (2011), *Science-Mart. Privatizing American science*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Nilsson, R. (2008): *God vetenskap – hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändrats i tre skilda discipliner* (Avhandling). Acta Universitatis Gothoburgensis, Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas 21.
- Setkiewicz, P. (2013), *Życie prywatne esesmanów w Auschwitz* (SS-officerares privatliv i Auschwitz), Auschwitz Museum
- Westerhult, B (2009), "Floskler om forskningsmiljöer", *Sydsvenskan* 24 mars, 2009, <http://www.sydsvenskan.se/sidfot/floskler-om-forskningsmiljoer/>
- Wittgenstein, L. (1953/2001), *Philosophical investigations*, Blackwell Publishing.
- Ziman, J. (2000) *Real science: What it is and what it means*, Cambridge Univ. Press.

Ingemar Nilsson

Retorik i sakkunnigutlåtanden

Abstract:

Summary: The Swedish system of expert reports within the universities is quite exceptional in its long tradition of formal transparency and thoroughness. For a long time the chosen experts, often experienced professors, have been required to deliver extensive presentations of the candidates for an appointment together with the basis for their estimates and their ranking. In this practice it is evident that experts make use of different rhetorical strategies. It is of course presupposed that the experts act on strict objective bases and the final reports have mostly been regarded as strictly neutral in their assessment of the applicants' merits.

In the paper I will give a few examples of used rhetorics in cases from two different human sciences in the 20th century.

Nyckelord: sakkunnigutlåtanden, originalitet, metod, litteraturvetenskap, psykologi

Sakkunnigutlåtanden är en av de former i vilka vetenskapen fortlöpande utvärderas. En sakkunnig inom universitetsvärlden är vanligen en högt meriterad forskare som gets ett uppdrag att bedöma vetenskapliga och övriga meriter vid tillsättning av utlysta anställningar. Vanligen har det ingått i uppdraget att också rangordna de sökande till anställningen. Under senare år har uppdraget på sina håll begränsats till att den sakkunnige endast skall karakterisera meriterna hos de sökande som den sakkunnige eller sakkunniggruppen placerar i en tätgrupp. Därefter är det lärarförslagsnämnden eller nu allt vanligare prefekten som utifrån ämnets och institutionens behov anställer.

Det är här inte min avsikt att historiskt utreda sakkunnigsystemets uppkomst och utveckling, utan främst visa på retorikens roll i sakkunnigutlåtanden. Men inledningsvis vill jag ändå betona de starka särdrag som sedan länge präglat sakkunnigsystemet inom svensk förvaltning och universitetsliv. Det tydligaste särtecknet för det svenska befordringssystemet är att handlingar i ärendet är offentliga handlingar så fort ett beslut fattats.¹

Sakkunnigutlåtanden har varit tänkta som garantier för befordringssystemets objektivitet. Användningen av sakkunniga vid tillsättning av professorstjänster reglerades redan i 1876 års universitetsstatuter. I senare regelverk angavs att fakulteten skulle utse tre sakkunniga som var och en skulle inkomma med skriftliga utlåtanden innehållande omdöme om varje sökandes kompetens samt omdömen om rangordningen av de främsta med avseende på vetenskaplig skicklighet.

Utlåtandena utgjorde allmän handling och var underställda de gamla statliga principerna om offentlighet, där man lade stor vikt vid objektiva och sakliga beslut.

I samband med den s.k. tjänsteförslagsnämndsreformen 1975 infördes krav på vetenskapliga – senare också pedagogiska – självdeklarationer. Sökande till lärartjänster skulle skicka med en beskrivning av den egna forskningen med möjlighet att peka ut vad forskaren själv betraktade som väsentligt. Detta var tänkt att underlätta sakkunnigas arbete; det hade då börjat bli allt vanligare med många sökande med ett stort antal skrifter, och sakkunniga började alltmer tacka nej för att slippa ifrån vad som betraktades som tunga och otacksamma

uppdrag. Samtidigt tillkom retoriska drag från de sökandes sida.²

Ett sakkunnigutlåtande är en utpräglat skriftlig genre. Det är svårt att tänka sig att utlåtandet läses upp för tjänsteförslagsnämndens ledamöter, även om detta tidigare var vanligt. Genren är inte retorisk på samma sätt som manifest, program eller politiska tal är det. Men syftet är likartat att genom en lika strategisk som saklig argumentation övertyga adressaterna om rimligheten av den tes som drivs eller den slutsats som hävdas. Den sakkunnige är ålagd att objektivt beskriva, utvärdera eller mäta de vetenskapliga förtjänsterna, men det hindrar inte att argumentationen kan innehålla ledande eller rent manipulativa inslag.

Det har framförts att sakkunnigutlåtanden inte bara har en instrumentell användning för att säkra objektiviteten vid rekrytering av professorer. Utlåtanden fungerar också som en utvärdering av forskningens kvalitet och ger indikationer på vad som för tillfället kan ses som normerande. Sakkunniggranskningen var länge ett av mycket få tillfällen till utvärdering av den gällande forskningsfronten. Detta är säkert en orsak till att utlåtanden under 1900-talet trycktes och spreds, varigenom de nådde ut till en vidare krets än endast fakultetens ledamöter.

Det ligger nära till hands att tro att retoriska mönster i utlåtanden mest förekommer i humanvetenskapliga befordringsärenden. Men för den ämnesförtrogne är det säkert lätt att se förekomsten av retorik i sitt eget ämne. Och sakkunnigutlåtanden i fysik fäster också vikt vid sökandes framställningskonst, klarheten och exaktheten i framställningen. Det kan gälla förmågan till åskådlighet och precision, men också talang för att levandegöra materialet med klart logiskt språk. Sökande kan också prisas för att deras arbeten uppfattas som eleganta eller sköna.³ En enkel och handfast retorik värdesätts alltså över de olika vetenskapsområdena. Det är visserligen svårare att se inslag av retorisk framställning i de naturvetenskapliga sakkunnigutlåtandena, men även en vilja till antiretoriskt framställningssätt kan ses som en variant av retorik. Sakkunniga kan exempelvis prisa en sökandes förmåga att presentera sina resultat så att fakta talar sitt eget tydliga språk.⁴ Mot slutet av 1900-talet har utlåtandena blivit allt kortare, och många slutsatser dras utifrån frekvensräkning av antal publikationer i högt rankade internationella tidskrifter. Det förhållandet att sakkunnigutlåtanden från 1980-talet vid naturvetenskaplig och medicinsk fakultet alltmer skrivs i gemensamt utlåtande minskar säkert också utrymmet för mer genomarbetad retorik i texten.

Ett första steg vid rekryteringen av lärare, ett steg som föregår själva sakkunnigbedömningen, var beslutet om utlysning av den tjänst (numera anställning) som skulle besättas. Först genom de senaste decenniernas reformverksamhet kom man att betona vikten av att skriva en utförlig ämnesbeskrivning för tjänsten, vilket skulle fungera styrande för de sakkunnigas arbete. Tidigare räckte det oftast med tjänstens benämning, t.ex. professur i psykologi, i fysik eller i tillämpad matematik. Den äldre ordningen lämnade därmed frågan öppen för de sakkunniga att bedöma sökandes meriter utifrån den egna uppfattningen av lämplig ämnesinriktning. Därefter skall de sakkunniga utses och detta beslut har under åren fattats av olika instanser inom universitetet. Enligt förordningstexterna skall sakkunniga väljas så att de tillsammans kan förmodas ge en allsidig och balanserad bedömning av de olika sökande. Redan på 1960-talet hade man börjat begränsa möjligheten för sittande tjänsteinnehavare att själva ingå i sakkunniggruppen och därigenom direkt kunna påverka valet av sin efterträdare.

I sakkunnigutlåtanden märks de retoriska greppen främst i de fåtaliga sidor där utlåtanden

dets slutsatser formuleras. Dessförinnan är det vanligtvis regel att den sakkunnige redovisar (de viktigaste) meriterna hos de sökande en efter en och då endast med försiktiga kritiska kommentarer. Men att formen är saklig och betonar redovisning av de aktuella meriterna innebär inte att den sakkunniges värderingar inte kommer till uttryck, inte heller att texten inte är retoriskt strukturerad.

Låt mig ta några exempel på professorstillsättningar, från litteraturvetenskap och samhällsvetenskap. Givetvis har kriterierna vid bedömning av vetenskaplig skicklighet skiljt sig mellan olika fakultetsområden och discipliner och detta gäller också dagens utlåtanden. Jag väljer dem för distanseringens skull femtio år tillbaka i tiden, men hela materialet är i sin helhet offentligt. Utmärkande för sakkunnigutlåtanden vid denna tid är deras stora utförlighet. Den sakkunnige förväntades referera och värdera varje skrift som inlämnats för bedömning. Han skulle också ta ställning till varje sökandes professorskompetens.

Ytlighet och djupsinne

År 1959 skulle professuren i psykologi återbesättas vid Lunds universitet.⁵ Tjänsten söktes av docenterna Åke Bjerstedt och Gudmund Smith i Lund, samt Mats Björkman i Stockholm. Bjerstedt var knappt 30 år gammal vid ansökningstillfället, men han hade under åren efter sin disputation 1956 hunnit med en ganska omfattande produktion inom sitt specialfält, sociometrin. Mats Björkman hade disputerat så sent som 1958 med en inläringsteoretisk avhandling och i flera avseenden representerade han en i Sverige ny mätteoretisk tradition – i opposition till den av Smith ledda så kallade Lundaskolan, vilken utvecklat metoder för att studera personlighet i relation till perception och utveckling. Björkman sökte utveckla matematiska modeller för att beskriva allmänna inlärningsfunktioner. Denna motsättning, mellan Lund och Stockholm, om man så vill, blev i tillsättningsärendet tydlig genom att Gösta Ekman, Björkmans lärare och kollega i Stockholm, blev en av de tre sakkunniga vid tillsättningen – de övriga var John Elmgren i Göteborg och Kai von Fieandt i Helsingfors. Ekman och Smith hade varit jämnåriga studiekamrater i Lund i början av 1940-talet. De hade sedan alltmer gått skilda vägar, än mer markerat då Ekman efter en USA-vistelse 1954 lanserade den s.k. nya psykofysiken och skalningsmetodiken, vilka skulle göra psykologin till en exakt vetenskap.

John Elmgren hade tidigare under 1950-talet varit starkt kritisk till Smith och dennes kollega Ulf Kraghs inriktning och även i sin bedömning av Smiths senare skrifter såg han metodiska brister. Han hade en tydlig aversion mot vad han uppfattade som anspråksfullheten i Lundaskolan och uttryckte misstankar om att allt inte kunde stå rätt till i deras forskningsarbete. Den experimentella tekniken måste, menade han, ses i sin funktion för att man skulle kunna bedöma dess värde. Det är oklart vad Elmgren här avsåg med funktion – det kan vara ett önskemål om att ha möjlighet att observera forskningsarbetet i själva laboratoriet eller bara en misstro mot huruvida resultaten i Lund var upprepningsbara på andra håll.

Smiths många teoretiska bidrag och hans argumentering för psykoanalytiskt inspirerade perspektiv inom experimentalpsykologin avfärdades som endast diskussionsinlägg – det var konkreta forskningsresultat som räknades, enligt Elmgren. Men han satte ändå i sitt utlåtande Smith i första rummet tack vare hans bredd och det kliniska arbetet med psykiatriska patienter. Han förordade Smith snarare *trots* de nya perceptgenetiska forskningsresultaten

än tack vare dem. Smiths tidiga avhandling baserad på tvillingjämförelser, hans industripsykologiska studier, hans analys av personlighetsformulär eller hans arbete med psyko-diagnostiska instrument, alla dessa relativt traditionella forskningsarbeten, vägde tyngre. Elmgrens förord för Smith underlättades av att han var än mer skeptisk till värdet av Björkmans forskning. Elmgren skriver om Björkmans avhandling:

"Man kan beklaga att allt detta skarpsinne och hela denna eleganta försöksteknik tillämpas på en så livsfrämmande och numera antikverad problemställning som den mekaniska inlärningsprocessen med meningslösa stavelser." (s 90)

Gösta Ekman anmärkte på Smiths strävan efter originalitet, ett i utlåtanden vid denna tid ofta positivt värdeord. Men originaliteten gjorde enligt Ekman hans resultat svårtolkade och innebar en onödig anspråksfullhet. Björkman, vars ännu rätt begränsade produktion låg inom psykofysik och inlärningspsykologi, representerade med sin metodologisk-experimentella skicklighet och förmåga till avgränsning ett ideal för Ekman. Och i jämförelsen mellan Bjerstedt och Smith fällde han kommentaren:

Man skulle kunna säga att om man någon gång oroas av ytlighet hos Bjerstedt, så blir man ibland bekymrad över djupsinnet hos Smith. (s. 58)

Ekman var hovsam i sin kritik av Smith. Metodiska brister i tidigare arbeten hade enligt Ekman senare nästan helt arbetats bort. Han såg den takistoskopiska metodiken, där en apparat – s.k. kronoskop – användes som gjorde det möjligt att visa bilder under mycket korta exponeringstider, och det seriala perspektivet som användes i Lund, som fruktbart och hade egentligen ingen kritik att rikta mot den perceptgenetiska teorin som sådan.⁶ Han anförde Smiths teoretiska inriktning – "hans strävanden att arbeta med modeller, vilka gör empiriska förhållanden begripliga och vilka kan vägleda honom vid planeringen av de empiriska undersökningarna" – som en betydande förtjänst. Det enda förvånande i Ekmans omdöme är kanske att ett förhållningssätt inom samhällsvetenskaplig forskning, som egentligen borde vara självklart, år 1960 behöver pekas ut som på något sätt exceptionellt. Det måste ha funnits många psykologiska forskare som inte engagerade sig i teoretiska frågor, utan lät en förvärvat metodik eller ett tillfälligt empiriskt material styra undersökningsarbetet.

Men Ekman hade svårt att uppskatta Smiths forskningsstil. Han beskriver den som fantasifull (det vill säga äventyrlig), mångsidig (egentligen splittrad) och originell (onödigt anspråksfull). De i språket positivt laddade orden översattes i Ekmans utlåtande till kritik. Fantasi, mångsidighet och originalitet, menade han, hör inte hemma inom den moderna vetenskapen. Ekman var misstänksam mot lundapsykologernas hela anspråk. Gudmund Smith själv ville i sitt perceptgenetiska program integrera personlighetspsykologi, perception och utvecklingspsykologi. I en presentation från 1963 beskrev han sin egen inriktning litet provokativt som studier av "komplexa processer". Lundapsykologerna går emot strömmen och mot konventionella metodologier, de bryter, förklarade han, mark på "svåra fält".⁷ Ekmans ideal innebar tvärtom att reducera komplexiteten till ett antal enkla relationer som sedan kunde undersökas var för sig.

Retoriken i Ekmans stilistiskt effektiva utlåtande byggdes under genom de lovord han gav åt Smith – det finns inga klara belägg i hans redovisning av Smiths forskning för att den sakkunnige skulle ha haft en negativ förhandsinställning till den sökande. Men Ekman

trodde inte på fruktbarheten i Smiths sätt att forska. Och för att ingen skulle tveka om hans slutsatser, så levererade han den obligatoriska våndan och tveksamheten, inte rörande första rummet, utan i valet om andra rummet mellan Bjerstedt och Smith.

Retorikens plats i sakkunnigutlåtanden låg främst i deras avslutande jämförelse. Där var det viktigt att den sakkunnige visade att han varit omsorgsfull och objektiv. Då det gällde att rangordna de sökande efter deras meritering var det naturligt att framhålla de kval och den osäkerhet som uppdraget lett fram till hos den sökande. Statuterna gav egentligen inte några möjligheter att jämställa sökande till en enda tjänst.

Beslut i tillsättningsärenden följde ingalunda alltid sakkunnigmajoriteten. Man kunde i flera fall finna att en ensam sakkunnig hade så välgrundade argument att de beslutande ledamöterna följde minoriteten i sakkunniggruppen. I tillsättningen av en professur i litteraturvetenskap i Uppsala 1981 hade två av de sakkunniga föreslagit sökande Bengt Landgren, medan den tredje hävdade att en annan sökande, Kurt Johannesson, borde förordnas med hänvisning till större originalitet. Trots detta föreslog sedan tjänsteförslagsnämnden den sökande Johannesson i anslutning till en enstaka sakkunnig som nått sina slutsatser efter stor tvekan ”in i det sista”. Efter flertal besvärsskrivelser till universitetets konsistorium ställdes i detta läge frågan om vilka sakkunniga som bäst lyckats argumentera för sin kandidat, och konsistoriet följde här sakkunnigmajoriteten.

Vånda och tvekan

Året efter att Gudmund Smiths vetenskapliga förtjänster diskuterades i Lund inleddes ett annat befordringsärende i Uppsala inom ämnet litteraturhistoria med poetik, som disciplinen då ännu kallades. Även här kvarstod tre sökande och tre sakkunniga var satta att bedöma deras vetenskapliga skicklighet. Trots att två av de sakkunniga – den avgående professorn Victor Svanberg och Lennart Breitholtz i Göteborg – satte docenten Gunnar Qvarnström i första rummet, så gick den historisk-filosofiska sektionen med stor majoritet på den kandidat som den tredje sakkunnige förordade. Lundaprofessorn Staffan Björck hade efter ”åtskillig tvekan” stannat för att sätta Gunnar Brandell främst. Och trots ihärdiga klagomål i besvärsskrivelser från Qvarnström, och trots att ämnesrepresentanten Gunnar Tideström i sektionen energiskt argumenterade för att Qvarnström var den mest originelle, den som besatt störst uppslagsrikedom och forskarenergi och den som presterat den tyngst vägande primärforskningen, så ledde processen fram till Kungl. Maj:ts utnämning i februari 1963 av Gunnar Brandell.⁸

Alla tre sakkunniga uppgav att de nått sin slutsats under ”vånda” och ”tvekan”. Björck hade i sitt utlåtande deklarerat skepsis mot begreppet ”vetenskaplig skicklighet” som i universitetsstatuterna vid denna tid angavs som enda grund för utnämning till professor. Alla sökande uppvisade, menade Björck, stor vetenskaplig skicklighet, men den var av olika art. Han stannade för Brandell, eftersom han hos honom fann en ”forskarpersonlighet av fyllig mognad, av rikedom på kunskaper, idéer och sentiment och av lugn balans”. Detta var kanske inte vad man främst tänker på som vetenskaplig skicklighet. Brandells avhandling uppvisade enligt Björck en del metodiska brister, och han beklagade att denne därefter under 1950-talet inte heller presterat så mycket grundforskning, med undantag av den idéhistoriska

studien av Freuds plats i sekelskiftets vittra värld. Hans meriter återfanns främst i handbokstexter och orienterande översikter.

Karakteristiken av Gunnar Qvarnström hos de sakkunniga såg helt annorlunda ut. Han hade en omfattande produktion, präglad av originalitet. Hans avhandling var enligt Björck ”en bragd, utförd i kraft av djärvhet, skarpsinne och en rastlös associationsgåva”. Hans omfångsrika produktion visade på en ”helt hjärtad forskningsinsats”. Läser man utlåtandet så långt förväntar man sig nog att även Björck skulle luta åt att sätta Qvarnströms som den främste. Men det visar sig att de brister han påtalat i Brandells skrifter ursäktades som följd av ”brådska och trötthet”, han hade under många år skött en befattning som kritiker i *Svenska Dagbladet*. Men den upptäckariver och vetenskapliga fantasi som drivit Qvarnström att pröva nya teoretiska synsätt fick Björck vid sin granskning att tveka rörande dennes kritiska sans.

Lennart Breitholtz, professor i Göteborg men tidigare knuten till Uppsala, var allmänt betraktad som sträng metodiker. Han beklagade att Brandell i ”så ringa utsträckning ägnat sig åt vetenskaplig forskning i egentlig mening”. Större delen av Brandells produktion bestod, som Breitholtz såg den, av essäistik eller populärvetenskap och som sådan var den inte vetenskapligt meriterande. Qvarnström å in sida ”älskar att konstruera teser, som är i överkant dristiga”. Men han är ”som forskare en eldsjäl, och han drar sig inte för att ge sig i kast med de allra svåraste uppgifter”. Hans mångsidighet är menade Breitholtz stor, ”hans idérikedom är snarast oroväckande”. Breitholtz val står mellan Qvarnström och den tredje sökande balladforskaren Hildeman, den metodiskt säkraste i konkurrensen. Avgörande blev då att Qvarnström var ”originellare, produktivare och representerar större linjer” i sin forskning.⁹

Victor Svanberg hade varit Qvarnströms lärare och han jämförde dennes avhandling om Ludvig Nordström med Brandells strindbergsstudie. Qvarnström hade arbetat på ”obruten mark” medan Brandell haft hjälp av en omfattande strindbergsforskning. Brandell utmärktes av balanserad överblick, medan Qvarnström berömdes för ”spårsinne och uppslagsrikedom”. Brandell prisades för sina översiktliga framställningar och för träffande karakteristiker i essän om *Freud och sekelslutet*. Svanberg ställde i sin sammanfattning mot varandra en forskare som ”fin slipat sin kunskap om redan inmutade domäner” (Brandell) och en som ”fördjupat sig i en rad nya och svåra uppgifter och prövat nya metoder” (Qvarnström). Den senare sattes till slut först med hänvisning till ”den större vetenskapliga originaliteten”.

Då ärendet hösten 1962 gick vidare till den historisk-filosofiska sektionen efter Qvarnströms överklagande dök Svanberg oanmäld upp på det sektionssammanträde som hade att ta ställning till överklagandet. Han hade då formellt inte längre säte i sektionen, eftersom han avgått med pension. Likafullt förklarade han för sektionsledamöterna att han nu kommit fram till en annan ståndpunkt och ansåg att han borde ha satt Brandell främst. Thure Stenström har i sina memoarer – *I alma maters tjänst* – återberättat ett möte med Svanberg kort efter att ärendet var avgjort. Svanberg sade då att han hade satt Qvarnström först trots att han önskat få Brandell utnämnd.¹⁰ Svanberg skulle ha kommit överens med sakkunnige Björck om att han skulle sätta Qvarnström främst om Björck gav förstarummet åt Brandell. Björck ville inte gå med på två förstarum åt Brandell – ”så bra är han inte” – medan Svanberg tycktes vilja förhindra att Hildeman erhöll majoritet i sektionen. Tydligt oroad man sig för att Breitholtz skulle ha starka sympatier för medeltidsforskaren Hildeman. Logiken i detta taktikspel är inte lätt att förstå och allvaret i Svanbergs berättelse kan betvivlas. Det

skedda tycks mig vara ett uttryck för Svanbergs ofta omvittnade oberäknelighet och lust att provocera. Men det är också ett exempel på att den samlade kritiken i ett utlåtande inte alltid följs av logiskt förväntade slutsatser då rangordningen skall upprättas.

Svanbergs kursändring påtalades hur som helst inför konsistoriet 24/11 av ämneskollegan Tideström som ett formellt fel: Svanbergs uttalande kunde inte sägas ha uttalats under ämbetsmannansvar, då han redan lämnat sin tjänst. Och opinionen i sektion och konsistorium hade då redan starkt svängt över till Brandells fördel.

Ärendets fortsatta handläggning i Uppsala illustrerar en kritik som framhållits ofta i diskussionen om sakkunnigsystemet. Fakulteten utsåg sakkunniga som man visade fullt förtroende vad gäller deras uppdrag att ta ställning till sökandes skicklighet. När sedan ärendet kom upp till behandling kunde sakkunnigmajoritetens förslag, som här förstärktes av den kvarvarande ämnesföreträdaren Tideström, vändas till en minoritet genom att ledamöter, utan egen kompetens i det ämne där tjänsten skulle tillsättas i, tog ställning utifrån speciella frågor som intresserade dem. De längre yttrandena i sektionen i Uppsala framfördes av lärdomshistorikern Sten Lindroth, som ifrågasatte vetenskapshistoriska enskildheter i Qvarnströms bok *Dikten och den nya vetenskapen*, och pedagogen Wilhelm Sjöstrand, som underkände Qvarnströms teori om epilepsins roll för Ludvig Nordströms diktning. Gunnar Brandell var som kritiker i *Svenska Dagbladet* en välkänd profil för professorerna i sektionen, och han upplevdes nog som auktoritativ. Flera av dem som tog ställning för honom hade, kan man förmoda, låtit sig övertygas av ifrågasättandet av säkerheten i Qvarnströms hypotesprövande metod.

I de sakkunnigas argumentering går det, här som i andra fall, inte att avläsa någon direkt användning av grepp som faller under den klassiska retorikens terminologi. Det ligger i sakkunnigsystemets förutsättningar att utlåtandena skulle framläggas i en saklig och opersonlig form, vilket som vi sett ändå inte hindrade förekomsten av starkt värdeladdade ord vid karakteriseringen av sökandes forskarpersonlighet. När väl utlåtandena öppnats och sektionens förslag skulle avges så var säkert stämningen mer animerad. Då sakkunniga kommit till divergerande slutsatser gällde det att ta ställning för vilken eller vilka sakkunniga som givit den mest förtroendeingivande argumenteringen. Så konstaterade statistikern Herman Wold:

Professor Björcks utlåtande präglas av grundlighet och klarhet, balans och nyansering. Jag känner mig helt övertygad av hans argumentation och slutsatser.

Han visade också på omdömen hos de andra sakkunniga som medfört att han tagit avstånd från deras slutsatser. Nu var det ju frågan om att rösta in en blivande kollega i sektionen. Statsvetaren C.A. Hessler konstaterade ”att tanken på docent Brandell som vetenskaplig lärare och handledare inger en stor känsla av trygghet, tanken på docent Qvarnström i samma roll en inte ringa känsla av otrygghet”.

Meningslösa stafvelseramsor

Den sakkunnige övertygar, som sagt, bäst om han/hon framställer sina argument utan starka känslouttryck. Ett exempel på hur ett tydligt och starkt engagemang kan slå tillbaka mot den sakkunnige finns i tillsättningen av professuren i pedagogik (egentligen ”psykologi och pedagogik”) i Uppsala 1931.¹¹ Pedagogiken var då ett relativt nytt ämne inom universitetet,

av många betraktad som ett praktiskt tillämpningsområde. Konkurrensen var svag och det var inte helt lätt att få lämpliga sakkunniga för att bedöma de sökande. De sakkunniga blev professorerna Jaederholm (Göteborg), Kuhr och Rubin (Köpenhamn), samt fil. dr Rurik Holm, föreståndare för Nääs slöjdseminarium. Gustav Jaederholm utformade ett skarpt utlåtande där han gick tillrätta med sökande Rudolf Anderbergs arbeten om intelligenstestning. Han slutade med att inkompetentförklara Anderberg och erkände endast med ”någon tvekan” en annan sökandes kompetens. Alla övriga sakkunniga hade dock Anderberg i första rummet och denne utnämndes också. Samtliga ledamöter i sektionen följde sakkunnigmajoriteten och några kunde inte avhålla sig från att kritisera Jaederholm eftersom han utformade sitt utlåtande till en försvarsskrift för sin egen forskning om intelligensmätningar och en polemik mot Anderbergs kritik. Jaederholm hade här alltså en partisk hållning och borde ha anfört jäv emot uppdraget.

Till slut vill jag som exempel på den låga prestige som pedagogikämnet hade anföra den ironiska slutklämmen i anförandet till sektionen av Jarl Charpentier, professor i sanskrit med jämförande indoeuropeisk språkforskning:¹²

På mig personligen ha utlåtandena om denna kompetens icke gjort något alltför imponerande intryck. Men jag inser väl, att kompetensfordringarna i ett ämne där en viktig del af de tillämpade metoderna synes utgöras af inlärandet af meningslösa stafvelseramsor, få uppfattas något annorlunda än när det gäller exempelvis en filologisk disciplin.

Missnöjet med Jaederholms utlåtande i sektionen tog sin sådana former att man i konsistoriets behandling av ärendet beklagade de kränkande uttalandena. Känslorna svallade ofta högt vid befodringsärendena, men ett absolut krav var att bibehålla ett formellt korrekt uppträdande och god ton.

Det var ju inte livet som stod på spel, bara ens karriär.

Noter

1. En utmärkt bakgrund till de svenska sakkunnigutlåtandena ingår i Rangnar Nilssons avhandling: *God vetenskap – hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. 2009. Se också *Professorstillsättningar* (SOU:1989:30). Även Cecilia Trenters diskussion av recensioner av doktorsavhandlingar ingår i bred mening i forskningsfältet: *Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i Dansk historisk tidskrift, Norsk historisk tidskrift och Svensk historisk tidskrift 1965–1990*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1999.
2. Ett besläktat område har behandlats av Carl Martin Allwood & Jan Bärmark, ”Retorik i forskningsansökningar”. *Rhetorica Scandinavica*, nr 6, 46–59.
3. R. Nilsson (2009), 262. Jfr 264, och Ian Glynn, *Elegance in science. The beauty of simplicity*. Oxford Univ. Press 2010.
4. Galileo är här en föregångare i sitt sätt att låta experimenten tala för sig själva. Men samtidigt utvecklade han en stortradet retorik i sina försök att visa kopernikanismens överlägsenhet framför det ptolemaisk/arisoteliska systemet. Hans olika övertalningsstrategier diskuteras utifrån den retoriska traditionen i M.A. Finocchiaro ”Varieties of Rhetoric in Science”. *History of the human sciences*, 3, 1990. Svenska sakkunnigutlåtanden i fysik finns behandlade i Thomas Kaiserfelds *Vetenskap och karriär*, 1997, s. 90ff.

5. Sakkunnigutlåtanden rörande lediga professorsämbetet i psykologi vid Lunds universitet (mars 1960). ED:s konseljakter 30/6 1960, nr A10.
6. Den seriala metoden hade på 40-talet utvecklats på psykoanalytisk grund och antog att individens utvecklingsförlopp avspeglades i förändringar i varseblivningen. Denna metodik utvecklades av Smith och dennes kollega Ulf Kragh och var en del av vad som i Lund kom att kallas den perceptgenetiska teorin.
7. Smith, ”Komplexa processer. Psykologiskt forskningsbeteende i Lund”. *Nordisk psykologi*, 15, 164–167.
8. ED:s konseljakter 1/2 1963, nr 2.
9. Qvarnströms utlåtande s. 78f.
10. Thure Stenström (2004) s. 203ff.
11. ED:s konseljakter 27/11 1931, nr 29.
12. Handlingar angående professuren i pedagogik vid Uppsala universitet. Uppsala 1931, s. 134.

Referenser

- Allwood, Carl Martin & Jan Bärmark (1998). ”Retorik i forskningsansökningar”. *Rhetorica Scandinavica*, nr 6, 46–59.
- Finocchiaro, Maurice A. (1990). ”Varieties of rhetoric in science”. *History of the human sciences*, 3, s. 177–194.
- Glynn, Ian (2010). *Elegance in science. The beauty of simplicity*. Oxford University Press.
- Handlingar angående professuren i pedagogik vid Uppsala universitet*. Uppsala 1931.
- Kaiserfeld, Thomas (1997). *Vetenskap och karriär. Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft*. Arkiv avhandlingsserie, 46. Lund.
- Nilsson, Rangnar (2009). *God vetenskap – hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner*. (Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas, 21). Diss. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Smith, Gudmund (1963). ”Komplexa processer. Psykologiskt forskningsbeteende i Lund”. *Nordisk psykologi*, 15, s. 164–167.
- SOU 1989:30 (1989). *Professorstillsättning. En översyn av proceduren vid tillsättning av professorstjänster*.
- Stenström, Thure (2004). *I alma maters tjänst. En uppsalaprofessor ser tillbaka*. Stockholm: Atlantis.
- Trenter, Cecilia (1999). *Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i Dansk historisk tidskrift, Norsk historisk tidsskrift och Svensk historisk tidskrift 1965–1990*. (Studia Historica Upsaliensis, 192). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

OM FÖRFATTARNA

Lars Engwall är professor emeritus i företagsekonomi vid Uppsala universitet. Han har i sin forskning behandlat förändringsprocesser i olika slag av organisationer samt spridningen av managementidéer. Bland hans senare publicerade arbeten kan nämnas de redigerade volymerna *Reconfiguring Knowledge Production* (2010, med Richard Whitley och Jochen Gläser), *Scholars in Action: Past-Present-Future* (2012), *Trust in Universities* (2013 med Peter Scott) och *Bibliometrics: Use and Abuse in the Review of Research Performance* (2014 med Wim Blockmans och Denis Weaire). Lars Engwall är ledamot av ett flertal akademier och är ekonomie hedersdoktor vid Åbo Akademi och Handelshögskolan i Stockholm.

Bengt Gustafsson är professor emeritus i teoretisk astrofysik vid Uppsala universitet. Han har, förutom sin forskning i stjärnfysik, också skrivit bl. a. om forskningsetik och naturvetenskapens världsbilder. Han har varit ledamot av Naturvetenskapliga forskningsrådet, Vetenskapsrådet och Forskningsberedningen, och ordförande i Committee for Freedom and Responsibility in the conduct of Science (CFRS) under International Council of Science (ICSU). Han är ledamot av svenska, danska och norska vetenskapsakademierna, och var under en period direktor för Sigtunastiftelsen.

Göran Johansson har arbetat som teoretisk fysiker sedan doktorsavhandlingen 1998, med undantag för ett år som projektledare på Ericsson. För närvarande innehar han en tjänst som biträdande professor vid Institutionen för mikroteknologi och nanovetenskap på Chalmers Tekniska Högskola i Göteborg. Han har även verkat två år i södra Tyskland, vid universitetet i Karlsruhe. Hans forskning rör kvantfysik i supraledande elektriska kretsar; hans hittills mest uppmärksammade arbete gäller den så kallade dynamiska Casimir-effekten, vilken förklaras i texten.

Olle Josephson är professor i nordiska språk vid Stockholms universitet sedan 2009; dessförinnan var han under nio år chef för Språkrådet och dess föregångare Svenska språknämnden. Han har tillsammans med Arne Jarrick skrivit en studenthandbok om vetenskapligt språk, *Från tanke till text* (1988). För närvarande är han bland annat verksam i forskningsprojektet *Kampen om texten* som undersöker lärarstudenters väg till vetenskapligt skrivande.

Ulrika Knutson är kulturjournalist och kritiker. Hon är en välkänd radioröst, bland annat i P1:s Godmorgon, världen! Hon medverkar även i Expressen, Fokus, UNT och Göteborgs-Posten. Hon var ordförande i Publicistklubben mellan 2009 och 2012. Publicerat: *Kvinnor på gränsen till genombrott – gruppporträtt av tidevarvets kvinnor* (2004). *Emilia Fogelklou Sökare, stigfinnare, gränsöverskridare. Texter i urval med introduktioner*, U. Knutson (2009).

Johannes Landgren har tagit kyrkomusikerexamen, körpedagogexamen och diplomexamen vid dåvarande Musikhögskolan (numera Högskolan för scen och musik) vid Göteborgs universitet. 1997 disputerade han, inom ramen för den konstnärligt kreativa forskarutbildningen i musikvetenskap, på ett konstnärligt gestaltande arbete om den tjeckiske tonsättaren Petr Eben. Han är f. n. professor vid Högskolan för scen och musik, prodekan vid den konstnärliga fakulteten vid Göteborgs universitet samt frilansande musiker med ett flitigt turnerande över hela världen. Hans musicerande finns bl. a. dokumenterat via 30 publicerade CD-inspelningar.

Bo Lindberg är professor em. i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet. Han har i sin forskning skrivit om olika aspekter av den klassiska (antika) traditionen: användningen av latinet, den klassiska filologins historia, politiska begrepp, stoisk filosofi. Kronologiskt har hans forsknings forskning legat i den tidigmoderna perioden. Ett annat spår i hans studier är universitetshistoria. Han är ledamot av Vitterhetsakademien.

Lena Marcusson är professor em. och tidigare prorektor vid Uppsala universitet. Hennes ämnesinriktning är förvaltningsrätt och hon har forskat kring bland annat offentlig förvaltning utanför myndighetsorganisationen, kommunalrättslig systematik samt rättssäkerhetstänkande och begreppet god förvaltning. Hon har deltagit i flera förvaltningspolitiska offentliga utredningar och är för närvarande ordförande i regeringens Värdegrundsdelegation. Hon är ledamot av Kungliga Vetenskapsakademien.

Ingemar Nilsson f. 1945, professor em. i idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet. Forskar främst kring psykologins och filosofins historia samt mer allmänt om de humanistiska vetenskapernas utveckling. Senast utgivna bok: *John Landquist: filosof, psykolog, kritiker – en biografi* (2009).

Mats Rosengren är nyutträd professor i retorik vid Uppsala universitet. Hans forskning är främst inriktad på kunskapsteoretiska frågeställningar sedda ur ett retorisk-filosofiskt perspektiv. För närvarande arbetar han med att mot bakgrund av Ernst Cassirers och Cornelius Castoriadis filosofiska antropologier utforma en retorikvetenskaplig teori om social mening. Han senaste bok är *Cave Art Perception and Knowledge*, Palgrave Macmillan, 2012.

Agnes Wold är professor i klinisk bakteriologi och verksam vid Sahlgrenska akademien vid Göteborgs universitet. Hennes forskning rör framför allt normalfloras etablering i nyföddhetsperioden och dess effekt på immunregleringssjukdomar såsom allergi och inflammatorisk tarmsjukdom. Hon är också överläkare i klinisk mikrobiologi och tjänstgör vid Sahlgrenska universitetssjukhuset. Agnes Wold har även forskat om och debatterat (bristen på) jämställdhet inom akademien och publicerade 1997 tillsammans med kollegan Christine Wennerås artikeln "Nepotism and Sexism in Peer-review" i tidskriften *Nature*.

